

О. М. АВРАМЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2015

УДК 373.5:821.161.2.09.+821.161.2.09] (075.3)

ББК 83.3(4Укр)я721

A21

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.07.2015 № 777)*

Умовні позначення

Відтворюємо
прочитане

Аналізуємо зміст
і особливості
художнього твору

Творчо
мислимо

Виконуємо
домашнє
завдання

Авраменко О. М.

A21 Українська література : підруч. для 7 кл. загальноосвітн. навч. закл. / О. М. Авраменко. — К. : Грамота, 2015. — 288 с., іл. ISBN 978-966-349-516-3

Підручник відповідає вимогам Державного стандарту та новій програмі з української літератури. Видання містить художні твори, відомості з теорії літератури, біографічні матеріали про письменників.

Методичний апарат підручника охоплює різноманітні завдання, зорієнтовані на вікові особливості семикласників.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

УДК 373.5:821.161.2.09.+821.161.2.09] (075.3)

ББК 83.3(4Укр)я721

ISBN 978-966-349-516-3

© Авраменко О. М., 2015

© Видавництво «Грамота», 2015

ВСТУП

ХУДОЖНІЙ ТВІР ЯК ЯВИЩЕ МИСТЕЦТВА

Перед вами підручник з української літератури, з яким працюватимете протягом цього навчального року. Українську літературу як навчальний предмет ви вивчали в 5 і 6 класах, опановуватимете її й до кінця навчання в школі. Цей предмет є не тільки науковою, а й мистецькою дисципліною, адже художній твір — це явище мистецтва.

Чим відрізняється фотографія від картини, а опис історичних подій у підручнику від опису тих же подій у художньому літературному творі? Передусім, звичайно, способом зображення. Адже як у картині, так і в художньому літературному творі основну роль відіграють творча уява та фантазія митця, а фотографія й підручник — це, по суті, відображення нашої дійсності. Порівняйте різне словесне зображення вітру й переконайтеся в цьому.

Якщо не можна вітер змалювати,
прозорий вітер на ясному тлі, —
змалюй дуби, могутні і крислаті,
котрі од вітру гнуться до землі.

Л. Костенко

Відтворити на полотні рух потоку
повітря (вітер) у горизонтальному на-
прямку можна за допомогою зобра-
ження нахиленої до землі розло-
жистої крони дуба — багаторічного
листяного дерева з міцною дере-
виною, який може жити століттями.

Текст вірша емоційно насичений і образний, адже це вірш Л. Костенко, яка так проникливо сказала про поезію:

Поезія — це завжди неповторність,
Якийсь безсмертний дотик до душі.

Мистецький твір має *зміст* (явища життя, проблеми, картини, відображені автором, а це — сюжет, тема, проблематика, образи) і *художню форму* (спосіб розкриття змісту твору, який виявляється передусім у його будові, у мовно-виражальних засобах).

Мистецтво — це творче відображення дійсності в художніх образах. Справді, письменники не копіюють дійсність, а, осмисливши й доповнивши її за допомогою творчої уяви, словесно відображають у художніх образах. До речі, саме художній образ як специфічна форма відтворення дійсності є спільним для всіх його видів.

У давнину мистецтво було пов'язане з процесом праці. Пісні й танці тих часів сприяли полегшенню праці людей. Потім воно відокремилося від їхньої виробничої діяльності, тобто пісні, танці, музика й живопис почали задовольняти лише естетичні потреби. Отже, виникли різні види мистецтва, кожен з яких своєрідно відображав життя й забезпечував різноманітні естетичні потреби людей. Окрім декоративно-ужиткового мистецтва (художнього оздоблення предметів повсякденного користування) й архітектури, розвинулися художня література, живопис і графіка, скульптура, музика й хореографія, театр і кіно.

Які ж функції відіграє мистецтво в житті людини?

По-перше, прочитавши художній твір, а зокрема поезію, ви отримуєте позитивні емоції. Мистецький твір *прищеплює естетичний смак*.

По-друге, твори з цікавим сюжетом (пригадайте хоча б пригоди Яви й Павлуші з повісті В. Нестайка «Тореадори з Васюківки») підказують, як треба поводитися в тій чи іншій ситуації, тобто *навчають жити*.

По-третє, художні твори мають *виховне значення*. Освічені люди в деяких життєвих ситуаціях цитують рядки з різних художніх творів. Саме в байках і притчах як сюжет, так і повчальна частина (мораль) викривають ті негативні риси людини й недоліки в суспільстві, з якими треба боротися.

Однією з важливих функцій літературного твору є *розширення кругозору* читача: з книжок ми дізнаємося багато нового про людину та світ, про історію й культуру тощо.

Відомий український літературний критик М. Осадчий так сказав про роль мистецтва, зокрема про письменників: «Без них (справжніх письменників) нам було б сумно жити, нецікаво, світ знебарвів би, утратив би для нас сенс свого існування, ми, напевно, не вміли б любити, якби не письменники...»

1. В оформленні обкладинки цього підручника використано твір¹

- А** літературний
- Б** театральний
- В** малярський
- Г** музичний

¹ Відповіді на тестові завдання слід записувати в робочому зошиті.

2. Мистецькому твору, на відміну від наукового, властиві
- А** точні дані про розмір і вагу описуваних об'єктів
  - Б** терміни на позначення предметів і понять
  - В** творча уява й фантазія автора
  - Г** точність і відсутність емоцій

3. Установіть відповідність.

Митець	Вид мистецтва
1 Іван Айвазовський	А кіно
2 Микола Лисенко	Б музика
3 Ліна Костенко	В малярство
4 Богдан Ступка	Г архітектура
	Д художня література

4. Який вид мистецтва вам найбільше до вподоби й чому?
5. У чому виявляється зміст і художня форма літературного твору?
6. Чим особлива дійсність, зображена в художньому творі?
7. Які функції виконує мистецтво, зокрема художня література, у житті людини?
8. Доведіть, що вірш Л. Костенко «Якщо не можна вітер змалювати...» є мистецьким твором.
9. Що відмінного у фотографії й картині?
10. Чому, на вашу думку, Л. Костенко називає поезію «безсмертним дотиком до душі»?

11. Подумайте над словами М. Осадчого й скажіть, як ви розумієте такі з них: «...ми, напевно, не вміли б любити, якби не письменники...»
12. Під час дискусії висловіть свої міркування щодо функцій мистецтва, його місця в житті людини.

СУСПІЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

«Пісні для України — усе: і поезія, й історія, і батьківська могила. Покажіть мені народ, у якого було б більше пісень. Наша Україна дзвенить піснями.

Виклад пісень... як жіночих, так і козацьких майже завжди драматичний — ознака розвитку народного духу й діяльного, неспокійного життя, яким довго жив народ». Ці слова належать видатному письменникові М. Гоголю.

Справді, Україна здавна славиться своєю народнопісенною творчістю. Уявіть собі, пісенний фонд нашого народу становить понад 300 тисяч творів! Це — духовна скарбниця України. У 6 класі ви ознайомилися з календарно-обрядовими та колисковими піснями.

— Теорія літератури —

Сьогодні ж поведемо розмову про *суспільно-побутові пісні*. Що ж це за пісні? Це — *козацькі, кріпацькі, чумацькі, бурлацькі¹, рекрутські²* та *солдатські, наймитські й заробітчанські пісні*. Усі різновиди суспільно-побутових пісень об'єднує те, що в них відображені настрої народу, викликані різними явищами суспільного життя.

У суспільно-побутових піснях відтворено життя наших пращурів, яке через різні обставини примушувало їх заради миру, спокою й добробуту

¹ *Бурла́ка* (заст.) — це селянин, який, тікаючи від закріпачення, наймався на тимчасові заробітки. Бурлаки зазнавали поневірянь, терпіли голод і тяжку працю, проте були вільними.

² *Рекрут* (іст.) — солдат-новобранець.

своїх родин покидати домівки й іти в козацькі походи, чумакувати, а то й не зі своєї волі відбувати солдатчину чи жити в кріпацтві.

Кріпацькі пісні відображають тяжке підневільне життя селян, протест проти приниження людської гідності й безправ'я. У *рекрутських* і *солдатських піснях* звучить туга за рідним краєм, домівкою, родиною. У них висловлено протест проти панів, які насильно віддали в солдати українських хлопців-кріпаків. *Бурлацькі пісні* також сповнені тугою за батьківщиною, сім'єю; у них передано важку працю бурлака й зневажливе ставлення хазяїна до нього:

Та ще бурлака не послався, А хазяїн вже й проспався. — Вставай, бурлако, за волами З ремінними батогоми;	Не вбувайся, не вмивайся, Нема свитки — не вдягайся, За волами поспішайся!
---	--

До бурлацьких пісень тематично близькі *наймитські* й *заробітчанські*. У них також ідеться про долю наймита, якого хазяї зневажають, примушують після тяжкої роботи в полі ще й носити воду, пасти худобу, а іноді й віддають його в солдати замість свого сина.

Козацькі пісні

Пісні цього циклу найтісніше пов'язані з історією нашої країни. У них оспівано героїзм захисників рідної землі, їхню готовність пожертвувати родинним затишком і навіть життям заради її незалежності. Саме в козацьких піснях досягають емоційної вершини мотиви прощання з родиною та героїчної загибелі козака. Надзвичайно романтично відтворено картину провідів Війська Запорозького в пісні «*Ой на горі да женці жнуть*». Перед очима постає уявна картина, нав'яна піснею: хвилюються дозрілі хліба, женці жнуть пшеницю, а коли розігнули натомлені спини, помічають неподалік Військо Запорозьке; ось упізнаваний усіма ще молодий Дорошенко, а ось і бувалий Сагайдачний з його постійними супутниками — тютюном і люлькою.

У козацьких піснях передусім відображено емоції героя, а не самі вчинки. Тужливий настрій самотнього, безталанного козака, його загибель тонко передано в пісні «*Стоїть явір над водою*».

ОЙ НА ГОРІ ДА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі да женці жнуть, А попід горою, Попід зеленою, Козаки йдуть. А попереду Дорошенко Веде своє Військо,	Веде Запорозьке Хорошенько! Посередині пан хорунжий, Під ним кониченько, Під ним вороненький Сильне-дужий!
---	---

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!
«Вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Одай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться;
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки,
Не журися!»

Ю. Брандт. Повернення
переможців. XIX ст.

СТОІТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ

Стоїть явір над водою, в воду похилився;
На козака пригодонька — козак зажурився.
Не хилися, явороньку, ще ж ти зелененький;
Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький!
Не рад явір хилитися, вода корінь мие!
Не рад козак журитися, так серденько ние!
Ой приїхав з України козак молоденький, —
Оріхове сіделечко, ще й кінь вороненький.
Ой поїхав на чужину та там і загинув,
Свою рідну Україну навіки покинув.
Звелів собі насипати високу могилу,
Звелів собі посадити червону калину:
— Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
Будуть мені приносити з України вісті!

Розпач і біль матері емоційно передано в козацькій пісні «Гомін, гомін по діброві». Ця пісня побудована на діалозі матері, яка не хоче відпускати сина на вірну смерть, і сина, який намагається заспокоїти неньку. Спочатку слова матері видаються прокльонами, але це лише на перший погляд, насправді ж вона емоційними й зболеними словами застерігає сина, аби той передумав і не йшов у козацький похід,

бо боїться його втратити. Зворушливою є остання частина пісні, де мати виявляє всю свою лагідність до сина. Ця родинна сцена — ніжна, сповнена материнської надії та ласки: «Вернись, синку, додомоньку, / Змию, зчешу головоньку / Та постелю постеленьку».

ГОМІН, ГОМІН ПО ДІБРОВІ

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина виряджає:
«Іди, синку, пріч од мене,
Нехай тебе турки уб'ють,
Нехай тебе огні спалять,
Нехай тебе звірі з'їдять,
Нехай тебе води втоплять».
«Мене, мати, турки знають,
Вони мене не займають,
Вони мені коня дадуть;
Мене, мати, огні знають, —
Як я іду — потухають;
Мене, мати, звірі знають, —

Як я іду — утікають;
Мене, мати, води знають, —
Як я іду — то втихають».
Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина завертає:
«Вернись, синку, додомоньку,
Змию, зчешу головоньку
Та постелю постеленьку».
«Змиють, мати, дрібні дощі,
А розчешуть густі терни;
В чистім полі травиченька —
То тож моя й постіленька».

— Запам'ятайте! —

Прочитавши козацькі пісні, ви, мабуть, зауважили, що вони сповнені натхнення й запальності. Особливо це помітно в пісні «Ой на горі да женці жнуть». У ній звучать ноти оптимізму, завзяття, душевного піднесення, а це ознаки пафосу. **Пафос** (з грецьк. *почуття, пристрасть*) — це натхнення, почуття ентузіазму, пристрасне переживання душевного піднесення, викликане певною ідеєю чи подією. У пафосі емоційне напруження й думка є одним цілим:

Звелів собі насипати високу могилу,
Звелів собі посадити червону калину:
— Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
Будуть мені приносити з України вісті!

«Стоїть явір над водою»

Пафосна мова у творі — це мова, сповнена пристрасті, запальності, піднесення, особливого натхнення.

1. Установіть відповідність.

Назва пісні	Образи
1 «Ой на горі да женці жнуть»	А пташки, калина, сіделечко
2 «Стоїть явір над водою»	Б кінь, огонь, тютюн і люлька
3 «Гомін, гомін по діброві»	В барвінок, кохана, козак, кінь Г мати, туман, поле, дрібні дощі

2. Установіть відповідність.

Назва пісні	Провідний мотив
1 «Ой на горі да женці жнуть»	А розпач і біль за сина, якого матір про- воджає у військовий похід
2 «Стоїть явір над водою»	Б оплакування дівчиною коханого хлопця, який загинув у бою на чужині
3 «Гомін, гомін по діброві»	В захоплення відважністю й почуттям гумо- ру козаків, які йдуть боронити рідний край Г тужливий настрій молодого козака та його загибель на чужині

3. Установіть відповідність.

Назва пісні	Уривок
1 «Ой на горі да женці жнуть»	А Мене, мати, звірі знають, — Як я іду — утікають...
2 «Стоїть явір над водою»	Б Бились наші козаченьки до ночі глухої, Полягло наших чимало, а татар — троє.
3 «Гомін, гомін по діброві»	В Посередині пан хорунжий, Під ним кониченько, Під ним вороненький... Г Звелів собі насипати високу могилу, Звелів собі посадити червону калину...

- На які цикли поділяються суспільно-побутові пісні? Що в них є спільного?
- Що вам відомо про Сагайдачного й Дорошенка? Яке до них ставлення у творця пісні «Ой на горі да женці жнуть»? З чого це видно?
- З'ясуйте лексичне значення слова *гомін* за тлумачним словником. У якому з двох значень його вжито в назві й тексті пісні «Гомін, гомін по діброві»? Поясніть свій вибір.
- Випишіть у зошит пестливі слова з прочитаних козацьких пісень. Кого вони характеризують? Чому, на вашу думку, народ удається до використання слів із зменшувально-пестливими суфіксами на адресу дорослих (адже ними в побуті здебільшого наділяють малих дітей)?
- Знайдіть у пісні «Стоїть явір над водою» фрагмент, де зображено душевні переживання козака на тлі сумної природи, і зачитайте його.

9. Які образи в пісні «Стоїть явір над водою» є типовими для усної народної творчості? Як ви розумієте заповіт козака?
10. Уважно роздивіться репродукцію картини Ю. Брандта «Повернення переможців» (с. 8) і визначте, якому циклу суспільно-побутових пісень найбільше відповідає зображене на ній. Обґрунтуйте свій вибір.

11. Якби вам довелося покласти на музику слова пісень «Ой на горі да женці жнуть» і «Стоїть явір над водою», то якими б вони були за ритмом, настроєм? Які музичні інструменти довелося б вам використати? Чи суттєво відрізнявся б музичний супровід до цих пісень? Якщо так, то чому?
12. Підготувавшись до виразного читання за ролями пісні «Гомін, гомін по діброві», візьміть участь у конкурсі на кращого читця.

1. Підготувати коротке усне повідомлення про добу Козаччини в історії України.
2. Вивчити напам'ять одну з козацьких пісень.

Запам'ятайте!

Показ одних явищ на тлі інших, зіставлення їх переважно за ознакою дії називається *художнім паралелізмом*. Цей художній засіб є типовим для творів усної народної творчості:

Пливе човен, води повен
Та накритий листом.
Не хвалися, дівчинонько,
Червоним намистом.

Чумацькі пісні

Розквіт чумацтва в Україні припадає на XVIII – початок XIX ст., хоча воно відоме вже з XV ст. Чумаки торгували здебільшого сіллю та рибою, які привозили волами з берегів Азовського й Чорного морів і з Дону. У піснях цього циклу відтворено їхнє життя в дорозі, напади грабіжників, розлуку з родиною. У чумацьких піснях часто розповідається й про причини, які змушували селян поневірятися:

Ой тим же я чумакую,
Що так мені лучче жити:
На панщину не ходити,
Подушного не платити.

Не завжди надії чумака справджувалися: він повертався з далекого краю лише з батіжком у руках («Над річкою бережком»), а то й не повертався взагалі («Ой у степу криниченька»).

ОЙ У СТЕПУ КРИНИЧЕНЬКА

Ой у степу криниченька,
З неї вода протікає. (2)
Гей, там чумак сиві воли пасе
Та з криниці напуває.

Воли ревуть, води не п'ють,
Бо в Крим доріженьку чують. (2)
Ой Бог знає, та Бог і відає,
Де чумаченьки ночують.

Ой ночують чумаченьки
В чистім степу при долині, (2)
Розпустили сірі воли пасти
При зеленій муравині¹.

Умер, умер чумаченько
Та в неділеньку вранці, (2)
Поховали того чумаченька
У зеленому байраці².

Ой прилетіла сива зозуленька,
Та все «ку-ку» та «ку-ку». (2)
— Ой подай, чумаче, та подай, голубе,
Та хоч правую руку!

— Ой рад би я, моя мила,
Хоч обидві подати: (2)
Насипано та сирої землі,
Що не можу підняти.

І. Айвазовський. Чумаки на відпочинку. 1885 р.

До речі...

Іван Айвазовський передусім відомий як видатний живописець-мариніст — художник, який малює морські краєвиди. Написав майже шість тисяч картин. Своєрідність творчості І. Айвазовського — у романтичному зображенні величі й краси морської стихії, відваги людей, що борються з морем. Саме йому художник присвятив свої найкращі твори.

¹ *Муравіна, мурава, моріг* — густа молода трава.

² *Байрак* — ліс у долині; яр, порослий чагарником і лісом.

Зауважте

Прочитайте й прокоментуйте подані нижче висловлювання відомих людей про українські народні пісні.

«Щасливі ви, що родилися серед народу з багатою душею, — народу, який уміє так відчувати свої радощі, так чудово виливати свої думи, свої мрії, свої чуття заповітні. Хто має таку пісню, тому нічого жахатись за своє майбутнє. Його час не за горами. Вірите чи ні, що жодного народу простих пісень я не люблю так, як вашого. Під їхню музику я душею спочиваю. Скільки в них краси й грації, скільки дужого, молодого почуття й сили!» (*Лев Толстой*).

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
От де, люде, наша слава,
Слава України (*Тарас Шевченко*).

«Українська пісня викликала завжди не тільки здивування, захоплення, а й буквально якесь релігійне схиляння з боку найвибагливіших і найсуворіших критиків усього світу» (*Олександр Кошиць*).

«Пісня супроводжує українця від колиски до могили, бо не було значної події в житті народу, нема такого людського почуття, яке б не озвалося в українській пісні чи ніжністю струни, чи рокотанням грому. Український народ створив так багато пісень, що, якби кожного дня вивчати одну нову пісню, на вивчення всіх не вистачило б людського життя» (*Михайло Стельмах*).

1. Слова «Під їхню музику я душею спочиваю» належать

- А Льву Толстому
- Б Олександрові Кошицю
- В Іванові Айвазовському
- Г Михайлові Стельмаху

2. До чумацьких належить пісня

- А «Ой на горі да женці жнуть»
- Б «Ой у степу криниченька»
- В «Стоїть явір над водою»
- Г «Гомін, гомін по діброві»

3. Прочитайте уривок з пісні «Ой у степу криниченька».

Ой прилетіла сива зозуленька,
Та все «ку-ку» та «ку-ку».
— Ой подай, чумаче, та подай, голубе,
Та хоч правую руку!

Епітет використано в рядку

- А першому
Б другому
В третьому
Г четвертому

4. Чим чумацькі пісні близькі до козацьких?
5. Що таке *пафос* твору? Чи пафосними є чумацькі пісні? Відповідь обґрунтуйте.
6. Про що розповідають чумацькі пісні? Як перегукуються ці пісні з репродукцією картини І. Айвазовського «Чумаки на відпочинку» (с. 12)?
7. З якого куплету настрої у пісні «Ой у степу криниченька» різко змінюється? Чому?
8. Знайдіть і назвіть образи пісні «Ой у степу криниченька»?
9. Що символізує зозуля в народній творчості? Чи має образ зозулі таке саме символічне значення в пісні «Ой у степу криниченька»? Обґрунтуйте свою думку.
10. Яка із соціально-побутових пісень вам найбільше сподобалася? Чим саме?

11. Навчіться виразно за ролями читати пісню «Ой у степу криниченька».
12. Поміркуйте над таким запитанням: «Чому всі народи світу, зокрема й українці, бережуть свої пісні, передаючи їх із покоління в покоління?». Висловте свої думки письмово (4–5 речень).

Визначити й виписати в зошит художні засоби з прочитаних суспільно-побутових пісень (по 2–3 приклади):

- епітети;
- персоніфікації;
- порівняння;
- пестливі слова;
- повтори.

КОЛОМИЙКИ

«Коломийки — ніби розсипане намисто з перлів, що перекочуються з місця на місце й мерехтять, приваблюючи своїм блиском», — стверджував великий український письменник І. Франко. Що ж це за жанр пісенної народної творчості, який порівнюють із коштовностями?

— Теорія літератури —

Коломийка — жанр українських народних пісень, які за ритмом і мелодикою пов'язані з однойменним народним танцем. Це коротка,

здебільшого дворядкова пісня, кожен рядок якої складається з чотирнадцяти складів. Порівняно з іншими жанрами народних пісень коломийка простіша: вона дає декілька штрихів, за якими можна домислити розгорнуту картину, або ж цими штрихами й вичерпується смисл сказаного.

Коломийка може бути приспівкою до танцю або існувати незалежно від нього. Її виконують за мелодією усталеного типу. У коломийці поєднано пісню, міміку й танець. Це надає їй своєрідної театральності, динамічності й енергії. Коломийку виконують по-особливому: темп танцю під час її виконання постійно зростає. Кожен учасник коломийки співає тільки одну строфу, бо поєднати швидкий танець із співом нелегко. Будова пісні цього жанру продиктована ритмікою руху. Танець вимагає синхронного виконання, тому танцюристів треба на ходу пригадати чи зімпровізувати (додумати, а то й вигадати) текст, дбаючи передусім про те, аби він увклався в ритм і темп танцю.

Коломийки поширені здебільшого в західних областях України, проте їх люблять слухати в усіх регіонах.

Побутує версія, що слово *коломийка* походить від назви міста Коломиї — культурного осередку Гуцульщини. Ці пісні виникли ще в XV–XVI ст., а набули поширення на початку XIX ст.

Своєрідним є розмір коломийкового вірша: $(4 + 4 + 6) \times 2$, отже, рядок має чотирнадцять складів.

Кожен склад у рядку позначимо горизонтальною рисою. Схематично рядок буде зображено так:

А я казав, / пане-брате, / що то зоря ясна,
 _____ (4) _____ (4) _____ (6)

А то моя / дівчинонька / коровицю пасла.
 _____ (4) _____ (4) _____ (6)

Така будова називається *коломийковим віршем*. Зверніть увагу на те, що, виконуючи коломийки, іноді неправильно наголошують слова, проте в таких випадках «порушують» норму наголошення з метою римування.

Часто певна тема об'єднує низку коломийок, утворюючи «в'язанку» («віночок»).

За змістом коломийки поділяють на такі основні цикли: *дозвілля молоді; залицяння, думки про одруження; родинне життя; жартівливі коломийки; сучасні коломийки*.

У коломийках лунає жартівливий, життєствердний пафос. Мабуть, через це їх не забувають, а передають із покоління в покоління. Отож прочитайте коломийки «Дозвілля молоді» та «Жартівливі коломийки» й переконайтеся в цьому.

ДОЗВІЛЛЯ МОЛОДІ

Зрубав хлопець калиноньку та зробив сопілку,
Її голос калиновий причарував дівку.

Ой ніхто так не грає, як Іван, весело,
Іванкову сопілочку чути на все село.

Сопілочко калинова, мала та тоненька,
Чую тебе з полонини, така-сь голосненька.

Сопілочка калинова, ясенове денце,
Не сопілка тото грає, а любкове серце.

Ой де тота сопілочка, де тота, де тота,
Що ми з ночі пищалала коло мого рота?

В сопілочку калинову або із явора
Заграєш ми, мій миленький, коли буду хвора.

Ой бодай ся розколола сопілочка тота,
Що так сумно сопілкала коло мого плота.

Ой бодай ся розколола сопілка верчена,
Через тоту сопілочку ходжу засмучена.

Ой заграю у сопілку та півкну в листочок,
Вчує любка, зрозуміє: йде її любочок.

Ой заграю у сопілку, заграю, заграю,
Вчує мене моя любка, що живе на плаю¹.

*О. Губарев.
Танок лісорубів.
1980-і роки*

¹ *Плай* (діал.) — стежка.

Сопілочка калинова з шістьма воронками
Тверду любов ізчинила, любку, межі нами.

Сопілочка калинова, з черешні обручки,
Ой у любка до сопілки золотенькі ручки!

ЖАРТІВЛИВІ КОЛОМИЙКИ

Ой смійтеся, дівчаточка, та й ви, молодиці,
Посіяв я файку¹ жита, а цибух² пшениці.

На припічку молотив, у запічку віяв,
Під припічком наорав, пшениці насіяв.

Ой Іван-подолян ходив з посторонком³,
Вперезався комишем, підпирився ворком⁴.

Тримав став на печі, черпав воду саком,
Ловив рибу грабельками, стріляв птахи маком.

Ой ішов я з вечорниць та попід городи,
Замотався в гарбузи та й наробив шкоди.

Як зачали старі баби кочергами гнати,
То я мусив гачі⁵ дерти, гарбузи латати.

Утікав я од Параски через перелазки,
Якась біда ударила по штанах три разки.

А я кричу: — Гвалту, люди, чого біда хоче? —
А по мені четвертий раз: — Не ходи поночі!

Як ішов я через село, курка мене вздріла,
Якби не та паличенька, була б мене зїла.

Закувала зозулиця та й сіла на ганок,
Ішов Іван від Марії, загубив топанок⁶.

¹ *Файка* (діал.) — люлька.

² *Цибух* — порожнистий стержень люльки.

³ *Посторóнок* — мотузка, тасьма.

⁴ *Вóрок* (діал.) — мішок.

⁵ *Гачі* (діал.) — штани.

⁶ *Тóпанок* (діал.) — черевичок.

Я гадала, що то сито, а то обичайка¹,
Я гадала, що то хлопець, а то величайка².

Ой скрипочка би не грала, якби не той смичок,
Не була би жінка бита, якби не язичок.

Та журюся, хлоп молодий, що ми жона схудне:
Доки зварить дещо їсти, то уже полудне.

Ой нікому так не добре, як мені самому:
Чужі жони їдять сіно, а моя солому.

Ой Юрику молоденький, щось в коморі шкребче,
Біжи, біжи виганяти — кіт молоко хлебче.

Ой мала я миленького, ой мала я, мала,
Поставила на ворота, та й ворона вкрала.

Ой мала я хлопця, ой хлопця Андруха,
Посадила над водою, та й украла муха.

У зеленій полонині паса баран чорний,
Не такий ти, хлопче, гарний, як дуже говорний.

Роботящий легінище, нема що казати:
До півночі за дівками, до полудня — спати.

Егей, файна дівка, файна, шкода, що лінива:
Штири днини горшки мокли, а п'ятої мила.

Когут піє, когут піє, а курка кокоче,
Стара мама блюда миє, бо дочка не хоче.

Є у мене файний легінь, ім'я йому Митер,
Лінується до ня прийти один кілометр.

Такий у ня, мамко, любко, що вміє гуляти,
А не вміє коло плота кілок затесати.

---

¹ *Обичайка* — обід сита, решета, бубна.

² *Величайка* — хвалько.

М. Романишин. Свято. 1969 р.

Ой Олена прибілена красно ся вбувала,
Коровиці не доїла — хвоста ся бояла.

Та чотири легіники сіно обертали,
Миша в сіні шелеснула — вони повтікали.

Ой скажіте, добрі люди, чим Андрій хворіє:
На роботі — замерзає, коло миски — пріє.

Коломийки заспіваймо, хай почують всюди,
Най з ледаря і п'яниці посміються люди.

1. Рядок коломийки має складів

- А** вісім
- Б** десять
- В** дванадцять
- Г** чотирнадцять

2. У коломийках про дозвілля молоді дівчина хоче, щоб сопілочка розкололася, бо

- А** її чути на все село
- Б** «не сопілка тото грає, а любкове серце»
- В** сопілка сумно грала й вона тепер ходить засмучена
- Г** дівчина не любить музики сопілки

3. Установіть відповідність.

Герой	Характеристика
1 Іван-подолян	А <i>Поставила на ворота, та й ворона вкрала.</i>
2 Андрух	Б <i>Лінується до ня прийти один кілометр.</i>
3 Митер	В <i>Ловив рибу грабельками, стріляв птахи маком.</i>
	Г <i>Посадила над водою, та й украла муха.</i>

4. Чим коломийка відрізняється від інших жанрів народних пісень? Поясніть, як ви розумієте слова І. Франка, подані на початку статті «Коломийки» (с. 14).
5. У чому полягає своєрідність будови коломийок?
6. Як виконують коломийки?
7. Про що розповідають прочитані вами коломийки? Чи хвилюють сучасну молодь порушені в них проблеми?
8. Випишіть із тексту коломийок слова, які передають реалії західно-українських областей (об'єкти природи, предмети побуту, речі, що оточують людину). Яку роль ці слова відіграють?
9. Випишіть із коломийок діалектизми (5–7 прикладів) і доберіть до них літературні відповідники. Як ви вважаєте, що станеться з коломийкою, якщо діалектизми в ній замінити літературними відповідниками?
10. Пригадайте, що таке *пафос художнього твору*. Уважно перечитайте коломийки й з'ясуйте, у чому проявляється їхній пафос. Відповідь обґрунтуйте.
11. Проведіть наукове дослідження:
- 1) знайдіть і выпишіть засоби художньої виразності з поданих у підручнику коломийок;
  - 2) з'ясуйте, які з них є типовими для цього жанру народних пісень;
  - 3) сформулюйте висновок.
12. Підготуйтеся до виразного читання коломийок у групах (2–4 учні) і візьміть участь у конкурсі «Коломийки — перли розсипаного намиста».

Вивчити напам'ять одну з коломийкових «в'язанок».

ПРО МИНУЛІ ЧАСИ

ІВАН ФРАНКО

(1856–1916)

Український поет, прозаїк, літературний критик, фольклорист, драматург, публіцист.

Найвідоміші твори: поетичні збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», поема «Мойсей», повість «Захар Беркут», драма «Украдене щастя».

Іван Якович Франко народився на Галичині 27 серпня 1856 р. в родині коваля. Змалку майбутній письменник виявляв неабияку допитливість, тому батьки намагалися влаштувати сина до найкращої школи. Він навчався в Дрогобицькій гімназії. Був дуже здібним учнем, бо мав надзвичайну пам'ять, про що засвідчують відомості з його автобіографічного листа: «Шевченка я вивчив майже всього напам'ять (а нам'ять у мене була така, що лекцію з історії, котру вчитель цілу годину читав, я міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово!)». Під час навчання в гімназії І. Франко захопився збиранням книжок. Його бібліотека нараховувала їх майже 500.

Іван рано залишився сиротою: батько помер, коли хлопчикові було одинадцять років, а шістнадцятирічним — утратив матір.

Закінчивши гімназію, він вступив до Львівського університету. Його власний творчий доробок на той час становив: збірку віршів, поеми — одна написана німецькою, інша польською мовами, переклади дав-

ньогореських творів, давньоруського «Слова про Ігорів похід» і декількох глав Біблії. До речі, це неповний перелік надбань юнака.

Ви тільки уявіть, усе це І. Франко створив у дев'ятнадцятирічному віці!

Майбутній письменник навчався у Львівському університеті, а потім у Чернівецькому, де й здобув вищу освіту. Згодом захистив дисертацію у Віденському університеті (Австрія), діставши науковий ступінь доктора філософії.

«З вершин і низин» — перша збірка поета, у якій І. Франко постає революціонером, а вірш «Каменярі», що сповнений прагнень митця розбити скелю, яка заступила шлях до нового, вільного життя українців, дав йому друге ім'я — Каменяр. До найвищих поетичних надбань Каменяра належить і збірка інтимної лірики «Зів'яле листя». А казки «Абу-Касимові капці», «Лис Микита» — це твори, за якими навчалося не одне покоління українців.

Сучасники називали І. Франка «академією в одній особі», відзначаючи, зокрема, вільне володіння чотирнадцятьма мовами. На початку ХХ ст. його обирають членом Чеського наукового товариства; Харківський університет присвоює йому ступінь доктора словесності, а Російська академія присуджує премію за працю «Студії над українською народною піснею».

Результатом діяльності І. Франка як письменника, ученого, публіциста, критика, перекладача та громадського діяча є понад п'ять тисяч праць. Випущений у світ п'ятдесятитомник — це лише третина створеного українським генієм.

Помер письменник у м. Львові, похований на Личаківському кладовищі. На могилі встановлено скульптуру Каменяра, який невтомно б'є молотом скелю...

Сьогодні ви почнете подорож Карпатами ХІІІ ст., занурившись у читання повісті І. Франка «Захар Беркут». Це захоплива історія з динамічними подіями й цікавими героями.

Зауважте

Іван Франко підписував твори власним прізвищем, псевдонімами та криптонімами (мав їх майже сто). Найчастіше використовував такі: Джеджалик, Руслан, Мирон, Микита, Молодченко, Тага, Живий, Недавид, Кремінь.

До речі...

Іван Франко писав твори не лише українською, а й польською, німецькою та іншими мовами.

ЗАХАР БЕРКУТ**Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці***(Скорочено)*

Дела давно минувших дней,
Преданья старины глубокой...

А. С. Пушкин

Події, зображені в повісті, відбуваються в старовинному руському селі Тухля, яке розташоване в долині Карпатських гір і оточене стрімкими скелями. Тухольці об'єдналися в трудову громаду, на чолі якої стояв Захар Беркут — найстаріший і наймудріший чоловік. Мешканці села мали рівні права, почувалися в цьому краю вільними й незалежними. Проте спокій був порушений, коли на Тухольщину прийшов боярин Тугар Вовк, який прагнув заволодіти цим краєм, заручившись підтримкою князя Данила — «володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Бугу». Громада одногосно ухвалює рішення вигнати боярина з Тухольщини.

Саме в цей час, грабуючи Руську землю, монголи підступали до Карпат. Розлючений і ображений, сповнений жаги помсти, Тугар Вовк пристає до монголів з обіцянкою провести їх через гори. Разом із Тугаром до монгольського табору потрапляє його дочка Мирослава, яка, на відміну від батька, глибоко поважає тухольців та ще й щиро закохана в наймолодшого Захарового сина Максима.

У першому бою з монголами недалеко від села полягло немало тухольців, а Максима взято в полон...

VI

Дивний сон снився Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов ніні їхнє дорічне свято «Сторожа¹», і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини²: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях³. Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі — і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада,

¹ *Сторож* — величезний камінь, якого з давніх-давен тухольці вважали за свого царя-захисника й поклонялися йому.

² *Тіснина* — вузький прохід між горами, скелями, стрімчакми.

³ *Стрій* (розм.) — те, у що наряджаються, вбираються; наряд.

потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліпляючим огнем, земля здригається — і разом, звільна перехиляючись, святий камінь рушається з місця й із страшним лускотом валиться на нього.

«Що се може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастя чи нещастя? Радість чи горе?» Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якесь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось це прочуття! Саме пополудні настигли страшні, несподівані вісті до Тухлі. Пастухи із сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши кроваве й трупами вкрите побоєвище, а боярський дім оточений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кождому, але славно вмирати — се не кождому лучається. Не сумувати мені за ним, а радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто сильно, всією силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їхній ворог. Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів і кіс, серед напівтривожного, напіввойовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, оружні з безоружними, ба навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погіблених синів.

— Що діяти? Що починати? Як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до остатньої краплі крові. Особливо молодіж наставляла на те.

— Ми хочемо згинуть, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— У тіснині поробити засіки¹ і з них разити монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не моє діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, — але все-таки я думав би, що невелика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погибли з їхніх рук, кров їхня обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимося ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх — се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многи голоси старців обізвалися против неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянин, — але твоя рада хоч мудра і велику обіцяє славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірних громад, а хоч і наспіє, то таки нашої сили не вистарчить навіть на те, щоб оточити монголів, не то вже, щоб побороти їх в одвертій битві. А без того як ми розіб'ємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачачи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади й змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли одна за другою при звуках труб і дерев'яних трембіт аж три громади уоруженої молодіжі. Кожда громада несла наперед себе боеву хоругву²; охочі, смілі їхні пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірних громад. Хлоп³ у хлопа, мов росли явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лица, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що їм прийдеться заступати

¹ Засіка — штучна перешкода зі зрубаних дерев для захисту від нападу ворога.

² Хоругва, корогва (заст.) — прапор.

³ Хлоп (діал.) — чоловік, мужчина, хлопець.

своїми грудьми все, що найдорожче в них на світі, що на їхнє оружжя вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх тухольців стрітив їхній прихід; тільки матері, що саме сьогодні втратили своїх синів, заридали на вид того найкращого цвіту народного, котрий завтра, може, так само поляже, скошений і потоптаний, як полягли нині їхні ясні соколи. Заскиміло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі: «Як то пишно визначувався би серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе, гадає...»

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім із противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісніною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообдиранім гіллям і колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто се такий був — здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами¹ наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїжджу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з лісу та наблизившись над стрімкий обрив, по котрім треба було зла-

зити в тухольську долину, мнимий монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і, всім на диво, показалася жінчина в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, смілої дівчини. Та вона, очевидячки, і не дивилась на них, але, лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко її бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого, чепіргатого листя папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов відроду до того привикла, зійшла стежкою в долину й наблизилася до громади.

¹ *Пелех* (розм.) — внутрішня вовняна частина кожуха; жмут, пасмо волосся, вовни, травн.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечором будуть тут, то щоб ви приготувалися, як їх прийняти.

— Ми знали се, — загули голоси з громади, — се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погинуло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почувала її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись.

Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

— Позволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим із внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар. — Здоров і живий! О Боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— У неволі? — скрикнув, мов громом прошиблений, Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу.

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку (тут голос її ще дужче затремтів), я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погіб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Сього можна було й надіятись, — відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! Прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

— Мій син! Мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу. — Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку, може, він іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісніною, а впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки у вивозі¹ при водопаді й повиносити із села усе добро громадське, усе збіжжя, увесь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. «Тут, — казав Максим, — побідите їх або ніде інде!» Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він. — Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова мого сина, — з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, — він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли Бог pomoже нам розбити її, то чей² ми й його освободимо.

У тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» — і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченній силі показалися в долині над Опором. Тут приходилося рішатися живо, що діяти, як боронитися. Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити монголів в тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімалися голоси, противні тій раді, — і швидко громада рішилася. Усі кинулися до своїх хат, аби хоронити своє добро в лісі. Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки у вивозі й не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і скрип дерев'яних двоколісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати, і подвір'я, й огороди, та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спрятток, мішки з хлібом і одежею. Курява стояла над селом; тільки потік срібlistою водою шумів собі, як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жаліючи своїх дітей, що покидали оцю гарну долину, немов нахиляючись у сторону тіснини,

¹ Вивіз — видовбане в скелі місце виходу.

² Чей (діал.) — може, може-таки.

щоб своїм величезним, кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копнім майдані за селом, а ревучий водопад, переливаючись у кармазинових променях заходового сонця, непорушним, кровавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною. (...)

Але живо вид змінився. Мов через прірву в тамі¹ валиться осіння повінь, так почали в кітловину валитися чорні почвари зі страшним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупинялися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору, заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов щохвилі ждали нападу із села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. Зі страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб, по своєму звичаю, різати, грабувати, — але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидалися монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся їхня лютість була даремна, — у селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка. — Зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо ночувати, — відмовив Бурунда. — Веди нас до виходу із сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний, — успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися із села. І хоч успокоював бегадира, то все-таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі й спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тислися через тіснину, чимраз густіше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалі. З долини нічого не видно було у вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, у котрій прокований був вивіз. Коли втім разом зверху стіни посипалося величезне каміння на монголів, калічачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закрякала хижа птиця над своїми жертвами. Уже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм навперейми.

¹ *Тáма* — гребля, загата.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалося каміння на їхні голови, і не одному з вояків Чингісхана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черена. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше гримів голос Бурунди: «Далі, заячі серця, далі за мною!» — і нові купи, неважаючи на новий град каміння, поперлися у вивіз.

— Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого згори каміння. (...)

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при допомозі Мирослави і заходився перев'язувати їх, поприкладавши якоїсь скусно приладженої живиці, коли втім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопилася з місця й побігла оглянути небезпеку.

— Не бійтеся, — сказала вона тухольцям, — живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища¹ в руки і плазом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і, відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додолу, похапавши ратища в руки. Стріли ще синались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип щаблів, сапання мужів, брязкіт їхнього оружжя — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми², а під ними чорні, страшні голови з маленькими блискучими очима. Очі ті тривожно, несхибно, мов закляті, глядять на лежачих тухольців, але голови піднімаються вище, чимраз вище; уже під ними видніються рамена, плечі, окриті мохнатими кожухами, широкі груди, — у тій хвилі зі страшним криком зриваються тухольці, і ратища їхні разом глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання, — і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додолу, обвалюючи за собою слідуючі ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кровавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться

¹ *Ратище* (заст.) — дровко, спис.

² *Кучма* — скупийовджене волосся; висока бараняча шапка; копиця.

згори величезні брили каміння, — і понад усім тим пеклом, напівзакритим заслоною ночі, виривається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані, мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлячись з лютості, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолиций! — кричав він, скрегочучи зубами. — Подвійний зраднику — се твоя вина! Ти запровадив нас у сю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув відроду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, упала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу Чингісхана. Я не винен тому, що ті смерди опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру. (...)

— Добре, боярине, — сказав він укінці, — я зроблю по-твойому, але завтра все-таки мушиш отворити нам дорогу із сеї западні, а ні, то горе тобі! Се моє останнє слово. Жду діл, а не слів від тебе.

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз із всіх кінців підпалити село й очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали монголи — вони давно вижидали такого наказу. Разом з усіх боків запалала Тухля, прориваючи огненними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотився низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кровавим полум'ям. Із стріх бухав огонь угору, немов то присідав, то підскакував, хочачи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелилося плазом, золотилося іскрами, меркотіло, хвилювало, мов огняне озеро. (...)

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим гірким димом по долині, уже затих бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різалися з тухольцями при вивозі, уже прояснилось і визвіздилося нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольським таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кровавими пасмугами вкрите лице; груди його ледве-ледве піднімалися — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. У таким положенні знайшли його монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! Живий! — завили радісно монголи й нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такому страшнім і оплаканім стані. Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрожали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержатися і сів на землю. Монголи віддалилися; боярин довго, німо, у задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, а видав його на повільну, а все ж таки неохибну смерть, — бо се ж прецінь певна річ, що монголи не випустять його зі своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його із собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів сього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську смілість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж, тепер зрівнялися: оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взятті Максима до неволі, старався підобритися до нього, не із співчуття, а з хитрості, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори й обіцював за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. «Нехай б'ють!» — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст. Тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, а дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він зачинав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою власті, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління, щоб не признати сього. Усе те передумав боярин сьогодні й уже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, узяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці. (...)

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — краще смерть!

— Ну... так... розуміється, — мовив боярин, — але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав з усміхом боярин, — а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся, — знову всміхнувся боярин. — Отже ж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їхній опір тільки сміху варт, бо прецінь же вони не спинять нас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на сю вість.

— Обскочили вас тухольці, кажеш? — кликнув він радісно. — І вийти відси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці ціпкий народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловили нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе взамін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше предложення.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусили б тоді бути зруйновані отак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Адже ж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечором! Нащо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все-таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до їхнього серця.

— Говори щиро, по правді — се єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Неспроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кожному до серця трафляє, — він тебе мусив його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі

так сказано за ніщо билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якого-небудь монгола.

— Що моє життя!.. — сказав спокійно Максим. — Я не стою о життя! Хто хоч хвилию зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть. (...)

Зауважте

Композитор Б. Лятошинський за мотивами повісті І. Франка «Захар Беркут» створив оперу «Золотий обруч».

До речі...

Повість «Захар Беркут» І. Франко написав у двадцятишестирічному віці.

1. Події повісті «Захар Беркут» відбуваються у

- А XII ст.
- Б XIII ст.
- В XIV ст.
- Г XV ст.

2. Установіть відповідність.

Опис героя	Літературний герой
1 ...мнимий монгол... в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.	А Захар Беркут Б Максим Беркут В Мирослава Г Бурунда-бегадир Д Тугар Вовк
2 Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очі були червоні від диму і тусклі...	
3 Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тає в його серці... а серце його, хоч засліплене жадобою власті, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління...	
4 Той скавав по майдані, мов скажений, рвучи собі волосся з голови...	

3. Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 <i>Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо ночувати.</i>	А Мирослава
2 <i>Нащо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спляє вас?</i>	Б Максим Беркут
3 <i>Нехай собі стріляють, а ви ратища в руки і плазом додолу!</i>	В Захар Беркут
4 <i>Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.</i>	Г Бурунда-бегадир
	Д Тугар Вовк

4. Яку роль, на вашу думку, відіграє сон Захара Беркута на початку VI частини повісті?
5. Передайте своїми словами момент появи Мирослави серед тухольців (опишіть її одяг, поставу тощо). Що найбільше вас вразило в цій картині? Які елементи ілюстрації свідчать про давні часи?
6. Прокоментуйте адресовані Захарові Беркуту слова Мирослави про свого батька: «...я... сирота, я не маю вітця!»
7. Знайдіть і прочитайте епізод, у якому Мирослава переконала Захара Беркута у своїх чистих намірах, розтопивши його батьківське серце. Що саме змусило Захара Беркута їй повірити?
8. Пригадайте й перекажіть епізод, де виявилася Мирославина мудрість у веденні бойових дій. Які ще фрагменти свідчать про меткий розум дівчини?
9. Чому Бурунда-бегадир назвав Тугара Вовка подвійним зрадником?
10. Обґрунтуйте слова полоненого Максима, сказані Тугарові Вовку: «Що моє життя! Я не стою о життя! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть».

11. Об'єднавшись у групи (3–4 учні), підготуйтеся до виразного читання за ролями найцікавішого для вас уривка VI частини повісті й візьміть участь у конкурсі на кращого читця.
12. Намалюйте словесний портрет одного з героїв повісті (Мирослави, Захара або Максима Беркутів).

Підготувати невелике за обсягом (1 с.) письмове повідомлення про історію, культуру й побут зображеного в повісті часу.

У VII частині повісті йдеться про те, як Тугар Вовк у супроводі Мирослави проникає до табору тухольців й пропонує їм таке: «Розваліть свої засіки й пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він [Бурунда-бегадир] готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового». Захар Беркут не пристає на пропозицію боярина, хоч як не вмовляли його тухольці згодитися.

Тугар Вовк повертається до монгольського табору, незважаючи на благання дочки залишитися з тухольцями.

Після цього Захар Беркут наказує обвити шнурами Сторожа й зрушити його з місця так, щоб він упав поперек потоку. Заклекотіла вода...

VIII

Поки боярин вернувся зі свого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі й прислухувався та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилиною серед півночі його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісті — усе те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як вертала його давня смілість і надія. Спокійно, але з ясними думками дожидався він боярина.

— Так ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в намет. — Бідний хлопче, даремно я старався про твоє звільнення. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хіба ж я не казав тобі, боярине, що даремне твоє старання? — відповів Максим. — Ну, але що ж таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть битися до остатнього духу та й годі! «Або ми, — каже, — усі поляжемо, або ви».

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звик добре передумати, заким що говорить.

— Уже я то бачу, що він хоч потроху, а правду каже, — мовив неохітно боярин. — Але що діяти? Усе-таки боротьба тухольців з монголами нерівна. Сила солону зломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, боярине! Є способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їхні способи! Моя дочка, запалена голова, — ви вчарували її, то певна річ, — навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміння завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вміли добре виплести шнурових пружин.

— А крім метавок, думаєш, не мають іншого способу?

— Не знаю. Бачиться, нема. А втім, недовго й чекати, рано побачимо. Тільки лихо моє з Бурундою; конче налягає: шукай та й шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відси без бою і без страти часу. А тут тухольці вперлися, мов цапи рогами. Ну, та що мені зробиць? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажи! Поки що ти все-таки в монгольських руках, так само, як я. Мусиш волити їх волю.

— Але що ж я їм удію?

— Я, може, міг би тобі стати в пригоді, боярине. Я вдячний тобі за твоє нинішнє милосердя наді мною. Коли хочеш, то я послужу тобі сьогодні.

— Ти? Мені? — скрикнув здивований боярин. — Що ж ти можеш зробити для мене?

— Я знаю стежку із сеї кітловини, безпечну, скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі, окрім мого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивести відділ монголів наверх і обсадити ними вивіз, а тоді легка річ буде розвалити засіки і вийти із сеї долини.

Боярин стояв, мов остовпілий, перед Максимом, ушам своїм віри не няв. «Невже ж се може бути?» — блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все-таки йому подобалася його рицарська твердість і незламність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься остатнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче, — скрикнув він, — що се ти говориш? Ти мав би хотіти зробити щось подібного?

— А що ж, боярине, — сказав напівсумно, а напівнасмішливо Максим, — сам же ти сказав, що сила солону ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягався, що «волю, мовляв, умерти, ніж податися на зраду»?

— Що діяти, — сказав знов так само Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, з такою податливою натурою, смієш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнівно боярин.

— Боярине, — відказав терпко Максим, — не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе се вколело! — сказав боярин. — Видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас воєнний час, війна вчить усякої штуки. А що, якби...

— Якби що? Чому не договориєш? — скрикнув Тугар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питаю тебе: чи приймеш моє пропозиція?

— Але чи на правду ти думаєш вести монголів проти своїх тухольців?

— На правду, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована і що пройдемо в білий день незамічені, коли тільки не буде якої іншої перешкоди.

— А яка ж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й баритися довго. Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я отсе тобі сказав. Про можливість перешкоду не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ані тухольці, ані ніякі інші збройні люди нам не перешкоджають, а інші перешкоди чей не злякають ваших смільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Се розуміється само собою, — сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекельні хвили перебував Максим за той час, поки боярин пішов звіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлегший шелест, немов ждав приходу когось найдорожчого його серцю. Він тремтів увесь, немов у лихорадці, і сік зубами, мов на морозі. Але хвилі плили так тихо, спокійно, ліниво, і кожда з них мов острими медвежими кігтями впивалася в його серце. А коли так не станеться, як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, звісна річ, смерті йому не минути, на смерть він готов віддавна, але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, якого будучність, може, і життя лежить на тім слові, умирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника, — се страшно, се мука, се гірше самої смерті. Але й сама смерть була йому тепер, після побачення з Мирославою, далеко страшніша, ніж перед годиною, ніж тоді, коли він сидів серед вулиці й непорушно глядів на пожежу рідної хати, душачися димом тої пожежі... Але що се таке? У тій хвилі задрижала земля, і страшений лускіт потряс повітрям. Гамір знявся в таборі, крик, брязкіт оружжя, — що се таке сталося? Максим зірвався на рівні ноги і сплеснув у долоні, аж забряжчали його пута. Радість, радість! Се тухольці працюють! Се вони будують оту заваду, що спинить монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогові не зломить свого слова. Серце його билося живо, голосно — він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвилі вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдовolenням.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже впору прийшло твоє пропозиція. Воно вирятувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі

твої тухольці: роблять засіки і позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобути відси — тут небезпечно!

Мов острі ножі, вразили в серце Максима ті слова. Будь-що-будь, а йому треба було припізнити похід аж до тої хвилі, коли він станеться неможливим.

— А се відколи, боярине, ви почали лякатися хлопських засіків? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила монголам. Нехай собі тухольці бавляться засіками, — живо ми зженемо їх із них. А квапитись нам нічого, бо й так, бачиш, ще не розвиднілося. А поки не стане зовсім видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але що ж се за вихід такий, що тільки вдень можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У нашім огороді, в однім місці під верствою землі, лежить велика плита. Треба винайти се місце, відкопати і відвалити плиту, а тоді ввійдемо до тісного, поміж підземні скали проробленого хідника, який виведе нас аж на гору, просто на «Ясну поляну», там, де ти недавно бачив мого батька.

— Ну, чого ж тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо! — скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тільки одно забув, що село згоріло, плоти і будинки наші погоріли, знак, по якому можна було пізнати те місце, також згорів, так що напотемки я ніяким світом не знайду його. Та й ще раз кажу: чого квапитися, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде й по-твойому, — сказав укінці боярин. — Іду звістити про се Бурунду і зараз пришлю таких, що розкують тебе. Тільки, небоже, ти все-таки лишишся під вартою, бо скажу тобі правду, ані Бурунда, ані я не довіряємо тобі, і скоро би показалося, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерті не минеш.

— Я се давно знаю, боярине! — сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім увійшли два монгольські ковалі, розкували Максима і зняли з нього тяжкі ланцюги. Мов на світ народився, таким легким почув себе Максим, позбувшись тих залізних тягарів, що близько добу втискалися йому не лише в тіло, але немовби аж у душу. З легким серцем і повний надії, він пішов під проводом монголів перед намет Бурунди. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними дикими очима і сказав через товмача — сю послугу сим разом сповняв для обох Тугар Вовк.

— Рабе, — мовив Бурунда, — я чув, що ти знаєш вихід із сеї долини?

— Знаю, — відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати надієшся за те?

— Ніякої.

— Для чого ж се робиш?

— З доброї волі.

— Де сей вихід?

— В огороді мого батька.

— Можеш зараз знайти його?

— Не можу. Усе там погоріло, а вихід грубо прикопаний землею.

Коли розвидниться, знайду.

— Отсе ж розвиднюється. Йди й шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свобідний, ще й дари одержиш. Коли ж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюсь на твоє слово, великий бегадире, — сказав Максим, — покладайся і ти на моє слово!

— Іди ж шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обзиравав кожний куточок, кожний камінчик, немов стараючись прикликати собі в тямку положення місцевості, змінене вчорашньою пожежею! Хоч до огорода його батька було ще далеко, та він кілька разів зупинявся, прилягав до землі, стукав, шпортав, а все позирав наперед себе, до потоку, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом поступав відділ наперед, — уже Бурунда почав нетерпитися.

— Не гнівайся, великий бегадире, — сказав Максим. — Учорашня пожежа загладила всі сліди людського життя на тій долині. Годі мені відразу розпізнатися. От зараз і будемо на обійсті мого батька.

Цікавим оком зиркнув Максим на потік. Господи, тобі слава! Береги вже повнісінькі, ще хвиля — і вода розіллється по долині! Ба, пониже села, при тіснині, уже виднілися широкі річки і ставки, червоні, як кров, від червоності сходового сонця. Тепер, значиться, можна! Швидко попровадив Максим монголів на батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугоніла, а Бурунда, дрожачи з нетерплячки, крикнув монголам, щоб копали. Аж тепер він глипнув кругом і побачив розлиту по рівнині воду.

— Га, а се що? — скрикнув він, знятий якоюсь невиясненою тривою.

Тугар Вовк і собі ж затремтів. Тільки Максим стояв спокійний, безжурний.

— Нічого, бегадире! Сеї ночі впали дощі в горах, а по кожній зливі наш потік виливає. Але се нічого, сюди не доходить вода ніколи.

— А, так, — сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу. — Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалася чимраз ширше по рівнині, і тільки несвідущі та залякані монголи не могли порозуміти, що се не повінь, що вода в потоці зовсім чиста, що не тече наперед, не шумить, тільки дується вгору і розливається з берегів.

Тим часом копання йшло поволі, хоч монголи трудилися з усієї сили. Аж ось і справді рискалі задудніли о щось тверде. Плита! Але плита показалася широка, ширша, ніж викопана монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб вийняти її, або розбивати плиту. Максим тривожними очима слідив зріст води. Ціла часть долини понижче села була вже залита. Валом котилася вода горі долиною, якраз у противнім напрямі від того, у яким плила від віку. Аж ось у монгольським таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розливалася по таборі.

— Рабе, що се значить? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Що ж, бегадире, — відмовив Максим, — видно, велика туча впала в горах, наш потічок дужче виливає, ніж звичайно. Але невже ж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту! — скрикнув він до монголів. — Нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські тонори о плиту, але плита була груба і міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліпше! — кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одностайним озером велику часть тухольської долини і валом котилася просто до них. Але плита була тухольської вдачі й опиралася до остатньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружний удар, і вона, розбита на кусні, впала додолу, а разом з нею впали й ті монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показалося очам згромаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радувався відкритим хідником. Валом надбігла вода й заплюскотіла при ногах монголів. Ще хвиля — і з веселим плюскотом полилася вода в нововідкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулися монголи гатити воду довкола ями, але й се вже було запізно. Вода покрила землю, глина розм'якла й розпливалася болотом у руках монголів — така гать не могла спинити води, яка чимраз сильніше, з усіх боків валилася в яму, довго плюскотіла і щезала в ній, поки вкінці не наповнила

її зовсім. Мов остовпілі, стояли монголи над ямою і дивилися, як вода заливала остатній їхній вихід із долини!

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима. — Чи се твій вихід?

— Бегадире, чи можу ж я розказувати водам? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чимраз грубшою верствою покривала долину. Уже гладким дзеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. У монгольським таборі був крик і замішання, хоч вода доходила монголам ледве до кісток.

— Бегадире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що той забирається вертати до свого намету, — пригадую тобі твоє слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо із сеї долини, не борше!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла і його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки у воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тотя її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозирчата, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї нової води, — от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше — Бурунда чув се добре — уся та маса монголів піде врозтіч, розбігнеться, гнана власною тривоگوю. Бурунда велів цілому війську зібратися до купи, збитися в тісну масу.

— Що ви, мужі чи коти, що так боїтеся тих кількох крапель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що сей потік проти Яїка, і Волги, і Дону, і Дніпра? Не бійтеся, вода по кістки не здужає затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо на страти! Побіда мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулася за ним монгольська сила, бродячи у воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убійчий град каміння, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміння і річний піщаник — усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їхніми ногами. Незважаючи на крик Бурунди, військо розскочилося, найбільша частина подалася взад, там, де не могло досягнути її каміння. Укінці й сам Бурунда з рештою своїх найсміливіших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чимдалі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. (...)

— Хіба ж ти ще не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значиться...

— Значиться, вода буде раз у раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти се знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляття! І чому ж ти не казав мені сього борше?

— Нащо?

— Ми були б хоч оба спаслися.

— На се ще маємо час, — сказав спокійно Максим. — Тільки держімся разом, і коли б що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Се розуміється, — сказав боярин, — тільки що ж нам робити?

— Поки що нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але се недовго так буде. Може, за півгодини прибуде з гір правдива повінь і живо наповнить цілу долину. До вечора вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержатися до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу ані його богатирської руки. Він конав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірнішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько і ріс, і ріс чимраз вище. Уже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений, і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брели монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизився до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми у великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Ся вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда. — І ти, рабе поганій, смієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у сю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і сеї ночі ходив до них торгуватися за згубу монголів.

— Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом із ними?

Бурунда успокоївся трохи.

— Що ж нам діяти? — спитав він. — Невже ж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сю долину. Проти неї передовсім треба боротися нам.

— Але як?

— Вели своєму війську, поки вода прозیرчаста, збирати з дна каміння і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися й від слабшого ворога — тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ збирати каміння і класти на купи, кожний відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався монголам, а надія стояти на сухім і не лазити повиш колін у воді додала їм духу. З радісним криком вони кинулися врозбрід по долині, збираючи каміння і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера і реготалися, дивлячись на їхню роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони монголів. — У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто наближались до їхнього становища, зараз скрипіла машина і жужмом летіло каміння на нещасних, що, бродячи в глибокій воді, ховалися, мордувалися, а втікати не могли. Хотя-не-хотя мусили тепер монголи держатися на середині долини, здалека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказився у своїй немочі, видячи гордість, чуючи насміхи тухольців. (...)

(...) Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покритася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом вири, гойдалося і билосся в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якогось військового порядку не було вже між ними. Мов полова, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їхня сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули у воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша частина покидала луки, котрі, мов солома, крутилися у вирах. Деякі скидали із себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами із зимна, бажаючи тільки влегшити себе як-небудь. Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх із ніг, разом із ними ще у воді шемечучись та борикаючись. Деякі пускалися вплав, хоч самі не знали, куди й зачим плисти, бо опори не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в остатній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависті, безтямних проклять із боку тих, що потопали. Довкола кожної купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на камінні, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути, — ніхто не хотів гинути, усі дерлися на каміння. Ті, що стояли на купах, мусили боронитися від того напору, не хочачи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські о руки й черепи самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли ззаду, ближче неохійної водяної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, із зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми, і передніми у воду.

Деякі, уже тонучи, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними рухами виривали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали у воду, зрівнялися з тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні із смертельної тривоги, за кожним разом піднімали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. (...)

Мов остовпілий, глядів на сю страшну картину Бурунда-бегадир. Хоч йому самому грозила не менша небезпека, хоч вода в його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворилися у воді, валили їх із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то прецінь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горла страшні, безв'язні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не смів обізватися до нього словом у тій страшній хвилі: усі стояли довкола нього, тремтячи, борикаючись з надсильним ворогом — водою. (...)

Бурунда, німий, синій з натуги і злості, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. У вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але допомогти одні одним не могли і, чи в купах, чи поодинокі, були однаково безраді, ждали одної неминучої загибелі.

1. Вихід із котловини знаходився

- А під лісом
- Б біля тіснини
- В у городі Захара Беркута
- Г у долині

2. Найбільшою метавкою керував (керувала, керували)

- А Захар Беркут
- Б Мирослава
- В верховинці
- Г молоді тухольці

3. Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 <i>Що ви, мужі чи коти, що так боїтеся тих кількох крапель води?</i>	А тухольці Б Максим Беркут
2 <i>Сюди, сюди! У нас каміння досить, усіх вас обділимо!</i>	В Захар Беркут

Репліка героя	Літературний герой
<p>3 Усе-таки боротьба тухольців з монголами нерівна. Сила соломі зломить, що кажи, те й кажи!</p> <p>4 ...видно, велика туча впала в горах... Але невже ж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту!</p>	<p>Г Бурунда-бегадир</p> <p>Д Тугар Вовк</p>

- 4.** Як прихід Мирослави вплинув на Максима?
- 5.** Як характеризує Тугара Вовка реакція на Максимову пропозицію виказати монголам вихід із котловини?

Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все-таки йому подобалася його рицарська твердість і незламність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься остатнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

- 6.** Знайдіть у VIII і в попередніх частинах повісті фрагменти, де в поведінці чи думках Тугара Вовка проявляються позитивні людські якості. Про що це свідчить?
- 7.** Прокоментуйте подані нижче рядки. Як вони характеризують Максима Беркута?
- ...На смерть він готов віддавна, але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, якого будучність, може, і життя лежить на тім слові, умирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника, — се страшно, се мука, се гірше самої смерті.*
- 8.** У чому насправді полягав план Максима Беркута?
- 9.** Порівняйте поведінку Бурунди-бегадира та його війська під час потопу, використавши цитати з тексту.
- 10.** Доберіть характеристики (у вигляді прикметників і словосполучень) головним героям повісті (Мирослава, Захар Беркут, Максим Беркут, Тугар Вовк, Бурунда) й запишіть їх у робочий зошит.

- 11.** Складіть план до VIII частини повісті.
- 12.** Чи згодні ви з Максимовою думкою: «Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого»? Висловіть свої міркування, узявши участь у дискусії.

Уявіть, що учням вашого класу довелося взяти участь у створенні фільму за повістю І. Франка «Захар Беркут». Поміркуйте (усно), хто з ваших однокласників і яку роль зміг би зіграти в ньому найкраще. Обґрунтуйте свій вибір.

Зауважте

Починаючи з 2004 р. до дня народження І. Франка щорічно присуджується премія імені Івана Франка. Її отримують автори нових оригінальних творів у галузі інформаційної діяльності.

До речі...

Український режисер Л. Осика в 1970 р. створив кінофільм «Захар Беркут» за повістю І. Франка.

ІХ

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка. — Що буде з нами?

— Усі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — потвердив Бурунда. — І що найдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода настільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів. Їм квално діялося доконати ворога. У лісі повище потоку їхні молодці рубали грубі ялиці, заострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння і, натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, розсунулося. З голосним криком попадали монголи у воду. Два чи три з них напали у воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз з ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчка. Монголи попадали у воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так нечайно зопхнуто з їхнього становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили в інших рятунку. Два чи три, очевидно добрі пливачи, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їхній плавбі. Тільки немногих прийняли товариші на сусідні становища. Але недовго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачачи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів до купи, спускати таку плоть на ужві доли водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щонайсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були два такі плоті, спущені вниз водопадом, котрий тепер зробився о половину нижчий, ніж був при низькій стані води. Уже двадцять сміливих молодців стало на плотях і виплили до бою з монголами. Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана, безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель. Бурунда, побачивши ворогів і таке їхнє воювання, аж зубами заскреготів і за зброю вхопився, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його туркоманів не могли досягнути смілих тухольців. Приходилося завзятому бегадирові без діла стояти по груди у воді й дивитися, як тухольці, становище за становищем, розбивали останки монгольської сили. А тухольці тим часом бушували по воді. Із затисненими зубами, присідаючи на своїх плотях, наближались вони до монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плила, зойки лунали з обох боків, трупи падали з плотин і з кам'яних башт, але сила монголів була зломана, їхній опір був короткий. Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею — так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, у холодні обійми смерті. Усі погибли, до остатнього; з куни чорних острівців насеред озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, наприбоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скала, вистаючи з-посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яїк і Волгу, Дон і Дніпро. Остання жертва смерті, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з самотнім бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Уся тухольська громада зібралася тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще два плоті, щоб, окружуючи ворогів, турбувати їх іззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шкоди. Ближче ж підступати тухольці, боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи нешкідливість свого стріляння,

покинули тоту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, у ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у житті: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотах, стріляти звіддалік даремно. Вони зібралися на відвагу і рушили ближче. Туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох; але живо тухольці завважили, що у ворогів не стало вже того страшного оружжя, і з грізним криком кинулися на них. Мовчки дожидали туркомани їхнього нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і тухольцям, і водяним валам. Але тухольці, наблизившись до них на два сажні, кинули своїми рогатинами, прип'ятими в кожного довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалилося у воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляття на вас! — кричав Бурунда. — Вони так і всіх нас видзьобають, хами погані!

Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили довкола становища ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміреним покидом рогатини. Оборона сталася для монголів неможливою. Приходилося їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам як-небудь спасти своє життя?

— Нащо? — сказав понуро Бурунда.

— Усе ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, й очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою пімсти. — Але що ж нам діяти? Як рятуватися?

— Може, схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, ухопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажи їм, що, коли хочять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свобідно! Коли ж ні, то ми зуміємо згинуту, але і йому, тут-таки, перед їхніми очима, смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник монголів обіцяє вам віддати вашого полоняника живого й здорового і жадає, щоб ви за те нас, кілька нас іще лишилося, випустили живих і здорових із сеї долини! У противнім разі жде вашого сина неохибна смерть.

Немов хотячи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Уся громада стала мов без духу. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна прийняти се предложення. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їхній найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має піти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона. — Що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — усі ми вважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зломана, і громада не бажає смерті тих остатніх. У твої руки складаємо долю їхню і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Скоро тільки Максим буде свобідний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар. — Се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові й зрадникові. Беркути ніколи не спля-

мують ні своїх рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якій варесі¹ лежав величезний камінь, і сильною недрожачою рукою взяв за ужовку, що придержувала тоту вареху в плоскім положенні.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього. — Що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дарма ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим

під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув наостанку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганій!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамені, упала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, у воду.

Ревнув з лютості та з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотився у воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуєчій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хви-

¹Вареха (діал.) — ополоник.

лин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духу стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім, радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їхня живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів і мужів, і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. — Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, зі сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Увесь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоту на берег і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачачи смертельну блідість на його лиці й чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!»

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього.

Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своїх грудей і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Уже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі й знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! Серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки. — Прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут, між нами! Коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свободний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Утім разом кинулася на ший Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава.

Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі та злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози зі своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказав Максим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть¹ коло мене, діти, — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославо, твій батько поліг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поліг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку у своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — У тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок у нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним норомом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша побіда — велике діло для нас. Чим ми побідили? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою

¹ *Клякати* — ставати, падати на коліна.

згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші й вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по Руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірнього слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ошадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їхнім слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, усміхнувся, і по хвили вже його не стало.

Не плакали за ним ні сини, ні сусіди, ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на «Ясну поляну», до стародавнього житла прадідівських богів, і, зложивши його в кам'яній контині, лицем до золотого образу сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували. От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці й нашіптували йому весь вік чесні, до добра громади вимірені думки.

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад Руською землею. Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилося відновити його? Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку, умираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

До речі...

Іван Франко був новатором у багатьох жанрах. Письменника можна вважати одним із засновників українського детективу. За його повістю «Перехресні стежки» було знято один із перших в Україні детективних телесеріалів «Пастка».

1. Монголи **НЕ** перепливали річки

- А** Волги
- Б** Дону
- В** Дніпра
- Г** Дунаю

2. Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 <i>Раз мати родила, раз і гинути прийдеться.</i>	А Мирослава
2 <i>Усе ж таки життя краще, ніж смерть!</i>	Б Максим Беркут
3 <i>Хвиля його смерті буде й моєю смертю!</i>	В Захар Беркут
4 <i>Беркути додержують слова навіть ворогові й зрадникові.</i>	Г Бурунда-бегадир
	Д Тугар Вовк

3. Установіть відповідність.

Опис героя	Літературний герой
1 <i>Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить.</i>	А загірний молодець
2 <i>Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі та злі діла.</i>	Б Максим Беркут
3 <i>Увесь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив... із плоту на берег...</i>	В Захар Беркут
4 <i>...Досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко.</i>	Г Бурунда-бегадир
	Д Тугар Вовк

4. Як характеризує Бурунду така його репліка: «І що найдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!»?

5. Який художній прийом використав І. Франко в такому реченні?

Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею — так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті.

6. Як пояснив свій вибір Захар Беркут щодо можливості врятувати сина в обмін на життя Бурунди-бегадира, Тугара Вовка та залишків монгольської сили? Чи по-батьківськи, на вашу думку, він учинив?
7. Знайдіть і прочитайте рядки, яким відповідає ілюстрація до IX частини повісті. За допомогою яких засобів художниці вдалося передати колорит місцевості й епохи?
8. Як ви вважаєте, чому зрадник Тугар Вовк останньої миті вирішив урятувати Максима?
9. Знайдіть і прочитайте слова Захара Беркута, які є провідною думкою (ідеєю) повісті.
10. Назвіть головних героїв повісті «Захар Беркут». Чому І. Франко саме так назвав свій твір?

11. Перечитавши віщування Захара Беркута перед смертю, зверніть увагу на мовні особливості цієї промови: частотність уживання сполучника й питальних та окличних речень, старослов'янizmів (*благо, грядущий*), фразеологізмів (*всі за одного, а один за всіх; відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька*) тощо. Якого ефекту досягає автор, використовуючи ці мовні засоби? Виразно (емоційно й удумливо) прочитайте цю промову.
12. Доберіть заголовки до кожної частини повісті.

Ще раз прочитати віщування Захара Беркута наприкінці повісті. Знайти у відповідній літературі чи в мережі Інтернет історичні факти, які підтверджують передбачення головного героя. Використовуючи їх, написати твір-роздум на тему «Чому дітям та онукам потрібно розповідати про життя наших предків, про давні порядки» (1,5–2 с.).

— Теорія літератури —

Історична повість

Повість І. Франка «Захар Беркут» посідає гідне місце серед творів, що вивчаються в 7 класі. Принаймні восьмикласники вважають його чи не найцікавішим. Складових успіху цього твору декілька: по-перше, майстерність автора; по-друге, жанр твору — повість — дає можливість широко, з важливими деталями зобразити як героїв твору, так і події, що в ньому розгортаються; а по-третє, це його історична основа. Справді, майстерно написаний твір про вигадані події читати цікаво (наприклад, книжки Дж. К. Ролінг про Гаррі Поттера), проте не менш цікавими є твори, як ви вже переконалися, про реальні події, а особливо історичні.

У 6 класі ви вже читали повісті («Тореадори з Васюківки» В. Нестайка, «Митькозавр із Юрківки, або Химера лісового озера» Я. Стельмаха та ін.).

Пригадайте, що **повість** — це прозовий розповідний твір, за обсягом більший від оповідання, у якому йдеться про одну або декілька подій; повість розповідає про одного чи декількох головних героїв.

Історична повість побудована на історичному сюжеті, у якому широко відтворюються певна епоха та її діячі. Такі твори мають історичний колорит — наявність прикмет історичного минулого: імена людей (Тугар Вовк, Бурунда), історичних героїв (Чингісхан), описи старовинних звичаїв, згадки про історичні події тощо.

Читаючи історичну повість, ви, напевне, помітили, що її мова відрізняється від мови тих творів, у яких ідеться про сучасні події. Справді, у тексті вжито багато слів, які давно вийшли з ужитку, а тому вам не зрозумілі. Вони належать до **застарілої лексики**, тому їх пояснення подається у виносках. Перед тлумаченням лексичного значення поставлено умовне скорочення (*заст.*). До застарілої лексики належать архаїзми, з якими ви ознайомилися в 5 класі. **Архаїзми** (з грецьк. *стародавній*) — слова, звороти й граматичні форми, які вийшли з активного вжитку, наприклад, *ратище, хоругва, смерд, уста*; їх витіснили нові слова — *спис, прапор, селянин, губи (рот)*. З-поміж застарілих слів виокремлюють групу так званих **історизмів**, які позначають назви зниклих предметів, явищ, понять: *князь, боярин, десятина*. Історизми не мають сучасних відповідників, на відміну від архаїзмів.

У художній літературі застарілі слова використовують для відтворення історичного колориту минулих епох. Справді, без архаїзмів та історизмів утрачалось б відчуття давності подій, а отже, і тодішньої реальності.

Що таке мотив художнього твору? Коли ведуть розмову про літературний твір, то словом **мотив** (з латин. *рух*) позначають здебільшого тему ліричного твору, наприклад: мотиви лірики Л. Костенко, мотив відданості Вітчизні, мотив неповторності особистості та ін. Іноді словом **мотив** позначають одну з тем епічного твору, наприклад: мотив патріотизму, мотив зради, мотив вибору в складній життєвій ситуації, мотив кохання. Згадайте, які події повісті І. Франка «Захар Беркут» пов'язані з названими вище мотивами.

До речі...

У Києві, Львові, Дрогобичі, Тернополі та інших містах споруджено пам'ятники І. Франку. 1956 р. відкрито пам'ятник і музей у м. Вінніпезі (*Канада*).

1. Лише історизми вжито в рядку

- А** вітець, уста
- Б** князь, смерд
- В** ратище, хоругва
- Г** боярин, кріпаччина

2. Традиційною є послідовність сюжетних елементів у рядку
- А** зав'язка — розвиток дії — кульмінація — розв'язка — експозиція
  - Б** зав'язка — розвиток дії — кульмінація — експозиція — розв'язка
  - В** експозиція — зав'язка — розв'язка — розвиток дії — кульмінація
  - Г** експозиція — зав'язка — розвиток дії — кульмінація — розв'язка

3. Установіть відповідність.

Частина художнього твору	Сюжетний елемент
1 зображення першого зіткнення героїв	А розвиток дії
2 розповідь про час, місце подій, про дійових осіб	Б кульмінація
3 місце, де розв'язується конфлікт	В експозиція
4 момент найвищого піднесення, напруження, розвитку конфлікту у творі	Г розв'язка
	Д зав'язка

4. Назвіть жанрові особливості повісті.
5. Пригадайте з уроків української мови особливості кожного типу мовлення — розповіді, опису й роздуму. Який із них має будову, що збігається із сюжетними елементами літературного твору?
6. Визначте сюжетні елементи повісті І. Франка «Захар Беркут». Не забувайте, що кульмінаційних моментів у повісті може бути декілька, проте один із них найнапруженіший.
7. Визначте, якому сюжетному елементові відповідає кожна з ілюстрацій повісті, поданих у підручнику.
8. Які історичні події взято за основу повісті І. Франка «Захар Беркут»?
9. Що таке *мотив художнього твору*? Назвіть мотиви повісті І. Франка «Захар Беркут».
10. Що в історичній повісті І. Франка, на вашу думку, реальне, а що вигадане, уявне?

11. Уявіть, що вам довелося писати музику до кінофільму за повістю І. Франка «Захар Беркут». Поміркуйте, який за настроєм і темпоритмом музичний супровід ви написали б до визначених у завданні 6 сюжетних елементів. Які музичні інструменти при цьому ви б використали?
12. Знайдіть у тексті повісті застарілі слова й випишіть їх у дві колонки — архаїзми й історизми. Усно поясніть, у чому полягає різниця між власне архаїзмами й історизмами.

Об'єднавшись у групи (3–4 учні), підготуватися до виразного читання за ролями найцікавіших уривків повісті І. Франка «Захар Беркут».

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Український поет, прозаїк, драматург, художник, громадський діяч.

Найвідоміші твори: збірка поезій «Кобзар», поеми «Гайдамаки», «Кавказ», «Сон», «Катерина», «Наймичка», послання «І мертвим, і живим...», п'єса «Назар Стодоля».

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 р. в с. Моринцях Київської губернії (тепер Черкаська область). Батько майбутнього поета був кріпаком-хліборобом, стельмахом і чумаком; умів читати й писати. Його заповіт виявився пророчим: «Синові моему Тарасові зі спадщини після мене нічого не треба. Він не буде людиною абиякою, з нього вийде або щось дуже добре, або велике ледащо; для нього спадщина по мені... нічого не значитиме...»

Коли хлопчику виповнилося вісім років, його віддали в науку до дяка. Через рік померла мама майбутнього поета, і батько залишився з п'ятьма дітьми. Згодом він одружився з жінкою, яка мала трьох дітей. У родині були постійні сварки і між дорослими, і між дітьми. В одинадцятирічному віці Тарас утратив і батька: «Там батько, плачучи з дітьми / (А ми малі були і голі), / Не витерпів лихої долі, / Умер на панщині!..» Мачуха вигнала Тараса з батьківської оселі. Деякі спогади про сирітське дитинство закарбовані в рядках вірша «Мені тринадцятий минало...».

Ставши служником-козачком пана Енгельгардта, Тарас разом із ним переїхав до тодішньої російської столиці Петербурга. Саме тут (ви вже знаєте це з попередніх класів) майбутній поет у Літньому саду познайомився з художником Іваном Сошенком, який виявився його земляком. Завдяки Сошенку молодий художник і поет увійшов у коло передової інтелігенції, яка й допомогла викупити двадцятичотирирічного Тараса Шевченка з кріпацтва.

Рання творчість митця (1837–1843) позначена передусім виходом у світ 1840 р. поетичної збірки «Кобзар». У творах цього періоду проявився інтерес поета до незвичайного, яскравого, таємничого, навіть фантастичного, тобто до романтичного (балади «Тополя», «Причинна» та ін.). Деякі з творів цього періоду ви читали в 6 класі, серед них «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Думка».

У 1838 р. Т. Шевченка викуплено з кріпацтва, після чого він став вільним слухачем Академії мистецтв, а згодом і одним із найулюблені-

ших учнів відомого російського художника Карла Брюллова. Молодий митець мав неабиякі успіхи в малярській справі, які були гідно оцінені: він був удостоєний срібної медалі Академії мистецтв за картину «Хлопчик-жебрак, який дає хліб собаці».

Поетичну творчість пізнішої доби (1843–1847) можна вважати «золотою порою» Шевченка-поета. У цей час надруковано цикл віршів «Три літа». Поетичними здобутками згаданого періоду є поеми «Кавказ», «Наймичка», усвітньовідомий вірш «Заповіт» («Як умру, то поховайте...»), а малярським здобутком — серія картин «Живописна Україна», де відображено історичні місця нашої країни, її природу й побут.

Третій період творчості — це так звана *невольницька поезія* (1847–1857). За участь у таємній політичній організації (Кирило-Мефодіївське братство), а передусім за написання творів, спрямованих проти царя й панів, поета було заарештовано. У Петербурзі, очікуючи вироку, Т. Шевченко написав цикл віршів «У казематі». «За сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений» поета було заслано до Оренбурзького окремого корпусу на десять років рядовим солдатом без права писати й малювати. Проте йому вдавалося й тут творити: за перші три роки заслання написано сто віршів і сім поем, однак за наступні сім років — лише один вірш через жахливі умови перебування в неволі.

Творчість після заслання (1857–1861) позначена виходом у світ оновленого «Кобзаря», «Букваря» — посібника для навчання грамоти українською мовою, створенням гравюр. До речі, 1860 р. Рада Петербурзької академії мистецтв присвоїла Т. Шевченкові звання академіка-гравера.

У засланні здоров'я поета було підірвано: на автопортреті у сорок три роки він схожий на шістдесятилітнього дідуса. 10 березня 1861 р. Т. Шевченко помер.

N. N.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога . . . . .
Уже прокликали до паю¹,

А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тойді так приязно молилось,
Чого так весело було.
Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!

¹ *Пай* (рідко) — частина їжі, дана кому-небудь.

І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..

І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала,
Та й почула, що я плачу.
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...
Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води. (...)

І. Їжакевич.
Тарас-пастух.
1935 р.

Запам'ятайте!

Поширеним художнім прийомом у літературі є контраст. **Контраст** — це різко окреслена протилежність у чомусь: рисах характеру, у властивостях предметів чи явищ. Цей прийом із давніх-давен зафіксований в усній народній творчості (казка «Правда і Кривда») та в інших видах мистецтва. За основу вірша Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало...» узято контраст — перша й третя частини твору протиставляються другій: «...сонце гріло, не пекло! — Та недовго сонце гріло...; Тойді так приязно молилось — недовго молилось; Чого так весело було — хлинули сльози, важкі сльози». За допомогою контрасту автор передає глибину й мінливість відчуттів, зміну настрою, увиразнює такі протилежності, як добро і зло, краса й потворність.

Для створення контрасту майстри слова часто вдаються до використання антонімів. Ось як майстерно через контрасти український письменник М. Коцюбинський передав складні переплетення почуття й думки: «А люди йдуть. За одним другий, і третій, і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і все кричить у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов».

1. Установіть послідовність періодів творчості Т. Шевченка.

Послідовність періодів	Період творчості
1 1837–1843 рр.	А невольницька поезія
2 1843–1847 рр.	Б «золота пора»
3 1847–1857 рр.	В рання творчість
4 1857–1861 рр.	Г творчість після заслання

2. Збірка поетичних творів Т. Шевченка має назву
- А** «Гайдамаки»
  - Б** «Тополя»
  - В** «Буквар»
  - Г** «Кобзар»
3. Срібної медалі Академії мистецтв Т. Шевченко був удостоєний за картину
- А** «Автопортрет»
  - Б** «Циганка-ворожка»
  - В** «Крутий берег Аральського моря»
  - Г** «Хлопчик-жебрак, який дає хліб собаці»

4. Скільки років Т. Шевченко був кріпаком і в засланні? Чи знищили вони в ньому митця й особистість? Відповідь аргументуйте.
5. Що таке *прийом контрасту*? Якого ефекту досягає Т. Шевченко, використовуючи цей прийом у вірші «Мені тринадцятий минало...»?
6. Який період в історії України зображено у вірші «Мені тринадцятий минало...»?
7. Відшукайте рядки вірша, де читач дізнається, що головний герой — сирота-наймит. Які автобіографічні факти наявні в них?
8. Типовою чи винятковою була доля головного героя в зображеній у вірші Україні?
9. Якими настроями перейнято вірш? Чим викликана зміна настрою ліричного героя?
10. Поміркуйте, чому Т. Шевченко написав такого вірша саме в засланні.

11. Запишіть вірш «Мені тринадцятий минало...» в зошит і розфарбуйте олівцями (поверх тексту) рядки, добираючи той колір, який виникає в уяві під час читання. Подивіться на утворену палітру кольорів. Чи відповідає вона змісту й мінливості настрою ліричного героя? Чи збігаються тут поетичний і малярський контрасти як художні засоби?
12. Доберіть і зачитайте рядки з вірша «Мені тринадцятий минало...», яким відповідає репродукція картини І. Іжакевича «Тарас-пастух» (с. 62). Прокоментуйте, за допомогою яких засобів (кольори, лінії, пейзаж, емоції малого Тараса, загальний настрій тощо) художник відтворив Шевченкові рядки.

Підготувати невелике повідомлення про Шевченка-художника (до 1 с.).

Усміхніться

Варфоломій Шевченко, троюрідний брат поета, розповів про такий випадок: «Сидячи в кріпості, Тарас запустив бороду й з бородою прибув за Арал. Раз ходить понад Аралом і стрічає козацького офіцера з уральських козаків. Офіцер підійшов до нього й почав просити благословення, уважаючи його за попа. Тарас запевняє, що він не піп, але офіцер божиться й присягається, що про його благословення ніхто у світі не знатиме. Далі дістав із кишені двадцять п'ять карбованців і тице Тарасові в руку, просячи прийняти на молитви. Тарас не взяв грошей і не дав благословення, але офіцер так і не повірив, що Тарас не піп, засланий урядом за Арал. Після цього випадку Тарас зголив бороду».

До речі...

Вступ до балади «Тополя» став популярною народною піснею, а музику до фрагментів цього твору написали Микола Лисенко, Кирило Стеценко та інші композитори.

ТОПОЛЯ

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий
Марне зеленіє.
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.

Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить,
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ниє:
Кругом ні билини.
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
 В степу погибати?
 Постривайте — все розкажу.
 Слухайте ж, дівчата!
 Полюбила чорнобрива
 Козака дівчина.
 Полюбила — не спинила:
 Пішов — та й загинув...
 Якби знала, що покине —
 Було б не любила;
 Якби знала, що загине —
 Було б не пустила;
 Якби знала — не ходила б
 Пізно за водою,
 Не стояла б до півночі
 З милим під вербою.
 Якби знала!..

І то лихо —
 Попереду знати,
 Що нам в світі зострінеться...
 Не знайте, дівчата!
 Не питайте свою долю!..
 Само серце знає,
 Кого любить. Нехай в'яне,
 Поки закопають,
 Бо не довго, чорнобриві,
 Карі оченята,
 Біле личко червоніє —
 Не довго, дівчата!
 До полудня, та й зав'яне,
 Брови полиняють.
 Кохайтесь ж, любіться,
 Як серденько знає.

Защебече соловейко
 В лузі на калині,
 Заспіває козаченько,
 Ходя по долині.
 Виспіває, поки вийде
 Чорнобрива з хати,

А він її запитає,
 Чи не була мати.
 Стануть собі, обіймуться —
 Співа соловейко;
 Послухають, розійдуться,
 Обоє раденькі...
 Ніхто того не побачить,
 Ніхто не питає:
 «Де ти була, що робила?»
 Сама собі знає...
 Любилася, кохалася,
 А серденько мліло —
 Чуло серце недоленьку,
 Сказати не вміло.
 Не сказало — осталася,
 День і ніч воркує,
 Як голубка без голуба,
 А ніхто не чує...
 Не щебече соловейко
 В лузі над водою,
 Не співає чорнобрива,
 Стоя під вербою,
 Не співає — сиротою
 Білим світом нудить:
 Без милого батько, мати —
 Як чужії люди,
 Без милого сонце світить —
 Як ворог сміється,
 Без милого скрізь могила...
 А серденько б'ється.

Минув і рік, минув другий —
 Козака немає;
 Сохне вона, як квіточка;
 Мати не питає:
 «Чого в'янеш, моя доню?»
 Стара не спитала,
 За сивого, багатого
 Тихенько єднала.
 «Іди, доню, — каже мати, —
 Не вік дівувати!

Він багатий, садинокий —
Будеш панувати».
«Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки заплачуть,
Легше, мамо, в труні лежать,
Ніж його побачить».
Не слухала стара мати,
Робила, що знала —
Дивилася чорнобрива,
Сохла і мовчала,
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити,
Чи довго їй садинокій
На сім світі жити?..
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько,
Скажи мені щирю правду,
Де милий-серденько?
Чи жив-здоров, чи він любить?
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько!
Скажи, бо [ти] знаєш...
Мене мати хоче дати
За старого заміж.
Любить його, моя сиза,
Серце не навчити!
Пішла б же я утопилася —
Жаль душу згубити...
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко!
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами...
Скажи ж мою долю».

«Добре, доню! Спочинь трошки.
Чини ж мою волю.
Сама колись дівувала —
Тее лихо знаю;
Минулося — навчилася:
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню!
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала».
Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
«Ось на тобі сього дива.
Піди до криниці.
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сього зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи якомога;
Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою, —
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде...
А за третій, моя доню!
Не питай, що буде...
Та ще, чуєш, не хрестися —
Бо все піде в воду...
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонилася:
«Спасибі, бабусю!»

Вийшла з хати — чи йти, чи ні?..
 «Ні! Вже не вернуся!»
 Прийшла... Вмилась, напилася,
 Тихо усміхнулась,
 Вдруге, втретє напилася
 І не оглянулась.
 Полетіла, мов на крилах,
 Серед степу пала,
 Пала, стала, заплакала
 І... і заспівала:

«Плавай, плавай, лебедонько!
 По синьому морю —
 Рости, рости, тополенько!
 Все вгору та вгору,
 Рости гнучка та висока,
 До самої хмари,
 Спитай Бога, чи діжду я,
 Чи не діжду пари?
 Рости, рости, подивися
 За синєє море:
 По тім боці — моя доля,
 По сім боці — горе.
 Там десь милий чорнобривий
 Співає, гуляє,
 А я плачу, літа трачу,
 Його виглядаю.
 Скажи йому, моє серце!
 Що сміються люди,
 Скажи йому, що загину,
 Коли не прибуде!
 Сама хоче мене мати
 В землю заховати...
 А хто ж її головоньку
 Буде доглядати?
 Хто догляне, розпитає,
 На старість pomoже?
 Мамо моя!.. Доле моя!..
 Боже милий, Боже!..

*В. Лопата. Ілюстрація до твору
 Т. Шевченка «Тополя». 1980 р.*

Подивися, тополенько!
 Як нема — заплачеш,
 До схід сонця, ранісінько,
 Щоб ніхто не бачив...
 Рости ж, серце-тополенько,
 Все вгору та вгору;
 Плавай, плавай, лебедонько!
 По синьому морю».

Отак тая чорнобрива
 Плакала, співала...
 І на диво серед поля
 Тополею стала.

По діброві вітер вие,
 Гуляє по полю,
 Край дороги гне тополю
 До самого долу.

Балада

Балада «Тополя» — один із ранніх творів Т. Шевченка (1839). Що ж це за літературний жанр? **Балада** (з фр. *танцювати*) — невеликий віршований ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом і співчутливо-сумним звучанням. Баладі властиві такі ознаки:

- невелика кількість персонажів;
- незвичайність і загадковість подій;
- гострота, а часто й трагічність у розв'язанні конфлікту;
- похмурий колорит;
- ліризм.

Ви, мабуть, помітили, що балада «Тополя» дуже поетична й образна, їй властиві незвичайність, таємничість, казковість, емоційність, тобто *романтичність*. У ній романтичним є і пейзаж, що вважається засобом зображення внутрішнього світу людини. У Шевченковій баладі *романтичний пейзаж* — це дзеркало, яке відображає душу митця, ліричного героя. Пейзаж тут співзвучний із відтворюваними подіями й почуттями, він гармонійно єднає внутрішній світ людини з природою:

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

Метаморфоза

Як у народних, так і в літературних баладах часто використовується прийом **метаморфози**, за основу якого взято перетворення людини на рослину чи тварину. У Шевченковій «Тополі», як і в народній баладі «Ой чие ж то жито, чії ж то покоси...», дівчину перетворено на тополю. Цей фольклорний твір має багато спільного з літературною баладою «Тополя» Т. Шевченка.

1. Події в баладі «Тополя» розгортаються в такій послідовності

- А** перетворення дівчини на тополю — наполягання матері одружити доньку із старим — дівчина у ворожки — умивання біля криниці, поки півні не співали
- Б** дівчина у ворожки — перетворення дівчини на тополю — умивання біля криниці, поки півні не співали — наполягання матері одружити доньку із старим

- В** наполягання матері одружити доньку із старим — перетворення дівчини на тополю — дівчина у ворожки — умивання біля криниці, поки півні не співали
- Г** наполягання матері одружити доньку із старим — дівчина у ворожки — умивання біля криниці, поки півні не співали — перетворення дівчини на тополю

2. Метаморфозою в баладі «Тополя» є

- А** уживання дівчиною зілля
- Б** умивання героїні біля криниці
- В** перетворення дівчини на тополю
- Г** нічні відвідини ворожки

3. У першому реченні балади «Тополя» використано

- А** метаморфозу
- Б** персоніфікацію
- В** речитатив
- Г** гіперболу

- 4. Який епізод у баладі вас найбільше вразив і чим саме?
- 5. Які казкові події наявні в баладі?
- 6. Назвіть ознаки романтичного пейзажу. Підтвердьте свою відповідь прикладами з тексту.
- 7. Що в баладі — реальне, а що — фантастичне? Яким іще літературним жанрам властиве поєднання реального й фантастичного?
- 8. Знайдіть і выпишіть у зошит фольклорні мовні ознаки балади «Тополя». Що спільного має цей твір із баладою «Вільшаний король» Й. В. Гете?
- 9. Скільки разів героїня балади мала випити зілля? Що символізує така кількість і в якому жанрі усної народної творчості вона часто використовується?
- 10. Визначте мотиви балади «Тополя».

- 11. Підготуйтеся до виразного читання балади Т. Шевченка «Тополя» за ролями й візьміть участь у конкурсі на кращого читця.
- 12. Поділивши текст балади «Тополя» на частини за змістом, доберіть до кожної з них заголовки.

- 1. З'ясувати значення таких символів в мережі Інтернет: *соловей, тополя, вітер*. Поміркувати, чи з таким значенням їх використано в баладі Т. Шевченка «Тополя».
- 2. Проілюструвати епізод, який вас найбільше вразив у баладі Т. Шевченка «Тополя», і взяти участь у конкурсі на кращий малюнок (*підписати його рядками з тексту вірша*).

Зауважте

З 1962 р. щорічно присуджується Державна премія України імені Т. Г. Шевченка в галузі літератури й мистецтва (з 2000 р. — Національна премія України імені Тараса Шевченка).

До речі...

У грудні 1845 р. Т. Шевченко, гостюючи на Переяславщині, занедужав на запалення легень. У ті часи ця хвороба була смертельною, тому поет вирішив написати прощального вірша. Ним і став «Заповіт», проте так він був названий пізніше; спочатку вірш був без заголовка, а потім у різних передруках називався «Завіщаниєм» і «Думкою». Лише після смерті поета вірш дістав назву «Заповіт».

ЗАПОВІТ

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров вóрожу... отойді я
І лани і гори —

Все покину, і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставляйте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Теорія літератури**Ідея художнього твору**

Художня література виконує різні функції: навчає жити, допомагає знайти відповіді на важливі запитання, є джерелом естетичної насолоди тощо. Прочитавши художній твір, людина часом переосмислює пережите й пройдене, інакше починає сприймати навколишній світ — отже, література виконує ще й виховну функцію. Як же письменнику вдається в одному художньому творі поєднати всі ці завдання: навчати, виховувати, духовно збагачувати читача, приносити йому естетичну насолоду?.. По-перше, ви скажете, треба мати талант до красного письменства; по-друге, майстерно володіти мистецтвом слова. А по-третє, треба мати ідеї.

Що таке ідея в художньому творі? Передусім пригадайте, що таке тема твору, оскільки ідея нерозривно з нею пов'язана. Поняття «тема

художнього твору» ви вивчали в 5 класі. Нагадаємо, **тема** (з грецьк. *те*, що *лежить в основі*) **художнього твору** — це коло подій, життєвих явищ, представлених у художньому творі в тісному зв'язку з проблемами, які з них постають і потребують осмислення. Темою Шевченкового «Заповіту» є зображення життя в Україні за часів кріпаччини.

Ідея (з грецьк. *першообраз*) **художнього твору** — це основна думка про зображені у творі життєві явища, висвітленню якої підпорядковано всі картини й образи. За змістом «Заповіт» можна чітко поділити на три частини (по дві чотирирядкові строфи), кожна з яких має свою провідну думку, тобто ідею. У першій частині автор заповідає поховати його в рідному краї, де «лани широкополі, і Дніпро, і кручі...». Читаючи ці рядки, перед нами розкривається панорама всієї України з її красою й величчю, і кожен починає усвідомлювати громадянську відповідальність за її долю. У другій частині «Заповіту» Т. Шевченко спонукає трудящих скинути кайдани й боротися за краще життя, за волю. А в заключній частині поет закликає після знищення гнобителів побудувати вільну сім'ю народів.

Сукупність ідей твору (провідних думок) і становить його **ідейний зміст**.

У повісті І. Франка «Захар Беркут» ідея нерозривно пов'язана з темою: зображаючи у творі мужню боротьбу тухольців проти монгольських завойовників (тема), письменник утверджує думку: сила народу в єдності й згуртованості (ідея).

Зауважте

Чому Т. Шевченко заповідає поховати його «на могилі», а не «в могилі»? «На могилі» означає бути похованим на козацькому кургані, тобто поділити долю захисників свого краю.

До речі...

Вірш Т. Шевченка «Заповіт» був найдратівливішим для видавців і цензорів, тому його доволі часто перекручували. Як же розуміти такий Шевченковий рядок: «...а до того Я не знаю Бога»? Скажімо, упорядник М. Костомаров помістив у «Кобзарі» 1867 р. лише перші вісім рядків. Галичани на Шевченківських вечорах замінювали 15-й і 16-й рядки на: «А до того — Я вже знаю Бога». Іван Огієнко, спираючись на першодрук, заперечував відповідність оригіналу 16-го рядка. У радянські часи стверджували, що ці слова є незаперечним свідченням того, що поет не вірив у Бога. Сучасні ж дослідники творчості Т. Шевченка так тлумачать зміст цих рядків: «Після смерті поета його душа не буде допущена до Бога, аж доки Україна не стане вільною». Ці рядки, очевидно, і надалі залишатимуться предметом дискусій між критиками різних поглядів.

«Заповіт» Т. Шевченка перекладено більшістю мов світу. Багато композиторів написало до нього музику, серед них М. Лисенко, М. Вербицький, Г. Гладкий та ін. Мелодія саме Гордія Гладкого набула найбільшої популярності в народі й передається з покоління в покоління.

1. Твір «Як умру, то поховайте...» мав усі названі заголовки, **ОКРІМ**

- А «Думка»
- Б «Заповіт»
- В «Завіщаніє»
- Г «Кобзар»

2. Основна думка про зображені в художньому творі життєві явища називається

- А ідеєю
- Б темою
- В мотивом
- Г сюжетом

3. Твір «Як умру, то поховайте...» за жанром —

- А дума
- Б поема
- В балада
- Г ліричний вірш

4. У чому полягає відмінність між темою та ідеєю художнього твору?

5. Розкажіть історію написання Т. Шевченком вірша «Заповіт».

6. Чому Т. Шевченко заповів поховати його «на могилі», а не «в могилі»?

7. Поміркуйте, чому в такому пафосному вірші, як «Заповіт», немає жодного знака оклику. Поясніть використання крапок у середині речень.

8. Як ви розумієте такі рядки: «Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте»?

9. Випишіть із вірша епітети, які часто вживаються у творах усної народної творчості. Яку роль вони відіграють у творі?

10. Визначте, як змінюються ритм та інтонація при читанні «Заповіту». Поясніть ці зміни.

11. Знайдіть і випишіть слова, що асоціюються з кольорами й звуками. Подумайте, як кольори та звуки пов'язані зі змістом поетичних рядків.

12. Поміркувавши над тим, чи виконали українці заповіт Т. Шевченка, візьміть участь у дискусії щодо цього питання.

1. Знайти в довідковій літературі чи мережі Інтернет матеріал про Чернечу гору й музей Т. Шевченка в м. Каневі та підготувати про це невелике усне повідомлення з ілюстраціями (фото, репродукції картин).

2. Підготуватися до виразного читання напам'ять вірша Т. Шевченка «Заповіт».

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ (1857–1935)

Український письменник, адвокат, громадський діяч.

Найвідоміші твори: повісті «Олюнька», «Богданко», «За сестрою»; роман «Сагайдачний».

Андрій Якович Чайковський належить до когорти тих письменників, творчість яких тривалий час замовчувалася. У ХХ ст. його твори майже не видавалися, їх не вивчали в школі. Митець писав переважно на історичну тематику — один із таких творів ви сьогодні розпочнете читати. Напевно, вам буде цікаво довідатися про Андрія Чайковського зі спогадів його сучасників.

* * *

«...Ще маленькою я часто перебувала в гостях у дідуся в Коломиї. Пам'ятаю, як, тримаючись за його теплу руку, ішла тихими вуличками міста. І перехожі з пошаною вітали дідуся. Він любив збирати нас, своїх онуків, біля себе; маленьких брав на коліна. А я була серед старших, тому тулилася до нього збоку. Він вів мову про всячину. Найбільше любив розповідати про козаків, Запорозьку Січ».

Катерина Чайковська, онука письменника

* * *

«1962 р. я відбував практику в Коломийській міській бібліотеці № 1. Моїм керівником був син письменника, завідувач бібліотеки Андрій Андрійович Чайковський. Це був освічений, скромний, дотепний чоловік, доволі товариський. З перших днів моєї практики ми подружилися. Хоча він був набагато старшим від мене, у нас були дружні, цікаві розмови, особливо про літературу. Від сина славного письменника я вперше дізнався про літературну спадщину Андрія Чайковського. Про свого батька він розповідав неохоче. Коли я наполегливо розпитував про твори Андрія Чайковського, він заводив мене в книгосховище і якось крадькома, боязко оповідав про батька. Саме тоді я вперше прочитав «Олюньку». Книжка викликала в моїй душі хвилюючий трепет і гордість, бо я тримав твір, якого торкалася рука знаменитого письменника. Лише згодом я зрозумів, чому такою таємничістю була оповита особа

молодшого Чайковського, адже його вважали сином ворога народу, сином українського буржуазного націоналіста. Тодішні спецслужби так залякали його, вимуштрували, що він завжди пошепки й тільки довіреним людям розповідав про батька».

*Михайло Мандзюк, заступник директора
Отинійської школи*

До речі...

Більше про життя і творчість Андрія Чайковського ви можете дізнатися в Інтернеті за такою адресою: www.refine.org.ua/pageid-2625-1.html

ЗА СЕСТРОЮ

(Скорочено)

Події відбуваються в українському селі Спасівці. Спасівчани жили тут, наче у фортеці. Вони були козацького роду, тому й розуміли, яка небезпека їм загрожує. Жителі села кожної ночі ставили вартових біля обох воріт села, щоб ворог не застав їх зненацька. Такий лад завів тут старий досвідчений козак, який прийшов сюди з першими поселенцями. Хоча старий Охрім уже давно помер, спасівчани й далі дотримувалися тих звичаїв. Їм велося безпечно.

У Спасівці жив славний козацький рід Судаків. Вони славилися тим, що не було між ними жодного, хто би не побував на Січі між низовим товариством.

Рідня Судаків складалася зі старого діда Андрія, його сина Степана, жінки Палажки, двох синів Петра й Павла та дочки Ганни.

Звичайно, Петра вже тоді не було вдома — пішов на Запоріжжя.

Другому синові, Павлові, було п'ятнадцять років, а дочці Ганні — тринадцять...

Далі розповідається про те, як зненацька в Спасівку вдерлися татари. На очах Павлуся вони вбили матір і діда, а батька й сестру взяли в ясир. Павлусеві вдалося втекти на викраденому татарському коні...

Поранений і знесилений, Павлусь упав із коня й зомлів. Свідком цієї картини став козак Семен Непорадний. Він промив хлопцеві рану. Опритомнівши, Павлусь розповів про криваві події в Спасівці.

Згодом прибула ватага козаків на чолі з Остапом Тріскою, серед них був і Петро Судак, брат Павлуся. Брати зраділи несподіваній зустрічі.

Коли всі лягли спочити, Семен Непорадний, який зостався на сторожі, помітив татарина й узяв його в полон. Виявилося, татарин шукав у степу Павлуся, який, утікаючи зі Спасівки, прихопив не лише коня, а й червінці, що були сховані в сідлі. Пізніше до козаків приєдналася ще одна ватага побратимів на чолі із сотником Андрієм Неделею. Козаки, об'єднавшись, вирішують наздогнати татар і визволити з ясиру спасівчан.

IV

У Павлуся забилося серце, коли почув сотників наказ. Він сьогодні побачить те, про що від дідуся стільки наслухався. Побачить, як козацтво стрінеться з татарами, тими страшними чортами, що цієї ночі так лютували в Спасівці. Його огорнув страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

Павлусь дрижав усім тілом, хоча надворі була спека, і дивувався, що козакам було те все байдуже, начеб на празник ішли. До нього наблизився брат Петро.

— Ти, братику, уважай, аби де в купу не попав. Держися сотника або діда Панаса. Держи добре коня. Пожди, я тобі стремена до ніг приладжу. Поки що подержи мого коня.

Петро осідлав татарського коня, на котрім Павлусь утікав, укоротив стремена і, поцілувавши брата, посадив на коня.

Обом стали сльози в очах.

Петро був відважний козак і не жалів себе. Тепер йому стало ніяково, коли подумав, що його можуть убити, і тоді Павлусь стане круглим сиротою, на опіці чужих людей. Хлопцеві саме тепер треба опіки, а йому честь козацька не дозволяє остатися позаду та пильнувати брата.

Петро ще раз погладив хлопця й хотів сідлати свого коня.

Павлусь вийняв щось із кишені.

— Петре, братику, на тобі.

— Що це?

— Ще вчора мама бублики з медом пекла. Я заховав у кишені та з цим і втік; на тобі, Петре, це мама пекла! — його лице скривилось, і він став хлипати. У Петра теж сльози з очей капнули. Він узяв бублика з руки брата й розділив надвоє.

— На, брате, разом з'їмо.

Держачи так по половині бублика в руках, обидва брати обнялися й плакали, як малі діти. Павлусь похилився з коня й повис на грудях старшого брата, одинокої тепер опіки на світі.

Побачив це сотник Недоля й під'їхав ближче. Він одразу зрозумів, у чому справа.

— Ти, Петре, останешся при мені між посильними козаками, хлопець теж.

Тепер Петро аж зрадів: сталося, як хотів. Тепер ніхто йому докоряти не буде. Це наказ старшини.

А поки що Тріска зі своєю ватагою поїхав уперед. З ними їхав Непорадний і вів на мотузці татарина зі зв'язаними позаду руками.

Татарин показував дорогу. (...)

Передні козаки оглядалися час від часу позад себе, а тоді задні козаки показували їм знаками, куди йти.

Ватага Тріски вже далеко відійшла, коли Недоля рушив із своїми. Тріски вже не було видно. Недоля йшов слідом за ними. Він їхав попереду на своїм буланім. Біля нього їхали дід Панас з бандурою, Петро й Павлусь. Не говорили нічого.

Був полудень. Сонце страшенно пекло. І коні, і люди попріли від спеки. Земля гуділа глухо від кінського ступання. Коні обганялися довгими хвостами та головами від мух, що роєм літали над ними.

Передні козаки натрапили на високу могилу. Ось уже й Самара недалеко. Один із них зліз із коня й дав його держати товаришеві. (...)

Це був татарський дозорець. Він лежав на розстеленому кожусі спиною вгору, оперши голову на схрещені руки. Він, очевидно, заснув на спеці, не спавши цілу ніч.

Козак підліз ще вище, запираючи в собі дух. Татарин хропів. Козак уперся ногою в землю й витягнув ножа. (...) Татарин і не застогнав.

Козак підняв шапку татарина, надів на свою голову й став обережно підніматися та розглядатися навкруги.

Перед ним лежав татарський кіш. Коні лежали в траві. За ним стояли рядом козацькі вози. (...) До возів із другого боку були поприпинані воли, що лежали в траві. А далі стояли татарські гарби поміж татарами.

За шатрами пливла ріка Самара.

Козак рахував оком шатра. Після цього міг обміркувати, скільки могло бути татар, бо їх не було видно. Усе поховалося в холодку під шатрами. Навкруги панувала тиша.

Козак знав, що коли б тепер скочити в татарський кіш, ні один не втік би живцем. Та поки зсунувся з могили, щоби підїхати до своїх, він побачив, як із шатра вийшло двоє татар і, розмовляючи щось, показували на могилу, де сидів козак. Вони стали туди прямувати.

Козак зміркував, що треба вбитого татарина сховати. (...)

Козаки завернули коней і погнали вихором до своїх. Козак, який зарізав татарина, розповів Трісці усе, що трапилося.

— Біжи ж, Ониську, до сотника й розкажи, що знаєш.

— Розвивайся! — командував Тріска. — Списи готов!

Козаки стали лавою, познімали списи з ремінців і настобурчили поперед себе...

— З Богом! Уперед!

Козаки рушили спочатку кроком, а відтак підбігцем.

Татарин, що прибіг у кіш, засвистав на тривогу. У коші заворушилося, мов у мурашнику. Молодий Мустафа-ага вже сидів на своєму коні й командував.

Татари кинулися до коней, миттю осідлали їх і виступили перед кіш, розмістившись, за татарським звичаєм, півмісяцем. Вони постановили лише оборонятися. Нападати вони не хотіли й не могли. Не знаючи, яка в козаків сила, Мустафа наказав запрягати коней, звивати шатра та готуватись у похід.

Коли Тріска наблизився, застав татар, готових до бою. Як їх середина стояла не рухаючись, оба крила почали завертати кругом, щоби так перетяти козакам дорогу назад.

Це зміркував Тріска відразу. Він підвів шаблю вгору й скомандував:

— Завертай! (...)

Тепер з усіх боків засвистали на татарській стороні бойові свистілки, і татари з пекельним криком: «Аллах! Аллах!» кинулися навздогін за козаками. Татарські коні, витягнувши шию, мов гуси в польоті, з роздутими широко ніздриями гналися так, що животами мало не доставали землі. На них сиділи поганці в сторчатих шапках і вивернених кожухах, похилившись уперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони почали доганяти козаків. Віддаль між ними щораз меншала, а тут Недолі й не видно.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півколом коня й став проти татар. Під час погоні татари замішалися трохи. Деякі їхні коні висунулися трохи наперед.

Тріска першому стрічному татарині відрубав голову. (...)

Біля Тріски збиралася купа татар щораз більша. Він рубав на обидва боки, устеляючи землю навкруги себе трупами. Частина татар зупинилася.

Утікаючі козаки зміркували, що щось сталося. Один оглянувся й крикнув:

— Пробі, хлопці! Ватажок між татарвою! Хто в Бога вірує, не даймо! Понад десяток товаришів завернули коней і пустилися Тріску вичурчати. Вони бачили, як Тріска вправлявся, рубаючи поганців. Татари роз'їлися, мов оси, і стали рубати козаків. Небагато їх устигло втекти.

Тепер татари пустилися в погоню за іншими. У них були кращі коні. Мустафа заповзвся не випустити ні одного.

Козакам стало зле. Татар було чи не триста, козаків осталося всього сорок. Вони чекали вже на свою смерть, і кожен молився Богу в передсмертній годині. Татари згуртувались у продовгасту валку й уже досягали втікачів.

Під одним козаком кінь спіткнувся й упав, а бідолашного козака розтоптали татарські коні.

Тим часом Недоля заходився «привітати» татар. Він розділив свою сотню на дві частини й поставив їх лицем до дороги, куди мали втікати Тріска зі своєю ватагою. Для більшого розгону залишили між собою віддаль шістсот ступнів.

Татари такі були певні в перемозі, що й не оглядалися. Вони гнались уперед, мов хорти за серною.

Коли наблизилися до того місця, Недоля дав умовний знак. Козацтво рушило з місця, і в найбільшій розгоні вдарило на татар з обох боків. Залунало козацьке: «Слава Богу!»

Татари не були в змозі зупинити коней і гнались одною збитою валкою. Розгорнутися по боках проти напіраючого ворога вони й не думали. Козаки настовбурчили свої довгі списи й кололи ними завзято збитих у купу татар.

Козаки заховали списи (бо з великого розгону списи прошибали татарські тіла) і взялися до шаблук. Настала така страшна різанина, що її описати годі. (...)

«Ось і на моїй вулиці свято!» — подумав Непорадний і відопняв від сідла свій шовковий інструмент.

Аркан фуркнув у повітрі й схопив татарина за шию та звалив із коня. (...)

— А в мене піде воно швидше, — говорив біля нього дід Панас, прицілившись і вистріливши в найдальшого татарина.

— Якби так хто заряджав вам рушницю! — каже Непорадний. — А то я швидше свій шнурок розмотаю.

Вороний погнався вихорем, а Непорадний складав аркан, поки знову не накинув його на голову татарині.

Повторив так кілька разів. Багато козаків розпустили теж свої аркани, а деякі стріляли з рушниць.

Погром на татар по всій лінії.

Непорадний піймав ще одного татарина. Кінь шарпнув, а татарин розняв руки й упав на землю. Татарин устиг розсилити петлю, щоб його не задушила. Над ним стояв уже Непорадний із піднятою вгору шаблею.

— Не забивала мене, козак. Татарин да гроші, много золота син Девлет-Гірей, — лепетав татарин, заслонюючи себе руками.

Непорадний стримався. Це був татарський ватажок. На те вказувала його багата одежа.

— Уставай! — гукнув Непорадний.

Татарин підвівся, а козак зав'язав йому руки й повів між своїх.

Битва скінчилася. На побоїщі лежали трупи людей і коней. Козаки погнались з арканами по степу ловити наляканих коней без вершників.

Поміж козаками їздив на своєму коні Недоля, узявшись рукою за бік.

— Де Тріска? — спитав.

— Він поліг перший, — відповіли козаки. — Він стримав на собі цілу татарську навалу.

— Треба його відшукати.

Та його вже знайшли. Лежав на дорозі, куди гналися татари, та ледве дихав. Дід Панас уже порався біля нього. У Тріски була порубана голова та поламані ребра й ноги.

Сюди приїхав Недоля й зліз із коня. Тріска ще дихав. Він відкрив очі.

— Прости мені, брате! Я тебе обидив, — сказав до нього Недоля.

— Аби мені... Бог... так... простив... мої гріхи, — простогнав Тріска. — Молітесь... братики...

Він сконав.

Сонце вже заходило й освітило своїми червоними променями закривавлений степ.

Козаки та їхні коні так були знеможені, що тепер не можна було гнатися за татарами, що над Самарою кошом стояли. Недоля велів відшукати поранених і зібрати побитих, щоб їх відтак поховати за козацьким звичаєм. Тепер кожний мав свою роботу. Одні збирали козацькі труни в певне місце, другі конали велику яму, треті відшукували в татар здобич, інші знову пильнували коней. Найбільше роботи мав тепер дід Панас. Закачавши по лікоть рукави, він ходив від одного пораненого до другого й перев'язував рани.

Коли вже смерклося, ішла робота при ватрі довго вночі.

У козацькому обозі ще гомоніло. Козаки, розставивши вартових з усіх боків, закінчували свою роботу. До Недолі наблизився Непорадний.

— Пане сотнику, у мене татарський бранець.

— Чи цей із розбитим носом? Чорт його візьми; невеликий тепер із нього хосен¹.

— Ба ні! Я йому обіцяв пощаду, коли правду скаже, — обзивається дід Панас.

— То собі його візьми.

— Та в мене є ще один бранець, — каже Непорадний.

— Якого біса тобі з бранцями воловодитися?

— То якийсь знатний, обіцяв викуп.

— Давай його сюди!

За хвилю привели татарина перед сотника.

Це був молодий і гарний татарин. Одежа на ньому була багата.

— Як тебе звать? — питає Недоля по-татарськи.

— Я Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-Гірея, — сказав гордо татарин.

— А я тобі кажу, — обзивається один козак, — що ти чортів син, а твій Магомет і твій хан чортові братами доводяться.

— Не смій, гяуре, зневажати його світлість хана ханів, бо він вас усіх переріже або в полон візьме, — крикнув люто татарин і затупотів ногами.

— А поки ти йому це скажеш, то підеш до твого дядечка в пекло, — відрубав козак і брався вже за шаблю.

— Тихо! — гримнув Недоля. — Не твоє діло, не твій бранець, Тихоне! До сотника приступив молодий гарний козак.

— Як засвітає, візьмеш десяток козаків і поведеш цього бранця в Лубни та віддаси його панові полковникові. Розкажеш усе, що було, та не забудь поклонитися гарненько. Гляди, щоб не втік та щоб його приставили живого та цілого.

— Ба, а моя винагорода? — каже Непорадний. — Це мій бранець.

— Добре! Скажи, Тихоне, панові полковникові, що винагорода приїде козакові Семенові Непорадному. Тобі, Семене, так ліпше, ніж возитися з татариним, мов циганові з ведмедем.

— Воно й правда! — заспокоював себе Семен. Він став перелічувати на пальцях: — Воловодитися з ним, годувати, пильнувати...

— А ще тобі при нагоді голову відріже, — докинув хтось із гурту.

— Ну, прощай, пане аго! — говорить Семен татарині. — Поклонися гарненько своєму батечкові. Ось забув, як його величають, чорт його бери! Та вже ти на мене не сердься... воєнне, знаєш, діло, — говорив Семен з повагою, кланяючись татарині шапкою. — Та ще спасибі, що ти мені, а не кому іншому понався.

Усі козаки реготали, аж за боки брались.

¹ *Хосен, хісна* — користь, вигода.

— Цей татарин для нас вартіший, ніж сьогоднішня перемога, — говорив Недоля півголосом до діда Панаса. — Полковник наказав мені неодмінно дістати якого знатного татарина. Від нього гадає полковник дізнатися дещо про намір орди.

На те все дивився Павлусь. Він перший раз дивився очима на битву з татарами. Він побачив те, що дідусь йому розказував, і це показалося правдою. Тепер татари не здавалися йому такими страшними, як учора. Козаки сильніші. Коли б так було вчора, не вбили б вони дідуса й маму, не взяли б сестру в полон.

І в нього вселилася надія, що козаки відіб'ють ще й тата, і сестру. Та коли це буде? Павлусеві бажалося, щоб зараз погналися козаки й розбили татар до решти та звільнили полонених.

Про це заговорив він із Петром.

— Так не можна, братику, — говорив Петро. — Пан сотник знає, що йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпімо до завтра. Онисько казав, що татарський кіш невеликий. Вони з навантаженими возами далеко не зайдуть до завтра. Здогонимо.

Павлусь заспокоївся. Він приліг біля Петра при ватрі й міцно заснув.

У козацькому обозі почали пригасати вогні. Усе стихло, хіба вартові перекликалися.

* * *

Козаки посхоплювалися, як тільки на світ стало заноситися.

Вони помолились і взялися ховати вбитих товаришів. Яма вже від учора була готова.

Позносили козачі трупи й поклали рядком.

Кожен прощався з товаришем. Один козак прочитав над трупами молитву, і тепер складали їх на дно ями так обережно, як мати кладе скупану дитину в колиску. Голови понакривали червоними китаїками. Біля кожного поклали його зброю, перехрестили й почали мовчки жменями насипати землю. Кожний козак укинув бодай грудку землі.

Тепер уже яму засипали землею, обкопуючи її довкола, поки не виросла чимала могила.

Татар ніхто не ховав. Їхні трупи залишили вовкам і воронам.

З цієї битви здобули козаки чимало користі. У татар знайшли багато червінців, талярів, піймали більше сотні добрих коней і забрали татарську зброю.

А Непорадний водився зі своїм татариним і так знемігся, що ледве волочив ноги. Мотуз в'їдався в тіло полоненого.

Це побачив Недоля.

— Семене, та пусти його ік чортовій мамі. Не маєш кращого діла, як його пильнувати? На базарі його не продаси, бо ми людьми не торгуємо.

Непорадний розв'язав йому руки:

— Іди собі, куди хочеш!

Татарин кинувся тепер на останки їди й повилизував усі казанки. Він був знову веселий, мов дитина.

— Я б остався з вами, — каже татарин до Недолі.

— Про мене, оставайся! А чи приймеш християнську віру й зречешся свого Магомета?

— Хоч би й зараз! — каже татарин. — Бог один.

— Дайте йому, хлопці, зброю й коня татарського.

Татарин радів дуже. Він не надіявся такого кінця й почував себе дуже щасливим. Скочив між татарські коні й знайшов зараз свого. Обняв його за шию та став пестити. Кінь пізнав зараз свого господаря.

— Агов, свате, не руш! — крикнув Непорадний. — Це моя здобич, не дам!

Татарин і не думав пускати коня. Він вискалив зуби й затиснув кулак.

— Згода! — гукнув Недоля. — За цього візьми собі два татарські. У похід! — командував Недоля. — Прямо на татарський кіш!

V

Татарські бранці, що були в коші, зміркували зараз, що воно щось робиться, як тільки почули свистілку, а татарва кинулася до коней та зброї і вийшла з коша. Бранці догадувалися, що десь недалеко, мабуть, козаки, і в них блиснула надія, що, може, їх визволять. Вони почули татарський бойовий клич і зараз побачили, як татари почали звивати свої шатра, запрягати вози й татарські гарби. Татари розмістили бранців за їхньою вартістю. Дівчат і малих дітей окремо, жінок і козаків теж окремо. Усіх стерегли пильно¹ й не розв'язували їм рук. Гіршу частину здобичі вели на мотузках рядом із кіньми.

Бідні бранці були дуже змучені й мали велику спрагу. Коли татари розмістилися кошом, кожен бранець приліг на траві, де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Павлусів тато. Без шапки й босий, в одній свитині, зі зв'язаними руками, він приліг на траві.

Татари кинули їм, як собакам, якоїсь паляниці, і кожен пішов до шатра. Степан не знав, що сталося з Ганною та Палажкою; не знав,

¹ *Пильний* — той, хто вимагає термінового, негайного виконання; нагальний.

чи вони живі, чи в неволі. Він волів би, щоб їх убили. При згадці про неволю в нього завмирало серце з болю. Така неволя гірше смерті. А він лежав тут безпорадний.

Лежачи так, він сіпав з усієї сили мотуз, та тим ще більше затягав вузол. Даремна праця. Степан повернувся боком, відтак догори спиною і, буцімто жуючи паляницю, став зубами розмотувати мотуз. На його радість вузол попускав щораз більше. Степан оглядався на вартового й розмотував зубами вузол. Укінці почув свої руки вільними.

Не встаючи із землі, він вийняв обережно з кишені ножа й найближчому товаришеві розрізав мотуз. Ніж пішов по руках, а вартовий татарин і не догадувався нічого. Поглянувши на бранців, що лежали вкупі, не рухаючись, він пішов далі. Бранці, однак, не рухались, дожидаючи слушного часу. Та в тій хвилі пригнались у кіш кілька татар і почали щось балакати. Від того в коші наче загорілось. Татари сідали на вози й вирушали з місця.

Бранці посхоплювалися й гуртом скочили над берег ріки, у комиш. За ними побігло багато й таких, що не встигли розв'язати рук. Татари бачили це, та не було часу їх ловити. Вони втікали з тим, що осталося.

Хто не встиг утекти, мусив тепер бігти, мов собака, поряд із татарськими кіньми, а хто нездужав, тому зараз відрубали голову, якщо нагайкою не могли його підігнати.

За хвилю осталося лише потоптане місце, де стояв татарський кіш.

Утікачі сиділи тихо в комиші, боячись промовити слово. Вони не знали напевне, що сталося. Може, ще поганці вернуться? Здогадувалися, що була зустріч із козаками, — та хто побідив?

Настала темна ніч. Довкола було тихо. Аж тепер заворушилися втікачі. (...)

Кожний, сперши голову на коліна, задрімав. Уже розвиднілось, як утікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулись. Один підвів голову з комишу й крикнув:

— Наші!

Посхоплювалися на те місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолі.

— Гей, козаки-братики, не дайте пропасти!

Утікачі бігли прожогом до козаків, хапали їх за стремена й плакали з радощів.

— Хлонці! — гукав Недоля. — Нагодувати голодних!

Козак добував із торбини, що мав, і подавав.

— Коли б вас так передучора Бог приніс був, не було б тієї халепи і хрещений народ не пішов би в неволю!

— Не журіться, догонимо.

У цій хвилі скочив із коня Павлусь і прибіг до батька.

— Таточку, тату, де наша Ганна? — Він обняв батька за шию й почав плакати.

— Пропала, синочку, пропала! — говорив Степан, хлипаючи. — Татарва піймала і Ганну, і маму.

— Маму — ні, її татарин убив, я бачив.

— А мене ж, тату, не пізнаєш? — обзивається Петро.

Степан не пізнав спочатку, а відтак обняв старшого сина.

— Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись!

— Гей, люди добрі! — гукнув сотник. — Хто хоче, беріть коней та зброю й приставайте до нас. Нам ніколи часу тратити.

Небагато спасівчан вернулося додому. Хто сподівався кого зі своїх знайти, той і вертався. Інші взяли зброю татарську й пристали до козаків.

До них пристав і Степан, йому не було до кого вертатися.

Тепер Недоля оставив одних козаків при таборі, а з другими, вибраними, погнався слідом за татарами. Слід був значний, бо татари їхали возами. З тими козаками пішов і Степан. Він надіявся віднайти дитину.

Козаки пустилися скоком. Слід вів до берега ріки. (...)

Недоля послав більшу частину своєї сотні далеко вбік. Вона мала об'їхати колом і забігти татарам збоку. Так і сталося. Козаки наближались із двох боків. Вони бачили табір, мов на долоні. Він тягнувся довгим ланцюгом понад берегом, наче повзла велика гусениця. Вози тягли воли, а татари на конях їхали збоку.

Тепер козаки помчали з усієї сили. Татари побачили їх і зараз вирішили отаборитися возами так, як це робили козаки. Стали підганяти воли батогами й заїжджати на боки, але було запізно.

Козаки злетіли на них, мов яструби. Татари не вміли гаразд оборонятися. Деякі з них по одному тікали, та тих половили на аркан. Цілий табір з усім награвленим добром попав у руки козаків. Степан із Петром розглядали поміж возами, де були бранці. На кількох гарбах знайшли кілька спасівських молодниць і парубків...

— А де Ганна? — кричав Павлусь, ідучи вслід за батьком.

— Нема її, синочку! — обізвалась одна молодиця. — Ще вчора забрали татари всіх дівчат і малих хлопців на коні й погнали, мов чорти.

Степан лише руками сплеснув. Павлусь рвав волосся з голови та страшенно плакав. Уся надія пропала.

— Таточку, Петре, просіть пана сотника, хай накаже доганяти. Ми їх піймаємо, певно... Боже мій, Боже, що з Ганею сталося! — Він ще дужче заплакав.

— Цить, Павлусю! Так не можна, — заспокоював Петро. — У пана сотника інше діло. Проте хоч би хотів, не піймаєш: вони дуже далеко. (...)

— Хіба ж, тату, так її, нещасну, залишимо без помочі?

— Так мусить бути, коли не годе інакше, — каже батько. — От ліпше не рви мого серця. Не вона одна...

— Чому не можна? Ось ми три їдьмо в Крим, то її визволимо.

— А знаєш ти, братику, де Крим? — обзивається Петро. — Там усі три пропадемо, і нас розлучать, та й її не відшукаємо. Пропало!

Павлусь затяв зуби й не говорив більше нічого.

Уже надвечір надійшла решта козаків із табором. Настала ніч. Козаки полягали спати. Павлусь лежав між батьком і братом і хропів. В обозі затихло.

Тоді Павлусь устав потихеньку, надягнув на себе кожушину, узяв сумку із сухарями в брата, його два пістолі, мішечок із кулями та ріжок із порохом, припняв свою шаблю й пішов, несучи своє сідло на голові, поміж сплячих козаків прямо до того місця, де паслися коні. Знайшов свого коня і якомога найобережніше виїхав поміж горючі ватри варткових козаків у степ. Відїхавши на таку віддаль, що його кулею не досягне, він притиснув стременами коня та погнався галопом.

Тепер поглянув на зорі й завернув коня на південний захід. «Там і Крим лежить», — думав собі хлопець. Бо покійний дідусь показував йому частенько зорі на небі, по яких і серед ночі не заблукаєш, і хлопець добре собі запам'ятав. Дідусева наука стала йому в пригоді. «Ось це Великий Віз, — повторяв собі Павлусь, — а ця зоря над нами — то показує північ. Ну, навпроти неї мусить бути південь». І туди він поїхав.

Коли Степан із Петром рано прокинулися, Павлуся не було. Їх аж заморозило. Вони відразу здогадалися, що завзяте хлоп'я поїхало шукати сестру, а звідти, напевно, не вернеться, пропаде.

Коли це сказали Недолі, він говорив:

— Як хлопець із цього вийде цілий, то знайте, що з нього кошовий буде.

1. Татарського ватажка Мустафу-агу спіймав
  - А Остап Тріска
  - Б Семен Непорадний
  - В Андрій Недоля
  - Г Петро Судак

2. Як орієнтуватися за зорями, Павлусь дізнався від
  - А матері
  - Б батька
  - В діда
  - Г козаків

3. Події в перших п'яти частинах повісті розгортаються в такій послідовності
  - А зустріч Павлуся з татом — напад татар на Спасівку — знайомство Павлуся із Семеном Непорадним — бій козаків із татарами біля Самари
  - Б бій козаків із татарами біля Самари — напад татар на Спасівку — зустріч Павлуся з татом — знайомство Павлуся із Семеном Непорадним
  - В напад татар на Спасівку — знайомство Павлуся із Семеном Непорадним — зустріч Павлуся з татом — бій козаків із татарами біля Самари
  - Г напад татар на Спасівку — знайомство Павлуся із Семеном Непорадним — бій козаків із татарами біля Самари — зустріч Павлуся з татом

4. Доведіть на прикладі IV та V частин твору А. Чайковського «За сестрою», що це епічний твір.
5. У чому виявилася теплота родинних стосунків братів Судаків? Кого з рідних згадали хлопці перед боєм?
6. Як ставилися козаки до своїх померлих товаришів, а як — татари? Про що це свідчить?
7. Яке враження на вас справив Остап Тріска в останньому своєму бою? Як називають таких людей?
8. Знайдіть і прочитайте уривки, які спочатку свідчать про слабкість і страх, а потім про невинуватість полоненого Мустафи. Як зміна настрою його характеризує?
9. Як ви вважаєте, поривання Павлуся виручити з неволі Ганнусю сильніші від братових чи батькових? Якщо ні, то як пояснити поведінку Павлуся?
10. Якою реплікою відреагував на зникнення Павлуся Андрій Недоля? Як ви вважаєте, ця репліка є похвалою, передбаченням Недолі чи намаганням підтримати й заспокоїти Степана з Петром?

11. Пригадайте, що таке *кульмінація* як сюжетний елемент художнього твору. Визначивши кульмінаційні моменти IV та V частин повісті, стисло перекажіть їх.
12. Уявіть, що вам доручили зняти IV та V серії фільму «За сестрою» (за IV та V частинами повісті). Поділіть ці частини на сцени, давши кожній із них заголовок (*письмово*). Скажіть, яка із сцен, на вашу думку, буде найцікавішою для глядачів і чим саме.

1. Прочитати повість А. Чайковського «За сестрою» до кінця. Виписати в робочий зошит незрозумілі слова.
2. Написати коротке висловлення (*півсторінки*), яке починається так: «У IV (V) частині повісті мене найбільше вразило...»

VI

Хлопець за ці два дні освоївся зі степом і татар тепер не боявся. У нього ж була шабля й два пістолі, — то не те, як він тікав із Спасівки. Тепер він уже між козаками бував у поході і бачив, як татарин б'ється. (...)

Уже перед вечором доїхав до якоїсь ріки. Вода пливла між двома досить стрімкими берегами. Тут і ночувати буде, аби лише гарне місце знайти. Та лише з'явився над берегом, його обсіла хмара комарів, що аж в очі лізли. Від комарів найліпше обігнатися ватрою. Вона й вовка відстрашить. Зате татарина може привабити. Треба б десь так у затишку, щоб не видно було. Він узяв коня за поводи, ішов понад берегом і пильно розглядався. Тут наглядів два стирчачі під берегом, на сажень висоти, камені, що стояли рядом, лишаючи між собою невеличку прогалину. (...) Зараз привів туди коня й припняв до куща.

Потім побіг на берег і почав збирати цілими оберемками суху траву й бадилля. Усе те скинув зверху в прогалину між каменями. Тепер викресав вогонь, запалив віхоть сухої трави й пішов поза верболіз у прогалину. Без того не зважився йти. Він знав, що в таких місцях може жити гадюка. Гадюка вдень не страшна. Еге ж! Скільки їх сам Павлусь замордував у степу таки ціпком, але вночі — то вже не те. Вона вкусить так, що людина або скот пухне, і треба їхати до знахаря. Павлусь не раз те бачив, а тут знахаря немає.

І справді, коли Павлусь засвітив у прогалині, зашипіла гадюка, утікаючи поміж кущі.

— Вибачай, паніматко, — говорив стиха Павлусь, — що не дав виспатися. Цим разом уступись гостеві. За це вранці спасибі тобі скажу.

Павлусь розвів тепер невеличку ватру. Комарів прогнав. Оглядаючи своє логовисько, він побачив під берегом печеру й подався туди з віхтем горючої трави. (...)

Тепер він відчув, що хоче їсти. Він не хотів з'їдати всіх своїх запасів. Забавляючи себе, збирав потоптані гадюченята й кидав у вогонь. Вони на вогні вертілися, пухли, а відтак тріскали, аж іскри розліталися. Але тою забавкою голоду не заспокоїв. Павлусь міркував, чи не можна б їсти печену гадюку або жабу. Таки жабу ліпше. У ріці, мабуть, вони є. Якби лише зловити, бо їсти страх хочеться. Можна б і птицю вбити з пістоля, та тепер ніч. Нічого не поробиш, треба пекти жабу. Він узяв жмуток трави, запалив і пішов до ріки. Кілька наляканих жаб скочило справді у воду.

Хлопець поліз у воду з вогнем, забувши про небезпеку. Такого дива він ще не бачив. Вода була йому вище колін, чиста. Насподі виднівся пісок. (...)

Аж дивиться, а біля нього щось плеснуло по воді. Він стояв не рухаючись. Трава горіла ясно. З неї відпадали яскраві іскри на воду й тут же з шипінням гасли. Павлусь побачив, як надпливла риба. (...) Тоді запустив блискавкою руки у воду, піймав рибу коло голови й вп'ялив пальці в її зябра. Догораючу траву пустив на воду, його огорнула пітьма. Лише бачив білу рибу у своїй руці, що пручалася на всі боки.

«Це, мабуть, краще, ніж жаба, — подумав Павлусь. — Слава тобі, Господи!»

Виліз на берег і пішов у свою печеру, де вже вогонь почав пригасати. Павлусь докинув бадилля, полум'я спалахнуло, і він заходився коло риби. (...)

Павлусь не пам'ятав, чи йому що так смакувало, як ця риба. Тепер помолився, укритися кожухом і заснув безжурно.

Він прокинувся рано від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Розплющив очі й побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

Чоловік був одягнений у подертій, брудній одежі й мав на голові татарську шапку. На ногах у нього були постолі, обв'язані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкуйовджена чорна борода. Не було на ньому нічого, що показувало б, що це козак. Уся його зброя — довгий ніж за поясом.

— Уставай, козаче, пора в дорогу! — гукнув і сплюнув крізь зуби.

Павлусь присів на лежанці й таки налякався. Та ж це, напевно, харциз, розбишака, про яких стільки від дідуся наслухався.

Одного разу в Спасівці піймали парубки такого самісінького харциза коло коней. Він його бачив.

— А хто ви, дядьку, будете? — питає Павлусь і чує, як його серце затривожилось.

— Не будь надто цікавий, а то в пекло попадеш! Роби, що велять, збирайся.

— Куди ж ви мене?

— Побачиш, візьму тебе із собою.

Павлусь схватив миттю пістоль і відвів курок.

Та поки встиг вистрілити, харциз ударив його ногою по руці, і пістоль випав геть із руки.

— А диви, жаба! До пістоля береться!

Харциз однією рукою придержував Павлуся, а другою зв'язав йому мотузом руки.

— Дядечку, пустіть мене! — просився Павлусь, аж плакав. — Я так зі страху, бо ви мене страх налякали... я далєбі нічого... я за сестрою шукаю... її татари в ясир узяли. Пустіть, дядечку... пустіть, Бога за вас молити буду, а то я запізнюся.

— Ну, заспокойся! Я тобі дорогу до татарів покажу, та вибач, що тебе трохи спутав: ти, бачу, кусати любиш.

Розбишака осідлав коня. Він зараз зміркував, що в сідлі є гроші, бо усміхнувся. Пістолі заткнув собі за пояс, а шаблю шпурнув геть, бо йому такої малої не треба.

Павлусь мало не розплакався знову за своєю шаблею.

Харциз скочив на коня й посадив Павлуся наперед себе.

— Ну тепер поїдемо до татар!

— Дядечку, мене болять руки; розв'яжіть, бо зомлію.

— Добре, я тебе розв'яжу, та гляди: якби тобі забаглося тікати або тее, то не прогнівися, а головку тобі скручу, як горобцеві.

Павлусь поглянув на харциза, та аж задерев'янів. У того світилися очі, мов у вовкулаки.

— Куди ж ви мене везете?

— Тобі кажуть: до татар. Однакова наша дорога. Ти за сестрою, шукаєш?

— Авжеж за сестрою, за Ганною. Вона така добра, як ангел. Татари набігли на нашу Спасівку, багато люду піймали і її теж.

— А ти?

— Я втік на татарському коні та по дорозі козаків здибав. Вони відтак розгромили татар і багато наших спасівчан визволили.

— Далеко звідси?

— Мабуть, далеко. Десь над рікою Самарою, коли знаєте... Дядьку! — сказав по хвилі.

— А чого?

— Ви чоловік бувалий, допоможіть мені, будь ласка, сестру відшукати, визволити. Велику заслугу в Бога матимете, до того ж я вам ще гарненько заплачу.

— А в тебе є гроші?

— Є, далєбі, і червінці, і таляри. Усе те буде ваше, коли Ганя буде вільна...

Харциз усміхнувся злотно:

— Ну, заспокойся, побачимо.

За гроші більше не питав. Він знав, де вони сховані.

Павлусь справді заспокойся. Хоч як харциз йому не подобався, він собі міркував, що за гроші все зробить. Отож зрадіє, як сестру викупить, визволить і привезе додому. Харциз відгадав задум хлопця й був певний, що він від нього не втече, а буде його держатися, мов реп'ях.

Коло полудня натрапили на невеличку ватагу татарських купців, що верталися з Києва в Крим. (...)

Харциз, уїхавши між них, почав щось по-татарськи розповідати, показувати на Павлуса. Його взяли татари з коня й стали оглядати. Мацали за руки й ноги, повертали його голову й заглядали в зуби, достоту так, як роблять купці зі скотом на базарі. У Павлуса зародилося лихе передчуття. Він здогадувався, що харциз продає його татарам.

Упевнився у своїм передчутті, коли татарин вийняв гаманець із грішми й став їх лічити на руку харциза, який не злазив із коня. Він сховав гроші в кишеню і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня й подався в степ.

— Дядечку, дядечку, чого мене залишаєте? — голосив Павлусь. Він хотів за ним бігти.

Харциз оглянувся й каже:

— Шукай, дурню, сестри. Вони тобі дорогу покажуть.

Павлусь придержав татарин за руку:

— Не втікала, бо зв'язала тебе на мотузок; твій тато продав тебе мені.

— Який він мені в чорта тато! — плакав сердито Павлусь, а навздогін харцизові гукнув:

— Продав ти мене, юдо, Бог тебе певно покарає!

Павлусь присів на траві й став страшенно плакати.

Харциз був дуже задоволений. Добув без труда коня, сідло з червінцями та й за хлопця гроші взяв. Тепер поїде де-небудь у город і загуляє-загуляє, аж чортам стане заздрісно. Він заспівав, аж луна по степу пішла. (...)

Аж ось побачив ватагу козаків, що надїхали з протилежного боку. З ними не дуже радо хотів харциз зустрітися, аби часом не натрапити на якого знайомого. Про нього недобра слава ходила в Україні. Його знали, як потурнака, харциза, що зарівав би рідного батька. Чимало було в нього гріхів на душі. Він показував татарам дорогу на Україну, крав козацьких коней, хлопців і дівчат, де вдавалося, і перепродував

татарам. Тепер наткнувся він на козаків так неждано, що нікуди було втекти. Неодмінно зловлять на аркан або уб'ють із рушниці, а може, ще вдасться вибредатися. В Україні не був уже кілька років, змінився з лиця й певно його ніхто не пізнає.

Він скинув шапку й став вигукувати:

— Пугу! Пугу!

То була ватага Недолі. Харциз приїхав до нього.

— Братики, козаки! Слава Богу, що я з вами стрінувся.

— Ти звідкіля?

— Я з татарської неволі втік. П'ять літ мене поганці мучили, та вдалося мені на татарському краденому коні втекти. Десять днів степом їхав і хіба сирію рибою живився, бо й кресала в мене нема, щоб вогонь розвести. Дайте, братці, що-небудь їсти.

— Ну, добре, — каже Недоля, — будь нашим гостем. Дайте йому що-небудь їсти.

Козаки подали йому кілька сухарів і сушеної риби. Він, не злазячи з коня, їв, аж тріщало. Козаки пильно до нього приглядалися. Особливо Непорадний оглядав його на всі боки.

— Добрий у тебе кінь, небоже, звідкіля ти його взяв? — питає Непорадний.

— У татарча вкрав, прости, Боже, гріха, — каже харциз, усміхаючись.

— Пане сотнику, — каже Непорадний, — він бреше, цього коня я знаю, це той, що хлопець на ньому втік, і сідло те саме.

Харциз зблід.

— Про якого хлопця, — каже, — ви говорите? Я нічого не знаю.

— Ось зараз будеш знати, чортів сину, — крикнув Непорадний і вмить закинув йому петлю на голову.

Харциз став оборонятися, та відразу кинулися на нього кілька козаків. Його стягнули з коня й зв'язали.

— А дивіться, хлопці, — каже один, — далебі, і Петрові пістолі має.

— Признайся, душогубе, де ти хлопця дів? — гримнув Недоля.

Харциз мовчав. Козаки обступили його кругом і оглядали.

— Хлопці, нам ночувати пора. Розпаліть вогонь, а відтак припекти його залізом, поки не скаже правди.

До харциза наблизився й татарин, що тепер пристав до козаків. Харциз мовчав. Він заговорив до нього кілька слів по-татарськи.

— Я його знаю, — каже татарин до сотника. — Він потурнак, татарам служить, людей продає. Його звать Карим.

Харциз зблід ще більше, тепер йому амінь.

— Еге ж, це той Карим! Його ціла Задніпрянщина знає. Жінки дітей ним лякають. Ось ти, небоже, знав, де схованки шукати!

— Чи ти скажеш уже раз, де ти хлопця запропастив? — питає Недоля. — Я з тебе шкуру зняти накажу.

— Я продав його татарам-крамарям.

— Панове молодці, у сідлі ще є гроші заховані, так, як були.

— Панове товариші, — питає Недоля, — зробимо над цим безбожником суд? Він зрікся Христа, пристав до нашого найтяжчого ворога, зраджує братів своїх, продавав християнських дітей поганцям. Що йому за це зробити?

— Смерть! — гукали козаки.

Вони готові були кинутися на нього й розірвати на шматки.

— Чуєш, Гусейне, — каже Недоля до татарина, — візьми ти його й роби з ним, як знаєш, будь йому катом. (...) Татарин махнув ножем і відрізав голову. (...)

Проклін Павлусів здійснився.

VII

Павлусь, виплакавшись, заспокоївся. Він сидів на татарській гарбі, підігнувши коліна під бороду, і замислився, що йому тепер робити.

Татарин підсунув йому шмат паляниці й кухоль молока.

Павлусь був страх голодний. Він з'їв паляницю й випив молоко, не знаючи, що воно було від кобили.

«Може, воно так ліпше, — подумав Павлусь, — що я між татар попався. Вони мене завезуть у Крим, то, може, і сестру легше знайду».

— А куди ви їдете, люди добрі? — осмілився спитати.

— Ми їдемо в Крим, і ти їдеш із нами: як будеш добрий, то й тобі буде добре.

Татари видалися Павлусеві якимись добрячими людьми, не такими, як ті, що Спасівку грабили. То були крамарі, такі самі, як ті, що не раз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселішав і почав татар цікаво розпитувати про все. Він їм сподобався. Через кілька днів освоївся з таким життям. Допомагав татарам у всьому й учився запопадливо татарської мови. Він був понятливий, і татари не могли надивуватись. Інші бранці були якісь недоступні, дикі, усе плакали, а Павлусь, вивчивши татарські слова, послуговувався ними в розмові задля вправи.

— Ти від нас не втечеш? — питає його раз найстарший татарин із сивою бородою.

— А куди мені тікати? Без коня, без зброї? Мені між вами добре. Я й не знав, що між вами такі добрячі люди бувають.

— Ми купці. Ти останься між нами, нашу віру прийми.

— Я ще не знаю, яка ваша віра. А хіба ж між вами хрещених немає?

— Немає. Ти мусиш зректись хреста, плюнути на нього.

Павлусь плюнув би татаринів у очі за таку зневагу християнської віри.

— Я перше хочу вивчити вашу мову, а це опісля.

— Добре, певно! — говорив татарин. — Коли станеш муслемом, то й вільним станеш, а потому можеш до великої почесі в нас дійти... ти гарний хлопець. Не один із ваших був у нас великим візиром у падишаха в Царгороді. (...)

Павлусь не хотів із цими купцями розлучатися. Він гадав, що з ними їздитиме по цілому Криму та так сестру й відшукає.

Дорога до Криму тривала дуже довго.

Так заїхали аж до Перекопу. Павлусь уперше побачив море, і в нього сильніше забилося серце.

Сулейман-ефенді, той старий із сивою бородою, що купив Павлуса, був дуже багатим татарським купцем. Він вів широку торгівлю між Царгородом і всіма приморськими містами й Україною. Свої головні склади мав саме в Коджамбаку. Тому його оселя мала вигляд малого містечка. Стояли тут рядком кам'яні будинки, звичайні й двоповерхові, були шопи¹ для возів й коней, склади з крамом, а при однім боці стояв великий двоповерховий дім, де мешкав Сулейман. Той дім приликав до великого городу. Усі ті будівлі разом були оточені густим частоколом із двома ворітьми навпроти.

Коли Павлусь в'їхав на той майдан, то йому аж голова закружляла. Такого дива він ще не бачив. Ходило туди багато людей. Досі здавалося

¹ *Шоба* (діал.) — покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу; повітка, сарай.

Павлусеві, що татарва — то найчорніші люди на світі. Тепер побачив губатих чорномазих з Африки, що зивалися, мов чортяки, їх Павлусь найбільше боявся.

Сулейман приїхав на своїй гарбі під самий рундук¹ будинку. Звідси повиходили слуги й низько кланялися Сулейманові. Назустріч батькові вийшов його син Мустафа, який під час відсутності батька завідував цілим його майном.

Коли привіталися, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуса:

— Хто це?

— Цього хлопця привіз тобі на гостинець, я його купив. Поклонися новому твоєму панові, — наказав Сулейман Павлусеві. — Будь слухняний, як досі, і буде тобі добре.

Павлусь скинув шапку й поклонився по-своєму.

Мустафа сказав щось якомусь татаринові, той узяв Павлуса за руку й пішов між челядь.

Челядь мешкала внизу. Горниця була призначена для панів.

Павлусь аж тепер помітив, що всі вікна нагорі були заслонені густою дерев'яною решіткою.

Увійшовши до челяді, Павлусь не знав, що робити. Прийшов найстарший між слугами й став його з усіх боків оглядати.

— Ти звідкіля? — питає по-українськи.

Павлусь відповів, та дуже дивувався, що цей татарин так добре знає його мову.

— А ви, дядечку, теж з України? — спитав Павлусь.

— Мовчи! — гукнув татарин і вийшов.

До Павлуса приступив один невільник-українець.

— Ти його так не питай, а то розсердиться та ще поб'є.

— Та за якого біса мене бити має? Хіба я йому щось зробив?

— Тут б'ють хоч і нема за що. Він, бач, потурнак, то хто його питає про Україну, він дуже соромиться, бо совість гризе, що покинув Христа й збусурманився. Тому він і злющий такий на нашого брата, мов пес, гірше татарина.

— Ви давно тут живете, дядьку?

— Років п'ять, небоже! — він тяжко зітхнув.

— Тут важко жити?

— Сказано, неволя. Та тут ще рай проти того, що в інших. Старий Сулейман добрий чоловік, та його більше нема дома, ніж є. Мустафа гордий і ненавидить нашої віри; а цей потурнак Ібрагім — то сам чорт.

— Не пробували втекти?

¹ Рундук — ганок.

Невільник усміхнувся сумно.

— Поки добіжиш до Перекопу, то п'ять разів зловлять. А коли зловлять, то або повісять, або в неволю до турків продадуть. А все випарять так, що душа вилазить.

— А я знаю, що багато люду звідсіля втікає.

— Бо тут багато є хрещеного народу, то декому й удається втекти.

— Як вас, дядьку, звать?

— Остапом Швидким.

У тій хвилі вбіг до челядної чорномазій невільник і покликав Павлуся до пана. Павлусь пішов за ним нагору й вступив до світлиці. Вона була проста й мала кілька великих вікон в одній стіні. Попід стіни йшли підвищення, укриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами. (...) На підвищенні сидів Мустафа, перед ним стояв маленький столик, на якому диміла велика, мов кадильниця, люлька. (...)

Павлусь зняв шапку й уклонився.

— Приклич товмача, — звернувся Мустафа до слуги.

— Не треба, — каже Павлусь, — я знаю по-вашому.

— Чи так? Ну побачимо. Як тебе звали?

— Павлом Судаченком мене звать.

— Ні, тебе так звали; ти будеш зватися тепер Гусейном.

— Я не хочу, я ще не прийняв вашої віри!

— Дурень ти! Не прийняв, то приймеш.

— Ні, не прийму! І моєї християнської не зречуся.

— Як приймеш нашу, будеш вільним.

— Не хочу нізащо у світі.

— Я тебе вибити звелю.

— Хоч і повісьте. Пощо мені опісля в смолі горіти.

Мустафа засміявся з наївності хлопця.

— Кажу тобі, що вільним станеш.

— Я й так визволюся, коли захочу.

— А то як?

— Утечу, та й годі.

Мустафа засміявся знову.

— А знаєш ти, що в нас утікачам роблять?

— Знаю. Повісять. А як не піймають, то таки пропало.

— Я хотів тебе взяти до покоїв за слугу.

— Беріть, куди хочете; я доти буду добрий, поки мені буде добре.

Павлусь навчився говорити з татарами прямо й відверто. Та це не подобалося Мустафі. Він насупив брови й сказав:

— Ти, хлопче, зухвалий, як ти до мене відзиваєшся?

— Хіба ж ви не чоловік?

Мустафа сплеснув у долоні.

Увійшов потурнак-наставник.

— Цього зухвалого гяура випарити й до конюхів дати!

Потурнак схватив Павлуся за руку й повів униз.

— У тебе, хлопче, загострий язик, гляди, щоб не відрізали.

Унизу, у челядній, вибили Павлуся так, що зі спини аж кров потекла.

У хлопця текли сльози з очей, аж покусав губи до крові, а ні разу не застогнав. Він сів на землі, здригаючись усім тілом. Ось попався...

Гадав собі зовсім інакше, а воно ось що! До нього підійшов земляк Остап:

— Що ти, небоже, йому сказав, що тебе били?

— Нічого. Підмовляв мене на бусурманську віру, та я не хотів...

Я говорив з ним, як з людиною, а то звір.

— З ними не можна просто балакати, як із нашим братом. З ним треба хитрувати, низько кланятися. Що ж ти сказав?

— Я сказав, що як мені буде зле, то втечу.

— Дурень ти! Хто ж так говорить? Тобі треба було вдавати покірного, тебе лишили б у горниці на послугах.

— Не хочу, — каже Павлусь. — Найліпше коло коней ходити.

— Куди ж тебе призначив?

— До конюхів.

— Не думай, що то легке діло. Там попадеш під руку такого чорта, що наш потурнак Ібрагім проти нього ангел. Там найтяжче.

Остап скинув із Павлуся сорочку й помастив якоюсь маззю його рани після нагайки.

— Ти, братику, зле зробив; там тебе замучать.

— Адже я першої ночі втечу, — відповів Павлусь. — Дорогу я знаю добре й з коня не впаду.

— Не роби того, нерозумна дитино! Вони тебе вб'ють або продадуть першому-ліпшому татарині. Ти слухай, будь покірний, то пан тобі простить. Ти вижидай кращої пори.

— Аж до смерті?

— Ні, не до смерті. Тут можуть кожного дня надбігти запорожці! От такої хвилі всі християнські бранці ждуть, як спасіння. Тоді пора втікати...

— Скажіть, дядечку, де тут у Криму може бути моя сестра? Її цього літа полонили татари.

— Скільки їй років?

— Тринадцять буде.

— А гарна вона?

— Як намальована.

Остап похитав головою.

— Ледве чи ти її знайдеш. Тут продають дівчат із рук до рук. На всіх базарах їх повно. Відтак забирають до гаремів, а то і в Туреччину за море вивозять кращих. А тих базарів тут много, много...

— А як би то розвідати, де вона тепер перебуває?

— На те треба багато грошей.

— Я їх не маю.

Розмова перервалася, бо саме ввійшов у челядну Ібрагім-потурнак і велів Павлусеві збиратися в степ до табунів. (...)

Відбуваючи покарання тяжкою працею біля табунів у степу, Павлусь продумує план утечі. Однієї ночі, коли всі позасинали, він утікає на краденому коні. Проте його подорож перериває татарин, який зустрівся по дорозі й запідозрив хлопця у втечі від хазяїна. Кмітливий Павлусь позбувається татарина, проте зі своєї волі повертається до Сулеймана-ефенді, бо знає, що в такому разі він принаймні залишиться живим.

Коли того дня рано донесли Мустафі про втечу невільника Павлуся та ще про крадіж найкращого коня, він розіслав гінців і назначив кару сто нагаїв дротяних на спину, а коли від цього не здохне, то продати його першому стрічному татарині. Але Павлусь повернувся сам. Про це повідомили Мустафу, і він замінив засуд на двадцять дротянок і продати. Кару мали виконати в оселі Сулеймана на очах усіх невільників, аби їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеві сказали про це, він зовсім не злякався. Ніби нічого й не сталося, Павлусь заснув міцним сном. На другий день рано його привели до оселі. Тут на майдан позганяли всіх невільників. Павлусь поглянув на них і помітив Остапа Швидкого, що стояв у гурті й утирав сльози, йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім: у нього була тверда рука.

Він вийшов на середину й почав невільникам виголошувати, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його спочатку на сто дротянок, та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив їх на двадцять. (...)

У тій хвилі в'їхав у ворота якийсь мулла¹, а за ним кілька багато одягнених слуг. Усі розступилися. Він виїхав на середину й тут виголосив співучим, трохи гугнявим голосом:

— Слухайте, невірні гяури! Мій пан, ханський Ібрагім і любимець, — нехай йому Аллах дасть довгий вік, — звелів у своїй ласкавості спитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто, де перебуває син його милості Девлет-Гірея, славний лицар Мустафа-ага,

¹ *Мулла* — служитель релігійного культу в мусульман.

що цього літа ходив із загоном воювати з невірними в Україну для слави Аллаха та його пророка Магомета. Хто виявить його місце, стане достойним його ласки й нагороди його милості. Хто ж би це затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його обов'язково повісять.

Один татарин брався виголошувати те саме по-українськи.

Тоді Павлусь виступив перед муллою й сказав по-татарськи:

— Я знаю, де перебуває твій пан.

Мулла подивився згорда на Павлуся:

— Ти не можеш цього знати, бо ти вже тут довше, а це сталося цього літа.

Потурнак Ібрагім, зігнувшись в три погібелі перед муллою, ствердив, що Павлусь привезений саме цього літа.

— Так? Ну, то говори! А коли збрешеш одно слово, то тобі відріжу язика.

— Не тобі скажу, а твоєму панові. (...)

— Цього невільника забираю зараз до його милості Девлет-Гірея Ібрагіма. Відтепер він під моєю рукою.

Усі невільники зітхнули. Вони зраділи, що Павлуся обминула кара.

— Сідай на коня та їдь зі мною.

Тоді Павлусь підступив під дворище й спитав Мустафу:

— Чи тепер звелиш бити, чи аж як вернуса від його милості? (...)

VIII

Девлет-Гірей мешкав у столиці кримського хана в Бахчисараї. З Коджамбака треба було їхати туди яких три дні. Під час дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити далі. (...)

Заїхали в дворище Девлет-Гірея. Воно дуже було подібне до оселі Сулеймана. Слуги вже сповістили Девлет-Гірея, що мулла вертається з якимсь молодим гяуром, і він вийшов на рундук і замахав на муллу рукою, що зараз до нього вийде.

Слуги забрали від них коней, і мулла повів Павлуся наверх до свого пана.

— Хай буде прославлений Аллах! Мир тобі, могутній пане! Мулла, твій вірний слуга, чолом тобі б'є. Салем алейкум! (...)

— Вітаю, добрий мулло! Що приніс? Алейкум салем!

— Цей молодий гяур, невільник твого слуги Сулеймана з Коджамбака, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

— Приклич сюди українського товмача! — заговорив Девлет-Гірей до чорного слуги. (...)

— Не треба, пане, товмача, — обізвався сміливо Павлусь і вклонився низько, по-татарськи, Девлет-Гіреєві. — Я сам умію по-татарськи розмовляти. (...)

— Говори, що знаєш про мого сина, та гляди: коли твої слова будуть правдиві, жде тебе велика винагорода; коли ж збрешеш, так хай тебе Аллах...

— Я скажу всю правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я бачив на вічі Мустафу-агу в битві; а що відтак із ним сталося, це знає вже моя сестра Ганна Судаківна.

Девлетові це не сподобалося. Він насупив брови й поглянув на хлопця так, що тому страшно стало.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Анітрохи. Вона все бачила. Коли б її лише знайти; вона в Криму між бранцями, Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками. Мустафу піймали живого. Де він тепер, це знає Ганна.

— Яка Ганна?

— Сестра моя, Ганна. Вели її відшукати, вона знає.

Павлусь налякався грізного погляду Девлет-Гірея й сказав усе, приховуючи лише одно, що могло спасти сестру.

Девлет-Гірей подобрів. Він сплеснув руками й наказав прикликати свого завідчика¹.

— Слухай! — каже йому. — Випитай цього молодого гяура про його сестру й зараз мені її відшукати між бранцями. Коли б її не було в Криму, то привезти її за всяку ціну хоч би з кінця світу. (...)

Павлусь розказав так, наче образ малював.

— Мулло, — каже Девлет-Гірей, — візьми цього малого до вітальні, і щоб йому нічого не бракувало!..

Павлусь уклонився в пояс Девлет-Гіреєві й пішов за муллою до вітальні.

— Чи відшукають її? — питає в мулли, йому треба було до повного щастя ще й певності, що сестра знайдеться.

— Наказ мого пана — це закон, — каже мулла. — Вони її знайдуть, де б вона не була (...).

Девлет-Гірей повірив словам Павлуся. Він знав від тих татар, що повернулися з походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак була стріча з козаками й там пропав його син-одинак.

Девлет-Гірей і Павлусь побоювалися тепер одного: а коли дівчини не знайдуть? (...)

Уже було коло полудня, як побачили здалека ватагу татар.

¹ Завідчик — помічник.

— Це вони, — сказав гонець.

— Чи та дівчина знає, що я тут?

— Я й сам не знаю, хто ти є. Велів вельможний Девлет-Гірей відшукати й привезти таку дівчину, то ми й зробили по наказу.

— Я тобі скажу: я її рідний брат, — вимовив Павлусь, а сльози радості покотились у нього горохом. (...)

Наблизилися до ватаги.

Павлусь мало що очей не видивив, так шукав між юрбою дорогу сестричку. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був накритий плахтою. (...)

— Ганю! Ганнусенько! Серце моє, чи жива, чи здорова?

На цей оклик Ганна відхилила плахту. Вона пізнала по голосу брата, але, побачивши його в татарському вбранні, не впізнала та здивовано видивлялася на нього.

— Ганно, сестро! Хіба ж мене не пізнала? Братика свого, Павлуся?

Ганна закричала не своїм голосом і зомліла.

Татарка кинулась її рятувати, як знала. Винесла її з воза й поклала на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одягу.

— Ганю, голубко, та що бо ти? Я тільки світу обійшов, поки тебе відшукав, моя ластівко. Отямся! — говорив крізь сльози Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити та цілувати.

Татарка встигла принести води. Обілляли дівчину, і вона відкрила очі.

— Ну, слава Богу! — закричав Павлусь. — Уставай, Ганю, поїдемо. Мені з тобою багато говорити... Ось так, ну...

Ганна підвелася й сіла, розглядаючи боязко татар, які її оточували.

— Що з тобою сталося?

— Утома, братику. У тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялася тебе або кого-небудь побачити. Звідкіля ти взявся тут?

— Ну, опісля розкажу. Чи ти знаєш по-татарськи?

— Дуже небагато, хоч мені весь час товкли в голову цю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, коли не хотіла вчитися.

— Тепер не будуть... Слухай... То чого ми ждемо? Їдьмо. Тобі, може, на коні було б ліпше.

— Ой, так, так, Павлусю! — вигукнула Ганна, аж у руки сплеснула. — Я вже так давно на коні не їздила.

— Дати для неї коня! — наказав Павлусь.

Один татарин привів їй гарного коника. Павлусь посадив сестру, а сам сів миттю на свого. (...)

— Давно ми, сестро, не були такі щасливі, як сьогодні!

— Чи тато живі?

— Живі, і Петра знайшов між козаками.

— Де ж вони тепер?

— У степу, пішли з козаками. Я від них утік вночі та й сюди попав, щоб тебе знайти.

— То ми вже вільні?

— Ще ні, та ось послухай: могутній Девлет-Гірей Ібрагім шукає свого сина Мустафу. То, знаєш... той самий харциз, що зруйнував нашу Спасівку. Тоді над Самарою, де татари з бранцями спочивали, зчинилася з козаками битва. Мустафу піймав на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів козакові Тихонові відвести його лубенському полковникові. Пам'ятай, сестро! Ти вдавай, що нічого по-татарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на товмача. Я тобі лише для того кажу, щоб ти знала. Може бути, що на товмача покличуть не мене, а кого іншого, тоді знай, що казати, бо від цього залежить наша воля, або неволя, або смерть.

Поки доїхали до Гірейового дворища, Павлусь розказав їй по дорозі все, що пережив від тої хвили, коли почули дзвони церковні, як напали на село татари та її схопили. Тепер буде все залежати від їхньої проворності.

Павлусь одного лише боявся, але цього Ганні не сказав, аби її не злякати.

Коли б так лубенському полковникові впало на думку Мустафу втопити або голову йому відрубати, тоді їм було б амінь. (...)

Девлет-Гірей стояв на галереї і вижидав гостей.

Павлусь зняв шапку й ще здалеку почав до нього вимахувати.

— Невже ж то ця дівчина так на коні сидить? Справді лицарський народ ті козаки, — говорив Гірей до свого завідчика.

Молоді позіскакували з коней і пішли до світлиці. Уклонилися, а Павлусь заговорив так:

— Могутній лицарю Девлет-Гірею! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Це моя рідна сестра. Вона його бачила наостанку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

Девлет-Гірей розпитував її по-татарськи.

Ганна глянула на брата, зробивши вигляд, що нічого не розуміє.

— Питай її ти! — каже до Павлуся.

Павлусь почав її питати по-українськи. Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів це по-татарськи.

— Добре! — каже Девлет-Гірей. — Я зараз посилаю послів із багатим викупом до лубенського полковника, на той час ви зостанетеся моїми гостями. Коли ваші вісті справдяться, жде вас велика винагорода, коли ж... — він не договорив, бо сам налякався слів, які мав сказати. (...)

ІХ

Настала зима. Павлусь дивувався дуже, що не було тут снігу, як в Україні, що дерева все ще зеленіли, хоча деколи й холоднувало було. Та він, сердешний, збився з рахунку часу й не міг зміркувати, коли буде Різдво.

Минулого року такі веселі свята були! Він ходив із хлопцями колядувати, ковзався на санках, а тепер і не знає, коли свято...

Те саме думала й Ганна. Їй теж весело було тоді, коли внесли до хати дідуха, як покійний дідусь благословив усіх, як кидали кутю до стелі та рахували рої. (...)

Павлусь непокоївся, чи посланці Девлет-Гірея застануть ще Мустафу живим. Ганна розповіла йому про свої пригоди.

А старий нетерпеливився теж. Уже більше місяця минуло, як посланці поїхали, та слух по них пропав. Він знав, що посланцям нічого боятися, що козаки вшанують звичаї міжнародні й не торкнуться їх. Та він боявся харцизяк або татар-ногайців. Ті, певно, не вшанують нікого, а, пронюхавши в них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто й не дізнається, де ділися.

Девлет-Гірей розставив гінців від самого Перекопу, його, коли посланці повертатимуться, щоб зараз звістили. Нарешті!

Одного дня причвалав гонець із доброю звісткою, що Мустафа їде живий і здоровий.

Девлет-Гірей звелів сідлати коні й виїхав із цілим почетом назустріч.

Коли про це довідався Павлусь, не втерпів і полетів до жіночого відділу. (...)

Викликали Ганну.

— Ганнусенько! Мустафа вертається, будемо вільні! — більше не говорив нічого. Наказав осідлати йому коня й побіг навздогін за почетом, але вернувся з дороги. (...)

Уже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинувся від гамору, що зчинився на подвір'ї. Пішов до вікна подивитися. Це Девлет-Гірей повернувся із сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьоро на гарнім коні й усміхався до батька, котрий аж сіяв із радості. (...)

«Бач який тепер бадьорий! — подумав Павлусь. — А на аркані в Непорадного, то скривився, начеб кислицю вкусив. А що, смакував козацький аркан? (...)

Еге ж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як і інші, уся та погань татарська. Чого вони нас зачіпають, мордують? Хіба ж ми їм заважаємо? Ні, ні, ми стрінемося ще!» — Павлусь погрозив до вікна кулаком.

У тій хвилі його прикликали до Девлет-Гірея. По дорозі зустрів Ганну. Її теж туди вели.

Стали обоє перед ханом, що тримав сина за руку, наче боявся, щоб його знову не забрали.

— Ви сказали правду. Тепер я хочу здержати своє слово й винагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайтесь з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітей прийму.

— Спасибі тобі, могутній пане. Нічого не бажаємо, лише волі. Пусти нас...

— Хіба ж вам зле в мене?

— Нам тут добре, та за Україною нам сумно. Хочемо своїх бачити.

— Хай буде по-вашому! Їдьте додому, та не тепер, аж весною. Кого зимовий степ обійме, тому й не жити більше. Оставайтесь ще моїми гостями.

— Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі татари не чіпали.

— Авжеж, дістанете грамоти й охорону, поки до своїх не доїдете.

— Тепер, коли ти вільний, подай мені руку, мій друже, — сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуса, — мені вже розказували, який ти бравий козак. Та одно скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

— Ось я це й хотів сказати, — говорить Павлусь. — Тепер признаюся, що я збрехав. То я все бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її наказав шукати. Без цього не бачити б мені її більше.

— Хитрун же з тебе, небоже, хитрун! — каже мірза, усміхаючись. — Ну, я тобі це вибачу, подай мені свою руку!

У тій хвилі Павлусь згадав щось. Він почервонів увесь, мов буряк. Йому соромно стало, що забув, що мав сказати. Узяв це за великий гріх.

— Вельможний Девлет-Гірею! Коли ти мене так обласкав... то я про одне тебе прошу, не відкажи мені цього.

— Хоч би ти сьогодні просив половину мого майна, і цього не відмовлю.

— Ні, майна я не хочу, а лиш ось про що прошу: у Сулеймана-ефенді живе невільник. Остап Швидкий, українець, земляк мені. Звели його викупити і подаруй мені.

— Хіба ж він тобі родичем доводиться?

— Ні, а лише земляк. Та він мені був рідним батьком, коли я в неволю попав. Він завивав мені рани, коли мене зрізали нагаями. Я поклявся віддячити йому. Хочу йому волю випросити.

— Добре в тебе серце, хлопче! — сказав Девлет-Гірей. — Остап Швидкий, невільник, повернеться з тобою в Україну.

Девлет-Гірей велів написати грамоту й послав гінця в Коджамбак. У Павлуся потекли сльози з очей.

1. Прочитайте рядки.

...Посланцям нічого боятися, що козаки вшанують звичаї міжнародні й не торкнуться їх. Та він боявся харцизьяк або татар-ногайців. Ті, певно, не вшанують нікого, а, пронюхавши в них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто й не дізнається, де ділися.

Ці думки належать

- А** Ібрагімові
- Б** Мустафі
- В** Сулейману-ефенді
- Г** Девлет-Гірею

2. Установіть послідовність розгортання подій у повісті за географічними назвами

- А** Спасівка — Коджамбак — Самара — Бахчисарай
- Б** Самара — Коджамбак — Бахчисарай — Спасівка
- В** Бахчисарай — Коджамбак — Самара — Спасівка
- Г** Спасівка — Самара — Коджамбак — Бахчисарай

3. Установіть відповідність між подіями та їх часовою послідовністю.

Послідовність подій	Подія
1	А Павлусь мало що очей не видивив, так шукав між юрбою дорогу сестричку. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Б Харциз був дуже задоволений. Добув без труда коня, сідло з червінцями та й за хлопця гроші взяв.
2	
3	
4	

Послідовність подій	Подія
	<p>В Павлусь не пам'ятав, чи йому що так смакувало, як ця риба. Тепер помолився, укритися кожухом і заснув безжурно.</p> <p>Г Девлет-Гірей велів написати грамоту й послав гінця в Коджамбак.</p>

4. Які емоції, почуття викликав у вас епізод, у якому йдеться про Павлусеву ночівлю в степу біля річки? Чи можна цей уривок назвати романтичним? Відповідь аргументуйте.
5. Знайдіть і прочитайте рядки про те, як татари оглядали Павлуся перед тим, як купити його в харцизи. Як ця поведінка їх характеризує?
6. У чому проявилася Павлусева гідність під час спілкування із Сулеймановим сином Мустафою й потім, коли відбував покарання?
7. Знайдіть і прочитайте епізод, у якому Девлет-Гірей словесно виявляє повагу до лицарської вдачі козаків. Як це його характеризує?
8. Чому Девлет-Гірей був спокійний за своє посольство в козацькому краю?
9. Як характеризує Павлуся те, що йому стало соромно від своїх думок щодо помсти татарам? Прокоментуйте три останні речення повісті.
10. Чого навчає повість А. Чайковського «За сестрою»?

11. Випишіть із тексту слова, що позначають реалії татарського життя: одяг, імена, чини, побутові речі тощо. Усно поясніть, з якою метою автор використав їх у повісті.
12. Пригадайте, як Павлусь обманув Девлет-Гірея, аби той наказав розшукати його сестру. Поміркувавши, чи бувають такі ситуації в житті, коли обман можна виправдати, візьміть участь у диспуті щодо цієї проблеми.

1. Підготуватися до виразного читання діалогу наприкінці останньої частини повісті.
2. Прокласти маршрут Павлусевих пригод на карті України, використати при цьому згадані у творі географічні назви.

Теорія літератури

**Героїко-романтична повість.
Романтичний герой**

Повість А. Чайковського «За сестрою» є героїко-романтичною. «Героїко» означає героїчна за змістом, а «романтична» — незвичайна, пригодницька за подіями. Проте пригадаймо спочатку особливості повісті як літературного жанру:

- прозовий розповідний твір;
- за обсягом повість більша, ніж оповідання;
- у повісті розповідається про одну або декілька подій одного чи декількох головних героїв протягом досить тривалого часу.

Справді, художній твір «За сестрою» написано в прозовій формі, він значно більший, ніж оповідання, і події в ньому відбуваються протягом тривалого часу. Отже, жанрові особливості повісті ми згадали. А що ж у ній героїчного? Сама назва твору вже засвідчує подвиг заради сестри, ризик, неймовірні вчинки, тобто героїзм. А пригадайте перипетії, які тривають упродовж усієї подорожі Павлуся від полону сестри Ганни до її визволення: утеча пораненого хлопця від татар, споглядання козацько-татарських баталій, ночівля в степу, зустріч із харцизою Каримом, продаж Павлуся татарам, служба головного героя Сулейманові-ефенді та його синові Мустафі й, урешті, повернення сестри завдяки Павлусевій кмітливості та хитрості. Невже це не романтика? Отже, **героїко-романтичною** називають ту повість, у якій зображено героїчні вчинки виняткового героя в надзвичайних обставинах. Зрозуміло, що такого героя в надзвичайних обставинах теж називають **романтичним**.

Композиція художнього твору

Читаючи повість А. Чайковського «За сестрою», ви, мабуть, помітили, що вона, окрім сюжету з його елементами (експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка), має ще й *позасюжетні елементи*. Вони не впливають на розвиток подій у творі, а лише допомагають глибше й рельєфніше відтворити реалії зображуваного в ньому (опис приміщення, пейзаж, портрет героя). Особливо помітними тут є висловлювання дійових осіб (монолог, діалог, полілог), які оживляють розповідь, роблять її динамічнішою, глибше розкривають характери героїв повісті. Усі ці частини називають *компонентами художнього твору*, і саме вони становлять його композицію. Отже, **композиція** (з латин. *складання, створення*) — це будова художнього твору, розташування й співвідношення

всіх його компонентів: сюжетних (експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка) і позасюжетних елементів твору (опис приміщення, портрет героя, пейзаж та ін.).

1. До позасюжетних елементів твору належить
  - А зав'язка
  - Б кульмінація
  - В портрет
  - Г розв'язка

2. Розв'язкою в повісті «За сестрою» є
  - А приїзд Павлуся до Криму
  - Б зустріч Павлуся з Ганною в Бахчисараї
  - В Павлусеве прохання про викуп Остапа Швидкого
  - Г зустріч Павлуся з харцизом у степу

3. Установіть відповідність.

Уривок	Композиційний елемент
1 Чоловік був одягнений у подертій, брудній одежі й мав на голові татарську шапку. На ногах у нього були постоли, обв'язані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкуйовджена чорна борода.	А експозиція Б інтер'єр В портрет Г пейзаж
2 Павлусь... вступив до світлиці. Вона була проста й мала кілька великих вікон в одній стіні. Попід стіни йшли підвищення, укриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами.	
3 Уже перед вечором доїхав до якоїсь ріки. Вода пливла між двома досить стрімкими берегами... Тут наглядів два стирчачі під берегом, на сажень висоти, камені, що стояли рядом, лишаючи між собою невеличку прогалину.	

4. У чому полягає відмінність між композицією й сюжетом художнього твору?
5. Визначте кульмінаційні моменти в повісті. Який із них найголовніший, тобто найнапруженіший емоційно? Обґрунтуйте свій вибір.

6. Визначте позасюжетні елементи повісті А. Чайковського «За сестрою».
7. Яку роль, на вашу думку, відіграють у творі позасюжетні елементи?
8. Знайдіть у тексті повісті й зачитайте приклади героїчних учинків дійових осіб, а також надзвичайних пригод Павлуся, які підтверджують, що цей твір — героїко-романтична повість.
9. Що спільного в повісті А. Чайковського «За сестрою» й романі В. Скотта «Айвенго»?
10. Заповніть таблицю в зошиті.

Композиція	
Сюжетні елементи	Позасюжетні елементи

11. Чи всі ілюстрації до повісті відображають сюжетні елементи? Який позасюжетний елемент ви замовили б художникові-ілюстратору?
12. Доберіть заголовки до кожної частини повісті й запишіть їх у зошит.

1. Скласти план до характеристики Павлуся, де міститимуться відомості про вік і зовнішність головного героя, його характер, уподобання, здібності, учинки.
2. З'ясувати, який палац зображено на фото. З якими подіями повісті він пов'язаний?

На дозвіллі

Радимо прочитати повість «Побратими», яка є першою частиною історичного роману А. Чайковського «Сагайдачний».

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ

(1912–1983)

Український прозаїк, поет, драматург, громадський діяч, член Академії наук України.

Найвідоміші твори: романи «Велика рідня», «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця», «Правда і кривда», «Гуси-лебеді летять...».

Лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1981).

Михайло Панасович Стельмах народився 24 травня 1912 р. на Вінниччині в родині хлібороба. Увесь поетичний світ природи, праці й пісні письменник виніс із дитинства завдяки матері. Саме вона посіяла в дитячу душу любов до всього живого: «Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку й вела подивитися на це диво, і тоді в блакитних очах її назбирувалося стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша у світі навчила мене любити росо, легенький ранковий туман, п'янкий любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче від радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль».

З ніжністю він згадував батька, Панаса Дем'яновича, який носив його, босоногого, до школи на руках, бо через бідність родина не мала можливості придбати чоботи. А з яким теплом говорив М. Стельмах про діда Дем'яна — народного філософа й талановитого майстра: «Чого тільки не вмів мій дідусь! Залізо й дерево аж співали в діда... Міг чоловік нехитрим інструментом вирізати і просту людину, і святого. А хочете вітряка, то й вітряка вибудує під самі хмари; у кузні вкує сокиру, у стельмашні зладить воза й сани, ще й дерев'яні квіти розкидає по них».

Ще до школи хлопчик навчився самотужки грамоти, прочитав «Кобзаря» й «Тараса Бульбу», був надзвичайно допитливою дитиною. Про шкільні роки письменника ви прочитаєте в повісті «Гуси-лебеді летять...», у якій він розповів про найяскравіші сторінки свого дитинства. Другу світову війну письменник пройшов солдатом-артилеристом, був тяжкопоранений і контужений. Однак воля до життя й прагнення творити стали найкращими ліками для Михайла.

До речі...

Михайло Стельмах є батьком відомого вам письменника Ярослава Стельмаха, автора повісті «Митькозавр з Юрківки, або Химера лісового озера», з якою ви ознайомилися в 6 класі.

На дозвіллі

Радимо прочитати повість М. Стельмаха «Щедрий вечір», яка є другою частиною діалогії¹ «Гуси-лебеді летять...».

ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ...

(Фрагменти)

Моїм батькам — Ганні Іванівні
й Панасу Дем'яновичу з любов'ю і
зажурою

Розділ перший

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюся до їхнього маяння, прислухаюся до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте й міниться весь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони відлітали від нас. От коли б якимсь дивом послушали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таке таємниче слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси й ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля й вода, птиця в небі й саме небо... (...)

— От і принесли нам лебеді на крилах життя, — говорить до неба й землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг², яким він донедавна вистругував шпиці³.

— Життя? — дивуюсь я.

¹ Діалогія (від *ди* — двічі і *логія* — слово) — два самостійні твори, пов'язані задумом, сюжетом і персонажами.

² Струг — інструмент для грубої обробки деревини струганням.

³ Шпиця — те саме, що й спиця.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках і озерах, розмерзнетесья сїк у деревах, прокинеться грїм у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Дїду, а які в сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, золоті.

— І як воно відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце зі свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли й скучили за весною, та й питає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце усміхнеться й на промінні спустить у ліси, у луки, у поля й на воду ключі, а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю дїда й раптом страхаюсь:

— Дїду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

— Що, що, надзигльований? — мов сіро-блакитнаві, побризкані росою безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім одгетькує мене вільною рукою й починає сміятися. Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли немає якоїсь підпірки, тоді нею стає його присохлий живіт. У таку хвилину вся дїдова постать перехитується, карлючки вусів одстовбурчуються, з рота виринаються клекіт і «ох, рятуйте мою душу», з одежі осипається дерев'яний пилок, а з очей так бризкають сльози, що хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: значить, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь носить на шиї або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

— Дїду, а куди лебеді полетіли?

— На тихі води, на ясні зорі, — пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату та йде до вчорнілої катраги¹ майструвати колеса.

«Так-так-так», — погоджується стара качка й ще раз одним оком поглядає вгору.

А я стою серед подвір'я й по-своєму перебираю дідові слова. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води й прихилені до них зорі. Це в таких краях, де я ще не бував. І покотилася туди моя стежина, мов клубочок.

І так мені хочеться піти в лісову далечинь, побачити з якогось незнайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитися на їх співучі крила, що в теплому ірію² захопили весну та й принесли нам. Але з ким я піду й де мені взяти чобіт?

Тільки тепер дивлюся на свої босі посинілі ноги, важко зітхаю й плентаюся до хати, щоб не схопити маминого запотилничка. І що це за мода пішла: не встигнеш босоніж вискочити з хати, як одразу сварять, а то й духопелять тебе й називають махометом, вариводою, лоботрясом. А в чому ж ти вискочиш, коли тепер не кожний дорослий розживеться на взуття? Скажи про це, — знову ж розумником назвуть тебе, затюкають ще й згадають, що за мною давно плаче попруга з мідною пряжкою, горіла б вона зі своїм плаканням ясним вогнем!

А як дурно-пусто перепало мені, коли тільки зазиміло й перший льодок запах чорнобривцями! Тоді наш прицерковний пагорб і ковзанку біля нього вкрила дітвора — усі на санчатах або на дерев'яних ковзанах. Вони робляться так: береш по довжині чобота брусочок березини, явора або кленини, вистругуєш з нього копаничку³, робиш східчик для каблука, а низом рівенько пропускаєш дріт, чим товщий, тим краще. От і вся мудрація, зате скільки втіхи від неї!

Дивився-дивився я з вікна, як раюють інші, та й, вибравши слухну хвилину, тихцем шатнувся в сіни, вихопив з-під жорен ночовки, заарканив їх мотузочком і босоніж пометлявся до дітвори. Ніхто й не здивувався, що я притирився з такою снастю, бо на чому тільки тут не каталися: одні на санчатах, другі на грамаках, треті на шматковій жерсті, четверті умудрилися замість ковзанів осідлати притерті худоб'ячі кістки, п'яті — на підковах. А Іван дядька Миколи спускався на перевернутому догори ногами ослінчику. Головне було — не на чому їхати, а щоб тільки їхати, коли ж гепнешся — не кривитися, а реготати з усіма.

¹ Катрага (розм.) — курінь (переважно на пасіці).

² Ірій — те саме, що й вирій.

³ Копаничка (діал., розм.) — полози саней.

Яка то була втіха вибратися на самісіньку маківку пагорба, пере-
можцем поглянути на засніжене село, що бавилося димами, усістися
на свого самоката і — гайда, гайда, гайда на весь дух донизу! Машине-
рія твоя летить, аж гуде, вітер у вухах пересвистує, збоку собаки гавка-
ють, на дзвіниці дзвонять, перед тобою хати хитаються, підстрибують,
уся земля йде обертасом, а ти, мов кум королю, розсівся на своїх ногах,
щоб не так мерзли, і переганяєш дівчат або якогось страхополоха, з роз-
гону вриваєшся в чийсь санчата й м'ячем вилітаєш на сніг. А ззаду ще й
ще хтось наїжджає на тебе, і вже росте отакенна купа, у якій усе регоче,
верещить, клубочиться, видирається наверх і жужмом котиться вниз.

З цієї веселої і теплої копиці раптом хтось почав мене за ковнір¹
витягати на світ Божий. Він одразу потемнів у моїх очах, коли я опинився
перед поблідлою од страху й гніву матір'ю. Ось тепер усі почали дивити-
ся на мене, ніби я з місяця звалився. А хтось уже приніс матері
ночовки, що встигли чомусь надколотись. Мати підхопила їх під руку та
й, не дуже церемонячись, потягла мене з грища на розправу. Хотів я
гайнути кудись навітки, де перець не росте, та материна рука наче
приросла до моїх обох ковнірів. Гай-гай, куди поділася моя радість,
коли я поперед ночовок і матері поплентався додому.

Ну, а яке потім було сум'яття, ви, напевне, догадуєтесь: спершу з мене
вбивали дурування й примовляли, який я бузувір, опришок, урвиго-
лова, харциз, каламут і навіть химород. На таке противне слово я ніяк
у душі не міг погодитись. Але й перечити не став, знаючи, що за це
можна відхопити зайвого духопелика. Далі мені маминою хусткою на
два гудзи перев'язали шию, запакували на піч, де парилось просо, і по-
чали обпоювати малиновим чаєм, який зовсім був би добрим, аби коло
нього хоч лежала грудочка цукру.

На другий день уже було відомо, що чортяка мене не вхопить, бо я
вночі ні разу не бухикнув. Тому дід зауважив, що я одчайдух і весь
удався в нього, а мати сказала, що — в оглашенного. Після цього ми з
дідом презирнулись, усміхнулися, мати посварилася на мене бровами
й кулаком, а бабуня вирішила повести свого безклепкого внука до
церкви. Там я мав і покаятись, і набратися розуму, якого усе чомусь не
вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого
добра бракувало не тільки мені, а й дорослим. І в них теж чогось виска-
кували клепки, розсихались обручі, губилися ключі від розуму, не варив
баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило
в черепку, не було лою під чуприною, розум якимось втулявся аж у п'яти
і на в'язах стирчала макітра...

¹ Ковнір — комір.

Отож ранком я вже мало не розкошував: мати на часинку позичила в сусідів чоботи і, шмаруючи їх березовим дьогтем, заходилася повчати, щоб я у церкві не лобурясничав, не шморгав носом, не крутився дзигною, не ловив гав, не перся наперед, не сміявся, не пирхав, не ліз на крилас¹ та частіше хрестив лоба. Узнавши геть-чисто все, чого не можна робити в церкві, я подався на вулицю, то опереджаючи бабусю, то залишаючись позад неї, а їй хотілося вести мене тільки за руку. І чого всі жінки забувають, що хлопець є хлопцем?

Перед тим як зайти в церкву, бабуся побожно перегнулася, зробив і я так, але, видать, не догодив і схопив саме те слово, якого ще не доказали вчора. У Божому храмі страшенно пахло свіжовиробленими кожухами й розігрітим воском. І в бабинці², і в притворах молилися люди, а між ними незграбився розчепірений титар³, якого боялася вся дітвора. Зараз він робив дві роботи: збирав коновчаний збір і гасив свічі. Губи в нього товсті, капшучисті: дмухне, свічка тільки блим — і вже немає ні вогника, ні обличчя святого за ним. (...)

Бабуся перед якимсь втемнілим образом поставила саморобну свічечку й ревно почала молитися доти, поки не згадала, що мені доконець треба показати грізний і Страшний суд — Господа нашого Ісуса Христа друге пришествя. Це пришествя було намальоване за бабинцем прямо на дерев'яній стіні. Через те, що з вогкого дерева капало, Страшний суд видавався ще страшнішим: на ньому плакали й праведники, і грішники.

І чого тільки не було на тому суді?! Тут на веселці, як на гойдалці, владно сидів Христос-Вседержитель, під ним чиясь дебела рука важила на шалькових терезах правду та кривду, обабіч Вседержителя на білих хмарах стояли пророки, Богородиця й Іван Предтеча. Нижче, ліворуч, був рай, обнесений товстелезним кам'яним муром. Святий Петро вів до райської брами виснажених праведників, а в самому раю уже стояли три бородаті праотці й гурт веселих запорожців, усі вони були в широких червоних штанях і при зброї, на їхніх головах пишалися довгі оселедці.

А от праворуч починалося справжнє страхіття: тут юрмилися чорні, наче вони всю зиму кіптюжились у комині, чорти й вогнем дихала мерзонакосна пашека змії. До неї, туманіючи від жаху, підходили грішники: п'яниця з барилком горілки, товстий салганистий⁴ пан, що наїв м'яса на чужому горі, мельник-злодюга з привішеним на шиї

¹ *Крілас* — у церкві підвищене місце для хору, читців із правого та лівого боку від середніх дверей вівтаря.

² *Бабинець* — окреме місце в церкві, де стоять жінки.

³ *Титар* — церковний староста.

⁴ *Салганістий* — товстий.

жорном, суддя-хапуга з торбою нечестивих грошей, чернець, що заглядав не у Святе Письмо, а в гріховні суєти, якась підмальована, гарно зодягнена, але гордовита пані, під нею було написано: «Пиха». За нею карлючилися брехуни й донощики з язиками, подібними до копистки, та інша дрібна потерть, що не жила, а тільки хитрувала й гріховодила на землі.

Хоча й страшнувало було дивитися на все це людинопадіння, але я таки придивлявся до нього. На моє щастя, тут нікого не було з тих дурноп'ятих, які босоніж спускалися б у ночовках, і це мене трохи заспокоїло...

— Михайле, ти ще не в хаті?! — гримнув із катраги дід. — Гляди: перепаде нам обом за лебедів! — і він для чогось поглянув угору, де сонце й блакитні розводи змагалися з хмарами.

Я ще раз зітхнув — це і для себе, і щоб дід пожалів мене, безчобітного, — та й, думаючи своє, почав витирати ноги об прочовганий жорник¹, що лежить біля нашого порога. Отут, ближче до призьби, темніє глибока², у якій літує качка. Вона вже й тепер, наслухавшись лебедів, поглядає на свій закоморок — теж почула тепло. Хоча наша качка й однокрила, та своєю сміливістю й тямущістю дивує всіх вуличан. Весною, коли повиводяться курчата, вона весь час клопочеться біля чужого виводка. А побачить десь ворону, то так уже пересварюється з нею та наостричується одним крилом і шиєю, що чорнокрила дзьобаха зо зла каркне й полетить далі шукати здобич.

Уміла качка якось і в людях розбиратись. Коли біля нашої хвіртки з'являлася добра людина, ми чули догідливе чи розважливе «так-так-так». Ішла славна людина до хати, то й качка, хильцем-хильцем, супроводила її, немовби статечна господиня. Та досить було з'явитися на вулиці лютобровому дерилюду Митрофаненку або хитрюзі й пустомолоту Юхриму Бабенку, як птиця нагогошувалась, починала вибивати ногами сердиту плетеницю й застуджено репетувати: «ках-ках-ках!»

— Зараза безкрила, — завжди ще біля воріт настрочувався на неї Митрофаненко, і на перенісці в нього вибивався жировий вузол. — Теж має щось проти тебе!

А Юхрим Бабенко облесно викруглював у посмішці коржасті щокки, розводив довгими руками і, поолививши голос, удавано дивувався:

— І де, і за якими океанами-морями ви таку преінтересну птаху дістали? А ногами як орудує! Поставте її на ступу, то й проса втовче. (...)

¹ *Жорнік* — плескуватий круглий камінь, призначений для лущення й розмелювання зерна та інших твердих предметів.

² *Глибока* (діал.) — заглибина, ямка.

1. З церковного пагорба Михайлик катався на
  - А шматкові жерсті
  - Б худож'ячих кістках
  - В санчатах
  - Г ночовках

2. Словами мов сіро-блакитнаві, побризкані росою безсмертники, оживають старі очі описано
  - А бабу
  - Б матір
  - В діда Дем'яна
  - Г Юхрима Бабенка

3. Розповідь у розділі першому ведеться від
  - А баби
  - Б діда
  - В матері
  - Г Михайлика

4. Хто прищеплював Михайликові любов до світу природи? Знайдіть і прочитайте рядки, у яких автор подає зовнішню та внутрішню характеристику цієї людини.
5. Якими, на вашу думку, спочатку уявляв Михайлик золоті ключі сонця? Знайдіть у тексті й прочитайте уривок, у якому дід Дем'ян пояснює, як сонце відмикає тими ключами землю.
6. Як Михайлик сприймає сонячні ключі після дідового пояснення? Підтвердьте свою відповідь уривком із тексту.
7. Що заважало Михайликові піти в лісову далечінь, щоб побачити з незнайомого берега лебедів, які співучими крилами захопили весну й несуть її людям?
8. Якого ефекту досяг автор, використавши цілу низку фразеологізмів-синонімів: *вискакували клепки, розсихались обручі, губилися ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра?*
9. Чому, на вашу думку, бабуся вирішила неодмінно показати Михайликові в церкві картину Страшного суду? Пригадайте, з яких двох частин вона складається і як на неї відреагував хлопчик.
10. Чому сучасна людина значно менше придивляється до явищ природи, поведінки птахів, аніж герої повісті «Гуси-лебеді летять...»? Добре це чи погано? Аргументуйте свою думку.

11. Знайдіть абзац, який починається словами: «Машинерія твоя летить, аж гуде, вітер у вухах пересвистує...», і визначте в кожному реченні присудки. З'ясуйте, з якою метою автор використовує їх у цих рядках.

12. Уважно роздивіться ілюстрацію до одного з епізодів розділу першого. Чи таким у вашій уяві постав цей епізод? Якщо ні, то які деталі й чому, на вашу думку, треба змінити?

1. Поділити на частини розділ перший повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...», скласти й записати в робочий зошит план. Підготуватися до стислого усного переказу за цим планом.
2. Виписати з розділу першого повісті фразеологізми й об'єднати їх у такі групи:
  - а) рухи людини;
  - б) вияв позитивних і негативних емоцій;
  - в) людські недоліки;
  - г) фізичний стан людини.

Розділ другий

(...) Та є в мене, коли послухати одних, слабість, а коли повірити іншим — дурість; саме вона й завдає найбільшого клопоту та лиха. Яюсь швидко, самотужки навчився читати, і вже, на свої дев'ять років, немало проковтнув добра й мотлоху, якого ще не встигли докурити в моєму селі. Читав я «Кобзаря» і «Ниву», казки та якісь без початку й кінця романи, «Задніпровську відьму, або Чорний ворон і закривавлена рука» і «Три дами й чирвовий валет», а також різні книжечки, видані петлюрівцями, «січовими стрільцями» та червоною армією. І вже тоді мені одні слова сяяли, мов зорі, а інші туманили голову.

У якійсь розшарпаній книжці я, наприклад, вичитав, як став дичавіти один чоловік, що покинув місто. Я сподівався, що далі підуть пригоди, подібні до пригод Робінзона Крузо, але наступні сторінки глибоко поранили моє серце: крайньою межею здичавіння виявилось оселення того городянина в степах, там він став орати, сіяти землю й навіть мастити свої чоботи дьогтем.

Тоді я не знав, чим іще, окрім дьогтю, можна мастити взуття. Я знав лише, що взуття — це вже розкіш: у ту пору розрухи чинбарі¹ за ремінь здирали шкуру, і добрі чоботи обходились у двадцять–двадцять п'ять пудів пашні. А оранка, особливо весняна, уважалася святим ділом.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба й казав, що він од зайця. Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до ченіг² і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається

¹ Чинбар — ремісник, який чинить, обробляє шкури.

² Ченіга — рукоятка в плузі.

голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного та схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: «Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами й за нами, а ми собі оремо та й оремо поле».

З щедрівок, які взимку виспівувалися під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, у моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого із сьогоднішнім днем... (...)

Мати, коли я, забувши все на світі, припадав до роздобутої книжки, не раз гримала на мене:

— Святий Дух з нами! І що це за хлопець! Знову припав до чогось, наче замовлений. Та спом'янься і спам'ятайся нарешті, бо осьдечки зараз усе полетить у піч!

Правда, у піч вона так і не кинула жодної книжки, але повсякчас пасла мене очима, побоюючись, щоб читання не підвередило її дитину.

— Мамо, і що там тільки може підвередити?

— Що?.. А звідки я знаю?

— То чого ж таке говорите?

— Бо люди кажуть... Он прочитав один розумник геть усю Біблію й позбувся того, що мав у черепку, — показуючи пальцем на лоба, страхає мене Святим Письмом.

— Я ж Біблії не читаю.

— У тебе, вітрогоне, гляди, хватить розуму й до неї допасти.

Я знав, коли вже мова переходила на розум, то краще мовчати...

Удень, навіть узимку, я ще міг сяк-так хитрувати, але ввечері діло моє було гибле: мати, гримнувши в сотий раз на оглашенного читальника, задмухувала сліпака¹, і я вже в темені мусив додумувати про якогось князя або графа: чи його уразить «рокова куля», чи «стріла Купідона».

Через отой поганий, бензином заправлений сліпак, що весь час факотів і погрожував вибухнути, я найбільше ремствував на матір, а далі додумався перехитрити її. Коли в хаті всі, окрім цвіркуна, засинали, я навшпиньках підходив до печі, витягав з її челюстей жарину, роздмухував вогник, засвічував каганець і забирався з ним на піч. Тут я його так уможував у закапелок, щоб світло не падало на хату. І ось тепер до мене починали стікатися царі й князі, запорожці й стрільці, чорти й відьми. (...)

¹ *Сліпак* — каганець, невеличкий світильник, що складається з гнота й посуду, до якого наливається олія, лій чи гас.

Та зробити каганчика було значно легше, ніж дістати книжку. У пошуках її я обходив мало не все село, позбувся своїх мізерних дитячих скарбів, а інколи й забирався на засторонки чи вишки, де неслися кури. Отак я й познайомився з міновим господарством ще в двадцять першому році. (...)

— Дядьку Юхриму, (...) у вас книжки є?

— Прочотні чи з розмишленнями?

— Ні, може, є без розмишлень.

— Усе в мене є, але що тобі до того, пущьверінку? Сватами ж ми, розкидаю мізками, не можемо бути.

— А чого? — сміливішаю я. — Може, на чомусь і зйдемося?

— Хіба що на ремінцеві, — веселішає нарубок. — Соскучився, натурально, за ним?

— Не дуже. І які у вас є книжки?

— Возможні й навіть неможливі, — щось згадує Юхрим і гигає. — Але я знаю, що тобі найбільше підійдуть «Пригоди Тома Сойєра». І вони є в дядька Юхрима.

У мене аж у грудях тенькнуло, бо скільки я чув про ті незвичайні пригоди, аж ось і напав на їх слід. У моїх очах починає жалісніти прохання, і я підробляю свої слова під Юхримові:

— Дядьку, а ви мені, натурально, не можете дати «Пригоди Тома Сойєра»? Возможна чи неможлива така можливість?

Але цим старанням я тільки пошкодив собі: Юхрим одразу набурмився, а голос його заскрипів, мов хвіртка:

— Насмішечки, заводіяко, починаєш сооружати над старшими? Де ти взявся такий дзигльований? Гляди, щоб зараз мулька не стало тобі!

— Які насмішечки? Що ви, дядьку! Хіба можна насміхатися над старшими, та ще у Великодні свята?

Мова моя була, напевне, такою щиросердою, що Юхрим трохи заспокоївся. (...)

— То дасте мені «Пригоди Тома Сойєра»?

— А нащо вони тобі?

— Читати.

— Читати? — знизує вузькими плечима парубок, неначе я щось несусвітне сказав, і вибирає з жмені соняшникового насіння одну гарбузову. Вона наводить його на якусь думку, і він нахилиється до мене: — Добре, дам тобі, пущьверінку, почитати книжку, але принеси за це в подяку дядьку Юхриму чотири склянки гарбузового насіння. Мірйай точно, бо я перемерятиму. У мене так, на шармака, не вискочиш.

Надія моя розповзається по цвинтарі, але я хапаюсь за її клапті:

— Дядьку Юхриму, то я вам це насіння, може, восени принесу, бо де його тепер дістанеш?

— До осені й книжка полежить, не бійся, миші її не струблять. Пам'ятай: дядько Юхрим, натурально, полюбляє смажене гарбузове насіння, — він одвертається од мене, дженджуристо¹ поправляє галіфе, картуз і починає скалити зуби до дівчат.

А ти стій на цвинтарі й ламай собі голову, де дістати насіння Юхриму, бодай він одні гарбузи мав од дівчат. (...)

Одразу ж після свят я помітив, що мати, перед тим, як надіти блузку, підперізується чимсь полотняним, схожим на довжелезну вузьку торбину.

— Мамо, що то ви носите? — здивувався я. — Це такий жіночий пояс?

— Дурненький, — усміхнулася мати, одвернулася і швидко зав'язала свій химерний пояс.

— Скажіть, мамо.

— Що ж тобі казати? Це отак я вигріваю на собі гарбузове насіння.

— Гарбузове? — про всякий випадок недовірливо поглянув на матір, — чи не дізналася вона про мою розмову з Юхримом, а тепер і підсміюється наді мною? Бо в нас і дома, і в селі ніколи не переводилася насмішка і перець на язиці.

— Тож сказала, що гарбузове.

— Воно захворіло чи як, що треба вигрівати? — обережно випитую, щоб не попастись у сильце.

— Скажеш таке. Це для того виношую, щоб у ньому раніше прокидалося життя й щоб гарбузи були більшими. Ти ж бачив, що в нас гарбузи, як підсвинки, лежать?

— Бачив.

— Тож-бо й воно: вигрівання дуже пособляє.

Але мене не так зацікавило вигрівання, як саме насіння. От аби мати загубила пояс, то мав би Юхрим що трощити, а я читати. І закружляли мої думки навколо пояса, мов нетля біля вогню. Я знав, що це крутиться ота сама безтолоч, яка не виходить «он звідти», але вже не міг нічого зробити із собою.

І, може, довго б я мудрував біля того пояса, аби раптом не пофортунило мені: сьогодні мати почала діставати з комори, зі скрині, із сипанки, з-під сволока і навіть з-за божниці свої вузлики. У них лежало все те, що далі зійде, зацвіте, закрасується й перев'ється по всьому городі: огірки, квасоля біла, ряба й фіалкова, безлуский горох, турецький біб,

¹ *Дженджуристо* — кокетуючи своєю зовнішністю й одягом.

чорне просо на розвод, кукурудза жовта й червона, капуста, буряки, мак, морква, петрушка, цибуля, часник, наут, соняшник, кручені паничі, нагідки, чорнобривці, гвоздика й ще всяка всячина.

Мати радісно перебирала своє добро, хвалилася його силою й уже бачила себе в городі посеред літа, коли ноги веселить роса, а очі й руки — різне зілля. Я теж у думках забирався в горох або нахилив до себе співучі маківки, та це не заважало мені найбільше придивлятися до вузликів із гарбузовим насінням. Вони були чималі, і дещицю можна було з них надібрати. Щоб не дуже старатися самому, я попросив трохи його в матері, але вона, поскупившись, дала мені лише одну пучку:

— Більше не можна, Михайлику, бо це насіння!

В її устах і душі «насіння» було святим словом. І хоч не раз вона нарікала на свою мужицьку долю з її вічними супутниками — нестатками й злиднями, проте нічого так не любила, як землю. Мати вірила: земля все знає, що говорить чи думає чоловік, вона може гніватись і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледащого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку й вела подивитися на це диво, і тоді в блакитнавих очах її назбирувалося стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша у світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'янкий любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче від радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуся думкою й серцем... (...)

Мати окинула поглядом подвір'я й пішла до сусідів. А мені цього тільки й треба: я одразу дзиг до хати розшукувати гарбузове насіння. Воно, чекаючи свого часу, лежало на комині. Видивившись у вікна, я розгорнув обидва вузлики й у тривозі подивився на добірні, обведені обідками зерна, що дихали прозорою й легкою лускою. (...)

Скочивши на долівку, узяв із мисника гранчасту склянку і, холонучи, почав на печі наміряти насіння — дві склянки в одну кишеню, дві — у другу. Воно мені здалося напочатку пекучим і важким, наче каміння. Далі залишилося навхрест зав'язати вузлики й покласти точнісінько так, як вони лежали. Коли я знов опускаюся на долівку, з божниці на мене строго дивиться та свариться пучкою сивий Бог Отець — єдиний свідок мого гріхопадіння.

З острахом і невеселою радістю, що пробивалася крізь усі тривоги, я вискочив на весняну вулицю, де кожна калюжка тримала в собі кла-

поть сонця. (...) Думаючи про своє, я виходжу на другу вулицю й у цей час збоку чую неласкавий чоловічий голос:

— Бог дасть, жінко добра. Бог! Він багатший за нас.

Ці слова приглушує гарчання собаки й важкий брязкіт ланцюга. Я оглядаюсь на подвір'я, обнесене глухим високим частоколом, де за тих голос чоловіка, щоб його продовжував собачий гавкіт. Крізь нього я чую ще із сіней:

— Звідки ж вони?

— Та ніби з Херсонщини, — байдуже відповів перший голос. — Швендяють усякі, а ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку.

— Коли вже цей розор закінчиться?

Із двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгонисті брови летять угору. Збоку до неї тупиться босоногий без картузика хлопчак. Їхні страдні, виснажені обличчя припали темінню далеких доріг і голоду. Жінка зупиняється навпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні сльози... (...)

Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулася, шукаючи дворища, яке б не оцирилося на неї собачнею, а дитя недовірливо, спідлоба дивилося на мене. На його тонкій шії похитувалася заважка голова, що вершилася збитими хмелястими кучерями. І тут я згадав про своє насіння. Вийняв жменю й подав малому. Він обома ручатами схопив зернята, а потім поглянув на матір. Та кивнула головою й зітхнула точнісінько так, як іноді в недобру годину зітхала моя мати. Потім я висипав у поділ сорочечки хлопчака насіння з однієї кишені й узявся за другу. Але жінка зупинила мене.

— Спасибі, дитятко, не треба більше, ой, не треба, — прихилила до мене скорбні очі, розгонисті брови, і я на своїй щоці почув дотик її уст і сліз. — Хай тобі, дитино, завжди, завжди добре буде поміж людьми.

Мене так вразили її сльози й слова, що я теж мало не заплакав з жалю...

А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене?!

Вона ще раз обвела мене своїм скорбним поглядом і пішла з дитям прямо на мою вулицю. Між вишняками раз і вдруге майнула її хустка — і вже нема ні жінки, ні її глибоких очей, ні дитяти з хмелинами кучерів. А я, наче зі сну, виходжу з людського страждання й довго дивлюся йому вслід. (...)

Біля Юхрима на столі стоїть велика, як горнятко, чорнильниця, з неї стирчить товста з обгризеним кінцем ручка, а осторонь од них лежить кілька списаних аркушів паперу. Напевне, Юхрим і зараз «строчить»

якийсь матеріал, а щоб краще строчилося, він ще й музикою бавиться.

Побачивши мене, старий нарубок відкинув чуприну набік, оголив набухлу жилу на чолі й засміявся:

— От і гарбузове насіння, соображаю, само по всіх параграфах прийшло до хати! Угадав, пуцьверінку?

«Чого йому так сподобалося звати мене пуцьверінком?»

Юхрим бачить, що я мовчу, перепитує:

— Угадав?

— Трохи вгадали, — пробурмотів я.

— Чого ж трохи? — дивується парубок.

— Бо так вийшло.

— Що ж у тебе вийшло? Не чотири склянки, як вище сказано було? — округлились Юхримові очі.

— Тільки дві.

— Тоді ти теж трохи не вгадав: з цього пива не буде, натурально, дива! — насупився Юхрим, мотнув головою й знову почав мордувати балалайку.

— А може, ви решту до осені почекаєте? — слово в слово повторюю мамині слова, коли вона згинається перед крамарем з містечка.

— Іч, який він кебетний! Восени я сам понятія знайду, де брати насіння, — безжалісно відрізає старий парубок, не дивлячись на мене.

То що мені залишається робити? Чи слухати біль і вищання струн, чи «бувайте здорові» й через поріг? Я надіваю картузик, обертаюсь і клацаю клямкою.

— Почекай, пуцьверінку! Дай подивлюся, що в тебе за насіння! — раптом так репетує Юхрим, наче я оглух від його музики. Він підходить до мене, запускає руку в кишеню, кидає насінину до рота. Вона тільки хруснула, і вже одна шкаралупа поповзла з окантованої губи на Юхримове підборіддя. — Нічого, лускати, натурально, можна. То я, де вже моє не пропадало, дам тобі за нього почитати казки. А «Пригоди Тома Сойєра» візьмеш, коли розбагатієш. По руках?

— То давайте свою! — одразу веселішаю я.

Юхрим подає видовжену долоню, я б'ю своєю но ній і примовляю:

— За «Пригоди Тома Сойєра» — дві склянки тепер і чотири восени.

— Не будь циганською дитиною, — припиняє торг Юхрим. — Кожна книжка має у свій час свою ціну. (...)

Побоюючись навернутися на материні очі (а що, як вона кинулася до насіння і тепер тільки й чекає мене?), я подався в долинку до Штукочого ставочка, де вода розгойдано гралась у піжмурки із сонцем, хмарами, тінями та вітерцем. На ній інколи скидалася риба й розкручувала кола

аж до самої кладки, що одним кінцем трималася на з'їждженому колесі, а другим — на березі. Зараз ніхто не прав шмаття, тому я витягнув кладку, зручніше вмовив її на пісочку й узявся за читання. Знизу мене охоплював світ казки, а зверху — казки весни. І так мені добре було в їх обіймах, що я й незчувся, як сонце поволеньки перейшло на другу половину неба.

Тільки тоді я з острахом подумав про домівку і, щоб уникнути лайки та нарікань, прикинув, що варто пошукати в долині шавлю на борщ. Гляди, за це ще й похвалять тебе, якщо... І знов гарбузове насіння почало лізти в голову. Коли неспокійна совість, то нічим її не обманеш... (...)

— От і пропажа об'явилася! А ми думали, що тебе десь шкурулупи вхопили.

— І нащо таке несусвітнє було думати? — веселію, бо не схоже на те, щоб гриміло й блискало наді мною.

— Де ж ти на цілий день запропастився? Хіба так можна, дитино? Я виглядав, виглядав тебе, а далі й журитися почав.

— Е?

— От тобі й «е». Хоч би, очмано, кому сказав, куди йдеш. А я тобі щось зробив! — дідусь викривлює свої великі напатлані брови й уже добряче усміхається.

— І що ж ви зробили? — наперед починаю радіти.

— А що ти просив?

— Вітряка.

— І що я сказав тобі?

— Казали, що попросиш, те і зроблю, бо в мене такими онуками поле не засіяне, — точнісінько повторюю дідові слова, що так сподобалися мені.

— Бач, як запам'ятав! — сміється дідусь, потім знімає дашок свіжесенького вулика й виймає звідти справжнього вітряка. Але якого!

На його покрівлі розправив крила й гордо підняв голову молодий лебідь. Здавалося, він от-от одірветься від покрівлі й злетить у небо.

— Ой, як славно, — вирвалось у мене.

— Славно, кажеш? — радісно перепитує дідусь.

— Дуже гарно. (...)

Я тихенько відчиняю хатні двері, що знадвору пахнуть горобом і макухою, а з хати — хлібом і калачиками, які стоять у нас на всіх вікнах. За столом біля вузликів я знову бачу схилене обличчя мами. Вона вдивляється в якесь насіння та щось пошепки говорить до нього, напевне, просить, щоб гарно зійшло й вродило. А найближче до матері лежать вузлики з гарбузовим насінням. У мене відразу похололо всередині й нашорошилися вуха. Я вже хотів було податися назад, та в цей час мати побачила мене.

— Нарешті, — сказала вона з докором. — Ох, діти, діти... — підіймає над голубінню очей чорні вії, од яких тіні падають аж на вилиці.

— А я, мамо, щавлю на долині назбирав! На цілий борщ буде!.. — одразу хочу на щось інше звернути материні думки й вивертаю на лаву все, що є в кишені.

Але яка невдача: разом з щавлем із кишені вилетіли дві гарбузові насінини й упали на долівку, мов срібні гроші. Я злякано поглянув на матір, та не побачив гніву на її обличчі. Вона рівно, трохи сумовито, запитала мене:

— Михайле, ти насіння з цих вузликів давав хлопчику з голодного краю?

— Із цих, — похнюпився я, підпираючи спиною двері.

Мати повела устами, з яких не сходив смуток, і довго-довго мовчала. Краще б вона почала гримати, гніватися, нахвалятися, тоді я мав би якесь право гайнути з хати. А так хто знає, що його робити?

— То й добре, синку, що давав, — нарешті чую її голос. Вона, роздумуючи, далі вже говорить не мені, собі: — Бо хто й пособить у світі бідному чоловіку, хто дасть йому скибку хліба чи ложку борщу? Ніхто, тільки такий самий злидар.

У мене від її слів аж дрогнуло все усередині.

— Мамо, а звідки ви про хлопчика знаєте?

— Була в нас та жінка зі своїм дитям. Я нагодувала їх, бідолашних, дала хлібинку в дорогу. А як ця жінка хвалила отого хлопчика, який дав її Івасику насіння. Я догадалася, що це ти, збитошнику, але нічого їй не сказала... Ох, Михайле, Михайле, і що з тебе тільки буде?..

— Може, щось таки буде, ви не дуже крепко журіться мною, — кажу так, як чув од дорослих, підходжу до матері, прихиляюсь до неї, а вона зітхає й гладить рукою мою нерозумну голову...

1. Про те, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам, Михайлик довідався з
  - А Біблії
  - Б «Кобзаря»
  - В колядок
  - Г щедрівок
2. Михайлик заправляв сліпак для читання книжок
  - А бензином
  - Б олією
  - В гасом
  - Г лоєм
3. Дві склянки гарбузового насіння Михайлик обміняв на читання книжки
  - А «Кобзар»
  - Б «Пригоди Тома Сойера»
  - В «Три дами й чирвовий валет»
  - Г «Задніпровська відьма, або Чорний ворон і закривавлена рука»

4. Які книжки в дев'ятилітньому віці вже прочитав головний герой повісті? Про що свідчать назви прочитаних книжок? Пригадайте, з якими творами художньої літератури ви ознайомилися в цьому віці. Хто вам допомагав у той час орієнтуватися в книжковому світі? Чи мав таку можливість Михайлик?
5. Знайдіть і виразно прочитайте рядки, у яких ідеться про ставлення матері Михайлика до насіння й городини. Про яку рису українських селян це свідчить?
6. Прокоментуйте, як поставився Михайлик до жінки й хлопчика, які жебракували біля його дому.
7. Знайдіть і прочитайте уривки (перед знайомством із жінкою-жебрачкою й після нього), у яких М. Стельмах використав прийом контрасту. З якою метою автор використовує цей прийом?
8. Чи достойною є поведінка дядька Юхрима? Обґрунтуйте свою думку.
9. Як характеризує дядька Юхрима його ж мовлення? Підкріпіть свою відповідь прикладами з тексту.
10. Який подарунок виготовив дідусь Дем'ян своєму онукові? Порівняйте його з тими подарунками, які тепер дарують зазвичай дітям. Який із них має більшу цінність?

11. Підготуйтеся до виразного читання за ролями таких двох уривків наприкінці розділу другого повісті:
  - а) вимінювання гарбузового насіння на читання Юхримової книжки;
  - б) спілкування Михайлика з дідусем і матір'ю.
12. Поміркуйте, чи можна виправдати крадіжку Михайлика. Наведіть переконливі аргументи, беручи участь у дискусії.

1. Виписати з розділу другого повісті приклади слів, ужитих у переносному значенні (*епітети, метафори, персоніфікації*). Поміркувати (*усно*), яку роль вони виконують у художньому тексті.
2. Прочитати розділ восьмий повісті й виписати в робочий зошит незрозумілі слова.

До речі...

Український режисер О. Муратов 1976 р. створив кінострічку за повістю М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...».

Розділ восьмий

Сиплеться, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче й посміхається крізь сльози осінь і натрушує журбу на мою наболілу душу. Поменшав світ, померхли дні мої, а ночі так тривожать, що я прокидаюся мокрий од сліз. Мамина рука витирає їх, а голос тихо-тихо заспокоює мене:

— Не плач, Михайлику, не плач, любий... Усі люди вмирають. (...)

Одного дня, уже після обіду, я дуже здивувався, коли побачив між деревами тоненьку постать Люби. Помітивши мене, дівчина радісно скрикнула, поправила хустинку на голові й метнулася до галявини, де я стояв.

— Добрий день, Михайлику, добрий день! Я так і знала, що знайду тебе! — зупинилася, висяваючи очима, і подала, як доросла, руку.

— Що ти тут робиш? (...)

— Я, Михайлику, шукала тебе.

— Не може такого бути! — з недовірою зазирнув дівчині у вічі.

— От і може... Я знаю: у тебе горе, а коли горе — у всіх болить серце. Того й хотіла побачити тебе. Я навіть якось була до твоєї хати підійшла, а зайти посоромилася.

— Спасибі, Любо.

— І не кажи такого, — по-дорослому мовила вона й вузником відкопилила губи (...). — А я вже в школу ходжу. У нас в одному класі вчиться дві групи — менші сидять попереду, більші — позаду. Мене ж вчителька посадила на самій першій парті, — хвалиться й радіє дівчина.

— А чобіт у тебе також немає? — поглянув на босі Любині ноги, згадав про своє й зітхнув.

— Ні, є, тільки я їх бережу, бо два роки маю ходити в них. Михайлику, а може, навідаємось у нашу загороду?

— Там тобі чогось треба?

— Ні, просто подивимося на борсучу нору, віднірки, на гніздо трясогузки, на джерело. Правда, заглянемо?

— Можна й заглянути, — погодився я, і ми, узявшись за руки, побігли до загороди. (...)

На кисличці ми побачили осиротіле гніздечко, дно якого було підбите шерстю, а під кисличкою борсук залишив свіжі сліди.

— Частенько сюди навідується, ласоїд, — пригнулася Люба, вивчаючи химерну мережку борсукових слідів. (...)

Отак до надвечір'я жебонів і жебонів струмком дівочий голос і потроху розмивав мою печаль. А надвечір'ям ми обоє — Люба спереду, а я позаду — сіли на коняку й поїхали додому. (...) Перед селом Люба сказала, що далі піде пішки.

— А чого їхати не хочеш?

— Бо не годиться, — засоромилася вона.

— Чого ж не годиться?

— Хтось із дітвори побачить і почне дражнити нас: молодий — молода. Є такі безсовісні.

Я зіскочив на землю, бережно зсадив Любу. Вона знову подала мені руку й самотньо сутінками пішла луговою стежкою. (...)

Сьогодні чогось наші ворота були відчинені навстіж. Може, хтось із гостей приїхав? Я під'їжджаю до стаєньки, пускаю повід, а в цей час хтось позаду дужими руками піднімає мене вгору, а потім притуляє до себе. (...)

І острах, і передчуття радості відразу охопили мене. Од усього цього я примружив очі, а коли розплющив їх, побачив незнайоме й ніби знайоме обличчя й знову примружився.

— Михайлику, не пізнаєш?! — усе тісніше притуляє мене до себе високий широкоплечий чоловік із коротко підстриженими вусами.

— Ні, не пізнаю, — кажу я тихцем, і тепло-тепло стає мені на грудях цього дужого незнайомого й наче знайомого селянина. — Ви звідки будете?

— Михайлику, я ж твій тато, пізнавай скоріше, — радіє, печалиться й цілує мене чоловік. — Ну, упізнав?

— Ні.

— От тобі й маєш, — аж зітхнув чоловік, а очі його стають вологими. (...)

До нас підійшла усміхнена мати:

— Пізнав? — запитала вона батька.

— Та ні.

— Михайлику, дурненький, це ж твій тато! Чого ж ти мовчиш? (...)

— Та він у нас зовсім парубок, тільки, біда, говорити не вміє.

— Еге, не вміє! Ти ще не знаєш його, — дала свою характеристику мама.

— Тепер, напевне, взнаю, нікуди не дінеться... Ось я його завтра до школи поведу.

— Поведете? — стрепенувся я й зазирнув батькові у вічі.

— Авжеж. Хочеш учитися?

— Ой, хочу, тату! — охопив батька за ноги, а він чогось закліпав повіками й поклав руку на мою голову. (...)

Другого дня тато взяв мене, обстриженого, накупаного й зодягненого в нову сорочку й штанці, за руку й повів до школи. Коли дзвоник задзвонив на перерву й дівчора горохом посипалась із класу, батько підійшов до ставної русокосої вчительки, привітався з нею й нахилив голову в мій бік:

— Привів, Насте Василівно, вам свого школяра. Може, і з нього буде якийсь толк.

— Побачимо, — усміхнулася Настя Василівна, і усміхнулись її довгасті ямки на щоках. — Як тебе звати?

— Михайлом.

— А вчитися хочеш?

— Дуже хочу! — так вирвалось у мене, що вчителька розсміялася. Сміх у неї приємний, м'який і аж угору підіймає тебе.

— Тільки пропустив чимало він, — сказала батькові.

— Усе наздожену, от побачите! — вихопилось у мене, і я благально поглянув на вчительку. — Читати вмію...

— Ти вмієш читати? — здивувалася Настя Василівна.

— Жінка казала, що справді вміє й по всьому селі винишпорює книжки, — захистив мене батько.

— Це вже добре. А хто тебе навчив читати? — зацікавлено запитала вчителька.

— Я сам від старших школярів перейняв.

— Ану, почитай нам щось. — Настя Василівна взяла зі столу книжку, погортала її й простягнула мені. — Читай ось на цій сторінці.

(...) Я чесонув цю сторінку, не спотикаючись на крапках і комах, щоб учительці зразу стало видно моє знання. Од такого читання батько прояснився, вчителька здивувалась, а потім, сміючись, запитала:

— А ти ще швидше не можеш?

— Можу й швидше, ось дайте, — відповів я, відчуваючи, що все йде гаразд.

— А повільніше теж можеш?

— І повільніше можу, — здивувався, бо нащо робити повільніше те, що можна швидше випалити.

— Ну, то прочитай, зважаючи, що в книжці ще є розділові знаки.

Далі я читав, зважаючи на знаки, і бачив, як щасливий батько любувався своїм читальником.

— А цифри ти знаєш? — запитала вчителька.

— І цифри, до тисячі, знаю.

— А таблицю множення?

— Ні, цього не знаю, — зітхнув я й побачив, як посмутнішав батько. Але вчителька відразу ж нас так порадувала, що тато ніби аж підріс, а я мало не підстрибнув угору.

— Панасе Дем'яновичу, доведеться вашого школяра записати в другу групу.

— Спасибі вам, — чемно подякував тато. — Пишіть, коли на другу потягне.

Учителька повела мене за собою на ту половину класу, де вчилася друга група.

— Ось тут, Михайле, будеш сидіти, — показала мені на тримісну парту. — Завтра приходь з ручкою, чорнилом, олівцем, а книжки я тобі зараз дам...

Додому я не йшов, а летів, бо, по-перше, міг похвалитися, що мама відразу має школяра не першої, а другої групи, по-друге, треба було збігати в ліс, — нарвати ягід бузини, надерти дубової кори, а потім зварити їх з іржею, щоб назавтра було те чорнило, яким тоді писали.

Удома нас дожидали мати й дядько Микола. Коли батько сказав, що мене прийняли в другу групу, мати відразу сумно повторила своє: «І що тільки буде з цієї дитини?» (...)

Учився я добре, учився б, напевне, ще краще, аби мав у що взутися. Коли похолодало й перший льодок затягнув калюжки, я мчав до школи, наче ошпарений. Напевне, тільки це навчило так бігати, що потім ніхто в селі не міг перегнати мене, чим я неабияк пишався.

Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг, усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? У хаті цього ранку журився не тільки я, але й мої батьки. Після сніданку тато одягнувся в кирею з грубого саморобного сукна й сказав:

— Сніг не сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайле, до школи, — він узяв мене на руки, вгорнув полами киреї¹, а на голову надів заячу шапку.

— Як же йому, горопасі, без чобіт? — болісно скривилася мати.

— Дарма, — заспокоїв її батько. — Тепер такий час, що не чоботи головне.

— А що?

— Тепер головне — свіжа сорочка і чиста совість, — усміхнувся батько. — Правда, Михайлику?

— Правда, — щільно притуляюся до тата, і ми обоє під зітхання матері покинули оселю.

¹ Кире́я (заст.) — верхній довгий суконний одяг із каптуром.

Дорогою люди дивувались, що Панас на руках несе в школу сина, деякі школярі на це диво тицяли пальцями, а я мало не заплакав і з жалю, і з тієї радості, що батько не дасть мені покинути науку.

Отак перші дні зими тато заносив мене в школу, а після уроків знову загортав у кирею й ніс додому. До цього призвичаїлися і школярі, і вчителька, і я... Якби тепер запитали, яку найкращу одіж довелося мені бачити по всіх світах, я, не вагаючись, відповів би: «Кирею мого батька». І коли іноді у творах чи п'єсах я зустрічаю слово «кирея» — до мене трепетно наближаються найдорожчі дні мого дитинства.

Якось, коли надворі хурделило, батько припізнівся, і тільки надвечір, засніжений, з обмерзлими вусами, але веселий, він зайшов у клас і голосно запитав:

— А котрий тут безчобітько?

— Це я! — вискочив з-за парти, де сиділи мої однокласники.

— Хто це ти? — наче не пізнавав мене батько.

— Син Панасів! — бадьоро відповів я.

— Тоді лови! — батько кидає мені справжнісінького бублика. Я підстрибую, перехоплюю гостинця й радію, що він навіть із маком.

— Ви на ярмарку були? — питаюся, шкодуючи їсти бублик.

— На ярмарку.

— І щось купили?

— І щось купили! — весело й змовницьки підморгнув мені батько, а з його брови закапав розталий сніг. — Ось дивись! — він потрусив киреєю й на підлогу впали справжнісінькі чоботята.

Я спочатку остовпів, поглянув на чоботята, далі на батька й знову на чоботята, що пахли морозом, смолою та воском.

— Це мені? — запитав я тихо-тихо.

— А кому ж? — засміявся батько. — Узувайся, сину.

Я підхопив чоботята, підняв їх угору, і вони блиснули срібними підківками.

І мені згадалися дідові слова: «Будеш іти межи люди й вибивати іскри...»

1. Люба вирішила перед селом іти пішки, тому що

А утомилася їхати верхи

Б батьки не дозволяли їздити на конях

В її дорога з Михайликовою перед селом розходилася

Г хтось із дітвори побачить і почне її з Михайликом дражнити

2. На момент знайомства з учителькою Михайлик не вмів

А швидко читати

Б множити числа

В рахувати до тисячі

Г читати, зважаючи на розділові знаки

3. У Михайликовому рецепті приготування чорнила не було

- А дубової кори
- Б ягід бузини
- В іржі
- Г олії

4. Відшукайте в розділі восьмому описи природи й прочитайте їх. З'ясуйте, як герої твору ставляться до природи. Яку роль у повісті відіграють пейзажі?
5. Які фрагменти в розділі восьмому повісті вас найбільше вразили? Вони сумні чи радісні?
6. Як ви вважаєте, чи кожна людина вміє співчувати й радіти за когось?
7. Що Михайликові заважало вчитися краще? Чи актуальною є ця проблема для сучасних учнів? Якими нині є типові причини невисокої успішності деяких школярів?
8. Визначте кульмінацію розділу восьмого повісті.
9. Якими словами батько Михайлика відреагував на хвилювання дружини щодо чобіт, без яких у холод не підеш до школи? Чи переконливими є, на вашу думку, його слова?
10. Поясніть, чому до М. Стельмаха «трепетно наближаються найдорожчі дні дитинства», коли в художніх творах він натрапляв на слово *кирея*. Чи маєте ви речі (одяг, старі іграшки, інші предмети), які не викидаєте, бо вони нагадують про якусь важливу історію чи подію або від них виникають певні асоціації? Чи легко з такими речами розставатися? Чому?

11. Як ви розумієте слова діда Дем'яна: «Будеш іти межі люди й вибивати іскри»? Сформулюйте свою думку 2–3 реченнями в робочому зошиті.
12. Виразно прочитайте за ролями діалоги розділу восьмого повісті.

Прочитати розділ дев'ятий повісті й вписати в робочий зошит незрозумілі слова.

Розділ дев'ятий

Справи мої пішли вгору: у цьому ж навчальному році мене відзначили й перевели в третю групу. З такої нагоди вчителька сказала дуже сердечні слова, нахвилювавши ними себе й мене.

Удома батько здивувався успіхами свого отряхи¹, заховав у підризані вуса усмішку й сказав:

— Коли так, то хай буде не гірше... Наука наукою, а чоботи бережи. (...)

Цієї зими в нашому селі вперше заговорили про «тіатри». Що воно таке, ніхто не міг толком пояснити, а чутки й поголоски йшли різні. (...)

¹ *Отряха* (діал.) — бешкетник, розбишака.

(...) Кілька днів у селі тільки й розмов було, що про театр, а особливо загуло, коли комсомольці почали для вистави позичати в селян стільці, лампи, миски, чарки й навіть спідниці, з яких хитромудро мали виходити старосвітські широченні штани. Цю позичку комсомольці називали реквізитом¹, а хтось із багачів пустив поголос, що це — реквізиція². І деякі налякані жінки метнулись одбирати свої спідниці, не знаючи, що вони мали слугувати великому мистецтву.

Для мене тоді слово «театр» бриніло й привабливо, і страшнувало: а що, коли й справді з темряви вискочить чорт? Але тоді цього не трапилось... Це сталося значно пізніше...

Отож село по-всякому, але з нетерпінням чекало вистави. І ось одного дня на стінах сільради, комнезаму, споживчого товариства й школи закрасувалися такі оголошення:

Увага! Увага!
Сьогодні о сьомій годині вечора
вперше в нашому селі
буде показано лицедійство, тобто театр.
Ціна квитка:
пшениці — чотири фунти,
яєць курячих — теж чотири,
гусячих — троє,
жита — п'ять фунтів,
гречки, проса, гороху — шість фунтів.
Усі, усі — у театр!!!

Прочитавши таке, я спочатку зрадів, а потім скис: за що ж його купити квитка. Надіючись тільки на «а може», я підійшов до матері, але вона так поглянула на мене, наче я щонайменше з бовдура виліз, а далі почала глузувати:

— Дивіться, наш парубок театру захотів! Ще, чого доброго, й артистом захоче стати.

— Ні, мамо, в артисти я, мабуть, цього року не піду, — заспокоїв матір. — Але подивитися, що воно за люди, дуже хочу. То, може, дасте мені пашні?

— А потім що будемо робити? Покладемо зуби на полицю, щоб сушилися до нового врожаю, і отак згадувати тіатри? Он муки в нас лишилось тільки на два-три заміси. Що ти на це скажеш? (...)

¹ *Реквізіт* — сукупність предметів, необхідних для вистави або кінозйомки.

² *Реквізиція* — примусове вилучення державою майна у власника в державних або громадських інтересах з виплатою йому вартості майна.

І все ж таки увечері я поплентався до школи, де мав бути театр. Тепер вхід до неї було загороджено столом, на ньому стояла вага, щоб важити зерно за квитки, і дві величезні макітри для яєць. Щасливці за натуру одержували в касира червоні з печатками папірці й гордо йшли в школу, а нещасливці, наче бджоли вічко, обсіли шкільні східці. Одні з них, такі, як я, надіялись, що, може, пофортунить проскочити під столом касира, а другі — хоч заглянути у вікна, коли почнеться ди-воглядія.

Ось на дверях з'явилася постать секретаря комсомольського осередку Миколи Гуменюка. Через голову касира він гукнув нещасливцям:

— Гей, малеча, хто швиденько принесе куль соломи — пропустимо в театр!

— Я принесу, я ось осьдечки живу! — випередив усіх веснянкуватий Омелько.

— Неси! — наказав Гуменюк.

— А може, і сіна треба в театр? — обізвався я.

— Ні, поки що обійдемося без сіна, — підрізав секретар мою останню надію чесно ввійти в театр. (...)

Незабаром Омелько з околотом за плечима розпихав школярів, що юрмилися на східцях, і, висяваючи, як іскрами, усіма веснянками, радісно гримав:

— Та не товчіться, наче в мішку, — дайте дорогу в тіатри!

Він зник у дверях, а я все зазирає і зазирає під стіл, чекаючи, коли ж ноги касира так відсунуться, щоб можна було проскочити поміж ними й ніжкою стола. І от настала ця довгождана хвилина: касир узяв обома руками макітру з яйцями й обережно почав пересовувати її на другий кінець столу. А я, затаївши подих, югнув під стіл і, наче ящірка, проповз на чотирьох у коридор. Навздогін мені якесь одоробало гукнуло: «Тримайте його!» (...)

— Ти звідки такий вискіпався? — підхопивши мене під боки, запитав парубок.

— Он звідти, — невиразно промовив я. — Пустіть мене, дядьку, у театр.

— Чого захотів! Я тебе пущу, але так, щоб знав, де раки зимують!

— Я вже знаю, де вони зимують... — жалісно заскімлив, бо не раз про це чув од дорослих.

— А куди Макар телят ганяє, теж знаєш? — уже з цікавістю покосував на мене парубок.

— І це знаю, — бадьоріше відповів я.

— Ну, а де роги козам правлять?

— Теж знаю.

— А по чому фунт лиха?

— Це як на якому ярмарку, — посмілішав я.

Моя відповідь сподобалася любителю приказок, він засміявся і ще запитав:

— А чого ж ти не знаєш?

— Не знаю, що таке тіатри. Пустіть мене побачити.

— Іч який планетний — чого захотів?! (...)

Я не сказав би, що це були найкращі хвилини в моєму житті. Але вони відразу стали ще тяжчими, коли я під пильним наглядом опинився біля самого касира: назустріч мені з приступців розгонисто ішов дядько Себастьян. Тепер я ладен був од сорому провалитися крізь землю, щоки мої запалали, а під повіками защеміли сльози. (...)

— Ти що, Андрію, хочеш робити з хлопцем? — не дивлячись на мене, запитав дядько Себастьян парубка.

— А що з ним робити: за хвіст — і на подвір'я! — засміявся Андрій.

— А може, ми його пропустимо в театр? Хай подивиться мале. Скільки воно там місця займе?

— Ну, коли ви так думаєте, хай і він має свято, — погодився парубок.

Дядько Себастьян обернувся до касира:

— Олександр, дай хлопчаківі контрамарку¹, щоб не ганяли його, наче солоного зайця. — Далі він лише приторкнувся рукою до моєї голови й пішов у школу. Я знаю, чого дядько Себастьян не зупинився: він бачив, що мої сльози були на підході, а він мав делікатну душу.

Олександр зміряв мене точнісінько таким поглядом, як міряють тих, що проскакують на дурничку в театр, і тицьнув клаптик паперу.

— А де ж контрамарка? — не підводячи голови, запитав я, бо хіба міг подумати, що таке велике й урочисте слово міститься на такій крихітці паперу, на якій не могла навіть викруглитись уся печатка.

— Оце вона й є. Біжи, тільки не займай нічийого місця — твоє стояче!

Затиснувши в руці контрамарку, я вскочив у школу, що зараз гуділа, неначе вулик, сміялася й нещадно трощила насіння. (...) Мене одразу ж потягло наперед, бо позаду, за головами дорослих, нічого не було видно. Коли я зупинився перед сценою, над якою колихалася пошита з ряден завіса, хтось мене знизу цапнув за ногу й десь, наче з підземелля, почувся сміх. Я оглянувся. Хто ж це міг збиткуватися наді мною? Але ніде нікого. Та досить було підвести голову вгору, як знизу знову щось потягло мене вже за другу ногу, і знову підземелля вибухло писклявим реготом. Може, це й є та нечиста сила, що діє в театрах?

¹ *Контрамáрка* — талон або записка, що дає право безплатно відвідати виставу в театрі, цирку тощо.

Мені стало страшнувати. Я трохи відійшов від сцени, а в цей час хтось з підземелля прошепотів:

— Михайле, залазь до нас, тут безпечніше: перевіряти не будуть.

Я трохи пригнувся й у дірі під сценою побачив своїх однокласників Софрона, Віктора, Уляна та Григорія. Так ось яка нечиста сила хапала мене за ноги. Виявляється, отряхуваті хлопці, щоб побачити театр, ще вдень, після уроків, забилися під сцену й там, терплячи незручність і голод, дожидалися вистави.

— А мати вже тебе по всьому селі розшукувала, — нахилився я до Софрона.

— З дубцем чи без нього? — зажадав уточнення школяр.

— Без нього.

— Усе одно тепер буде вдома після театру ще один театр, — спохмурнів хлопець, а далі запитав: — У тебе часом нічого нема їсти?

— Є пряжений горох.

— О! — тільки й вирвалось у хлопців. Вони відразу накинулися на мій горох, і незабаром під сценою обізвався безтурботний сміх і дружна робота щеленів.

Та ось загойдалася й почала підніматися вгору завіса. Усе в школі притихло. Друзі повилазили з-під кону та посідали на підлозі біля ніг дорослих. Ось на сцені заговорили артисти, і заговорив зал: мало не всі почали вгадувати, хто ж саме грає ту чи іншу роль.

— Їй-бо, це не дід, а Явтух, — хтось радісно пізнавав артиста.

— Теж сказав! Як би Явтух зміг отак постаріти? — не йняв віри другий голос.

— А вони, артисти, і старість вигадують: з пачісок¹ наліплюють каруком² бороду й вуса, — розважливо пояснював третій. — Старість легше вигадати, ніж молодість.

¹ Пачіскі — рештки, відходи при чесанні, переробці вовни, льону, бабовни і т. ін.

² Кару́к, карю́к — вид столярного клею.

— Ні, це не Явтух: у нього ж голос дзвінкіший, — говорив четвертий.

— Дурний, він же грає.

— Давайте краще запитаємо його... Явтуше, це ти чи ні? — летить через голови запитання артисту.

І раптом дід, що по ходу п'єси мав журитися, од такого запитання пирснув, прикусив губу, а далі так почав сміятися, що в нього спочатку полетіли на сцену вуса, а потім і борода. Від цього лицедійства всі глядачі вибухнули реготом і так почали вигойдуватися на дошках, що ті затріщали, а одна зламалась. Ті, хто сидів на ній, — попадали на підлогу, і театр став ще веселішим. Лише одному суфлеру чогось не догодила людська радість. Він вискочив із своєї будки, як Пилип із конопель, і почав кричати: «Завіса! Завіса!» Чого йому було шкода, щоб усі вдосталь насміялися за свою пашню?

Після того як завіса вдруге піднялася, глядачі знов угадували артистів і мали від цього неабияке вдоволення. Усім припала до серця й картина, де парубок біля криниці обнімав дівчину. Правда, дівчата в залі трохи засоромилися від такого лицедійства й посхиляли голови. Зате парубки аж підросли на лавах, а далі почали гукати до закоханих, щоб вони поцілувались. Але в ті часи молодь у нас прилюдно не цілувалася ні на вулиці, ні в п'єсі, хоча там, як я незабаром довідався, і стояло дрібненькими літерами: «Цілуються».

А от коли в останній дії чоловік почав убивати жінку, усі захвилювались і стали гримати, а далі й погрожувати артисту. Але необачний не послухався голосу маси й так ударив дружину, що вона впала біля столу. Зал зойкнув дівочими голосами, а кілька парубків кинулися на сцену бити й в'язати убивцю. Та його врятував суфлер. Він, як ошпарений, перекинувши будку, вилетів з-під кону й не своїм голосом знову закричав: «Завіса! Завіса!»

— Яка там завіса, коли тут людей убивають! — обізвався од вікна якийсь басогласий чоловік.

Тоді суфлер обернувся до зали і, розмахуючи руками, як млинком, почав совістити людей — і що вони за народ! Коли купуєш квиток у революційний театр, то треба знати, що там не допускають кровопролиття навіть до елементів¹, а не те що до безщасної жінки, яка в минулу епоху мала самі тільки пригнічення. А далі він обернувся до артистки й наказав їй устати. Вона встала, обтрушуючи пил із спідниці, засміялась од такого однодушного співчуття й уваги, і в залі теж усі почали сміятися й плескати в долоні.

П'єса пройшла з таким успіхом, що після завіси глядачі кинулися на сцену й почали, не жаліючи рук, підкидати своїх перших артистів.

¹ *Елементи* (розм.) — про людину з негативними рисами.

Такого єднання глядачів і митців я чогось потім не бачив навіть у столичних театрах. Та й переживали, сміялися й плакали в нас щиріше, ніж будь-де. (...)

(...) Ось уже й сонце золотою пучкою постукало в моє вікно, а за вікном на тепло заворкували голуби. Пора й до школи. Збираючи книжки, я почув, як на дворі загуркотів віз, як заскрипіла наша хвіртка, обізвалася радісно качка, загупали швидко кроки, забряжчали одні й другі двері, і на порозі, наче весняночка, стала розрум'янена й осяйна Мар'яна. На її новенькому кожушку в петельці погойдувалося два перших підсніжники.

— Добрий день і доброго здоров'я вам у хату! — приклавши руку до грудей, низько вклонилася вона батьку-матері й мені.

— Доброго здоров'я, Мар'яно, дитино, — дрогнув голос у матері.

Ми всі зрозуміли: з чимсь незвичним, великим прийшла до нас дівчина.

Мар'яна притулилася до матері, щось зашепотіла їй, і на материних віях заблищали сльози.

— Не плачте, тіточко, бо я сама розплачусь, — сміючись, заплакала Мар'яна.

— Який же він, твій місяць?

— Отакої! Невже ви його влітку не бачили, коли він до мене у ваш садочок приходив? — здивувалася дівчина.

Мати вибачливо усміхнулася:

— Ти тільки шепотіла мені про свого козака, а показати забулася.

— То вийдіть — погляньте, — кивнула головою на вікно. — Сидить собі на возі й так пишається, що далі нікуди, — і вже тихо, тільки матері сказала: — Він княгинею й зіронькою називає мене.

— Ти й справді зіронька, — витирає мати рукою очі. — А як він тобі?

— Чогось і судженим, і наче батьком здається, — пошепки сказала Мар'яна.

— Та що ти? — здивувалася мати.

— Це, напевне, тому, що я й не пам'ятаю свого тата. А ще до того мій Максим у самого Котовського кіннотником був і так шаблею орудував, що навіть ордена заробив.

— Ордена?! — радісно скрикнув я.

— Атож! — гордовито сказала Мар'яна, а далі нахилилася до мене й поцілувала в щоку. — Прощавай, Михайлику, прощавай, моя радість, бо вже нескоро, нескоро побачимось. І вчися, Михайлику, та так учися, щоб усі знали, які то мужицькі діти. Хай не кажуть ні пани, ні підпанки, ні різна погань, що ми тільки бидло. Були бидлом, а тепер — зась!

Смуток і жаль перехопили мені горло. Я нескоро-нескоро зумів сказати:

— Ти приїжджай до нас, Мар'яночко, бо ми всі дуже любимо тебе.

— Як буде нагода. Прощавай, дорогий, — вона ще раз цілує мене й виходить з хати.

На вулиці стоять запряжені коні. Молодий, горбоносий парубок у шинелі красиво повертає голову до нас і приязно усміхається. Батько першим підходить, здоровкається з ним.

— Зумів же ти, парубче, назоріти дівчину. Довго таку треба було попошукати.

— А я таки й довго шукав її. Три роки в сідлі проїздив. Тому доля й нахилилася до мене, — сердечно говорить парубок і простягає руку молодій: — Сідай, Мар'яно.

Дівчина проворно вискакує на підводу, а в цей час хтось тихцем торгає мене за рукав.

Я оглядаюсь.

Біля тину, з торбинкою через плече, непомітно стала Люба. І в неї теж чогось висявають очі.

— Молода? — підводить голову на Мар'яну.

— Молода, — дивуюсь, як про це відразу могла довідатися Люба.

— Ой, це так славно! — радіє дівчина, не розуміючи, як мені важко прощатися з Мар'яною.

— Прощайте, люди добрі, — торкнувся рукою шапки молодий і трусонув віжками. Коні вдарили з копита, і під ними задзвеніла й бризнула соком березнева земля. (...)

— Якою буде її доля? — не знати в кого, чи в сонця, чи в землі, питається мати.

А ми з Любою, узявшись за руки, ідемо до школи, ідемо по тих свіжих коліях, що залишилися на березневій дорозі.

І враз угорі над моїм смутком обізвалися бентежні звуки далеких дзвонів. Ми з Любою підіймаємо голови до неба, до святково білих хмар і бачимо, як прямо з них вилітають лебеді й натрушують на хати, на землю й у душу свою лебедину пісню.

І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, у цім світі...

— А лебеді летять... над моїм дитинством... над моїм життям!..

1. Коли мати дізналася про успіхи Михайлика в школі, то вона

А зраділа

Б зажурилася

В здивувалася

Г похвалила сина

2. Словами *бачив, що мої сльози були на підході, а він мав делікатну душу* описано
  - А однокласника Софрона
  - Б касира Олександра
  - В Миколу Гуменюка
  - Г дядька Себастьяна
3. Наречений називає кохану Мар'яну
  - А милою й дорогою
  - Б княгинею й зіронькою
  - В королевою й голубкою
  - Г принцесою й ластівкою

4. Яке враження справив на вас останній розділ повісті?
5. Неграмотне вживання яких слів створює комічний ефект у творі? Чи доводилося вам або вашим знайомим свого часу через неточність у слововживанні чи у звучанні слова потрапляти в комічні ситуації? Які це були слова?
6. Знайдіть і прочитайте діалог між Михайликом і Андрієм. За допомогою яких мовних засобів письменник досягнув комічного ефекту?
7. Чому дядько Себастьян не зупинився біля Михайлика, коли допоміг йому потрапити на виставу? Про яку рису вдачі цього чоловіка свідчить така поведінка?
8. Прощаючись, люди здебільшого зичать одне одному всього найкращого. Що побажала Мар'яна Михайликові на прощання? Прокоментуйте цінність такого побажання.
9. Що символізують слова, якими називає наречений Мар'яну?
10. Прочитайте перше й останнє речення повісті. Який є зв'язок між цими рядками, назвою твору та його змістом.

11. Доберіть заголовки до кожного розділу повісті.
12. Поміркуйте, про які загальнолюдські цінності йдеться в повісті «Гуси-лебеді летять...». Чи змінюються загальнолюдські цінності з плином часу?

1. Скласти цитатну характеристику Михайлика (портрет, учинки, поведінка, мовлення тощо).
2. Знайти й перечитати ті уривки повісті, у яких зображено звичаї та традиції українців. Яке значення для вас мають національні звичаї та традиції? Дати розгорнуту письмову відповідь на це запитання (1 с.).

Теорія літератури

Автобіографічний твір

Автобіографічним (з грецьк. *сам, життя, пишу*) називають твір, головним героєм якого є сам автор.

Читаючи повість М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...», ви розумієте, що автор описує своє дитинство. Підсилює це відчуття розповідь від першої особи: «Я уважно слухаю діда й раптом страхаюсь...» Крім того, письменник веде розповідь то в теперішньому, то в минулому часі — від цього читач уявою ніби переноситься з колишнього в сьогодення. До того ж М. Стельмах наповнює твір фактами вже теперішнього часу, коли пише повість, — це теж одна з ознак автобіографічного твору.

До речі, автобіографічні твори — важливе джерело відомостей про видатних письменників і про духовне життя суспільства певної доби. Тарас Шевченко про це сказав: «Історія мого життя — частина історії моєї батьківщини».

Як літературний жанр автобіографічні твори дуже поширені й мають давню історію. У світовій літературі вони відомі ще з часів Юлія Цезаря, а в українській — починаються з «Поученія Володимира Мономаха», про яке ви дізнаєтеся в 7 класі на уроках історії України.

— Запам'ятайте! —

Що таке символ? «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К., 2001. — С. 1121) подає чотири значення цього слова, оскільки символи є різні: наукові, релігійні, мистецькі. Повість М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...» — художній твір, тому й з'ясуємо, що таке символ у літературі.

Символ (з грецьк. *знак, прикмета*) — це умовне позначення якогось предмета, поняття, явища, процесу; художній образ, який відтворює певну думку, ідею, почуття. Наприклад, калина — символ вогню, сонця; безперервності життя, роду українців.

Символом може бути й людина. Скажімо, Тарас Шевченко — символ України; цілого народу, його плоті та крові; голосу України; істинно народного поета; перемоги українського народу над фізичним і духовним кріпацтвом; нездоланності України; невмирущої слави. Символ має як загальнолюдський, так і національний характер.

Символічною є й назва автобіографічної повісті М. Стельмаха. Лебеді, які щороку відлітають на зиму в теплі краї, а потім повертаються, символізують плин життя — пройшов ще один рік. Вони також означають щасливе дитинство, чистоту, відродження. Пригадайте, як у розділі першому дід розповідає про цих благородних птахів: «От і принесли нам лебеді на крилах життя... Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю». Ця повість має багато й інших символів, які є однією з могут-

ніх підвалин національної культури. Це і барвінок, і Богородиця, і земля, і чоботи тощо. Спробуйте їх розгадати, а повне тлумачення символів ви можете знайти в «Словнику символів» (за загальною редакцією О. Потапенка й М. Дмитренка) чи в інших джерелах.

1. Ознаки автобіографічного має твір
  - А «Захар Беркут» І. Франка
  - Б «Євшан-зілля» М. Вороного
  - В «Казка про яян» Е. Андіївської
  - Г «Мені тринадцятий минало...» Т. Шевченка

2. Лебеді в повісті М. Стельмаха символізують
  - А свободу й мистецтво
  - Б життя перелітних птахів
  - В плинність людського життя
  - Г честь, силу духу й волю до життя

3. Символом у повісті «Гуси-лебеді летять...» є
  - А хати
  - Б качки
  - В чоботи
  - Г санчата
4. Які твори називають *автобіографічними*?
5. За якими ознаками можна зробити висновок, що повість М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...» автобіографічна?
6. Які автобіографічні твори вам доводилося читати раніше? Які автобіографічні фільми ви бачили?
7. Доведіть, що вірш Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало...» автобіографічний.
8. Що таке *символ*?
9. Що символізують калина, чайка й тополя у творах усної народної творчості?
10. Яка з ілюстрацій до повісті «Гуси-лебеді летять...», на вашу думку, найбільш вдала? Чому саме вона? Знайдіть символи на одній із них.

11. Згадайте якомога більше слів-символів із творів усної народної творчості й запишіть їх у робочий зошит.
12. Згадайте, що таке *кирея*. Поміркуйте, чи можна це слово вважати символом. Якщо так, то що воно символізує?

Виписати з повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...» слова-символи (*Богородиця, барвінок, земля, чоботи* та ін.) і розкрити їх символічне значення; скористатися «Словником символів» чи іншими джерелами.

ГРИГІР ТЮТЮННИК

(1931–1980)

Український письменник, перекладач.

Найвідоміші твори: оповідання й повісті «Зав'язь», «Вогник далеко в степу», «Три зозулі з поклоном», «Климко», «Оддавали Катрю», «Син приїхав».

Лауреат Літературної премії ім. Лесі Українки (1980); Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1989, посмертно).

Григир Михайлович Тютюнник народився на Полтавщині 5 грудня 1931 р. в селянській родині. Дитинство Григора було важким, бо принало на жорстокі воєнні роки. Справді, деякі відомості з біографії письменника — ніби сторінки з книги війни — сприймаються як художній твір.

Коли Григорові було шість років, заарештували батька. Він пам'ятав, як холодного осіннього дня біг за возом, у якому везли безневинного тата. З того часу його так і не бачив. У 1957 р. прийшов документ, у якому повідомлялося, що Михайла Тютюнника реабілітовано посмертно. Письменник усе своє життя згадував: «Я тільки трохи пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. Може, тому й зараз, коли я бачу на голові якогось хлопчика батьківську руку, мені теж хочеться стати маленьким».

Мати вдруге вийшла заміж, а малого Григора забрав до себе на Донбас батьків брат. Дядько та його дружина, які мали своїх троє дітей, навчали й виховували хлопця як рідного. Під їхньою опікою майбутній письменник почав здобувати освіту. З перших днів війни дядько пішов на фронт. Тітці важко було прогодувати чотирьох дітей, тому Григир вирішив повернутися до свого села, на Полтавщину: «Ішов пішки (війна кругом), маючи за плечима одинадцять років, три класи освіти й порожню торбинку, у котрій з початку подорожі було дев'ять сухарів, перепічка й банка меду — земляки дали на дорогу. Потім харчі вийшли. Почав старцювати. Перший раз просити було неймовірно важко, соромно, одбирало язик і в грудях тепло, тоді трохи звик. Ішов рівно два тижні...» Проте біду й тут породила війна: хату, у якій мешкала родина Тютюнників, зруйнувала бомба, і вони опинилися в чужих людей.

Після п'ятого класу Григир навчався в Зіньківському ремісничому училищі № 7. Закінчивши його, хлопець працював на Харківському заводі імені Малишева, але захворів на туберкульоз легенів, тому й повернувся в рідне село, не відробивши належних трьох років, як тоді

вимагалось. За це був засуджений на чотири місяці. У двадцятирічному віці юнак пішов до армії, служив у морському флоті радистом на Далекому Сході. Потім навчався в Харківському університеті на філологічному факультеті.

У 1963 р. Григій Тютюнник переїхав до м. Києва, працював у газеті «Літературна Україна», у сценарній майстерні Київської кіностудії імені О. Довженка.

Помер письменник 6 березня 1980 р., похований у м. Києві.

Значна частина творчого доробку письменника — це твори про дітей і для дітей. Один із них — повість «Климко», яку й пропонуємо вам прочитати.

КЛИМКО

Розділ I

Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався вві сні), і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває лише восени на сході сонця, — без жайворіння, без легких із позолотою хмарок по обрію, без усміхненої радості пробудження. Климко підібгав ноги під поли діжурчини¹, щоб зогрілися, й онімілою тремтячою рукою дужче розгорнув солону напроти очей. Він спав під скиртою.

Сонце, мабуть, тільки що зійшло, бо від скирти через тік і ще далі на стернях лежала довга тінь у сизій росі, солодко пахло втоптаним у землю набубнявілим житом, що вже вкинулося в ключечки, та сухими мишачими гніздами. Звечора миші лоскотали Климка, гасаючи йому по руках і ногах, пищали раденько, що є їм розвага, і Климко проганяв їх усяк: сукав ногами, кишкав на них сердито — аж доки й заснув.

Уночі йому снилася велика згряя жовтих воронів із жовтими горобцями впереміш. А то була не згряя й не химера опівнічна — то був вихор із великого кленового та дрібного вишневого листа, що знявся над висілком, коли Климко вийшов у степ за станцію й востаннє оглянувся назад. Та листяна згряя стовпом стала в піднебесся, вище й вище, а там здрібніла, розсипалася й зникла геть з очей.

Де те листя потім сіло? Чи, може, воно ще й досі кружляє?..

Климко звівся на лікоть, щоб краще було видно шлях, яким йому йти далі, і його затрусило так, що аж зуби зацокотіли від терпкого застоюного холоду в усьому тілі.

¹ Діжурка, діжурчина (розм.) — тут: робочий одяг залізничника.

«Нічого, — подумав. — Пробіжуся з гори — зогріюся».

У степу було тихо. Блищали від сонця стерні й ковила¹ понад шляхом, сріблилася важка, обвішана розочками роси павутина. Удалині, між телеграфними стовпами й некрутими пагорбами, мріли рожеві, мов спалахи багать, крейдяні гори. Десь там, біля тих гір, чув од людей Климко, було велике місто Слов'янськ, а поміж горами, просто на землі, лежала брилами сіль, — бери скільки здужаєш. Іще чув Климко, що за склянку солі можна виміняти всякого добра: мисочку чи й дві кукурудзи, відерце картоплі чи й хліба справжнього.

Климко йшов босий, у куцях штанчатах, старій матросці, що була колись голубою, а тепер стала сіра, та ще в дядьковій Кириловій діжурці. Тій діжурці, як казав дядько, було «сто літ», і не рвалася вона лише тому, що зашкарубла від давнього мазуту. Не брали її ні дощ, ні сніг, ані сонце. Пахла діжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень аж димувала на сонці, пахла ще дужче й пекла плечі та спину.

Климко жив удвох із дядьком Кирилом, відколи осиротів. Жили вони в залізничному бараці при самісіньких коліях. І коли мимо гуркотів важкий ешелон, барак теж ніби зривався з місця: двигтіли стіни, дрижала підлога, бряжчали шиби у вікнах, а барак мчав і мчав. Потім, коли ешелон даленів, гуркочучи тихіше й тихіше, барак знову зупинявся й стояв, як і раніш, і під вікнами в нього знову цвірінчали горобці.

Дядько Кирило був машиністом великого паровоза ФД і ходив на роботу коли як: то вранці, то вдень, то посеред ночі, коли Климко вже спав. Повертався він завжди несподівано — із залізною скринькою в руці, зморений очима й усміхнений до Климка.

— Як тут мій помошничок? Не боявся сам уночі? — питався, бувало, знімаючи шкіряного картуза з білими молоточками, від якого на лобі лишався червоний тугий пружок², що ніколи не встигав зійти до чергової зміни.

Потім дядько вмивався над великою мідною мискою, довго з хрускотом у пальцях тручи руку об руку, хоч і сам він, і Климко знали, що руки все одно не одмиються.

— Ось побільшаєш, Климе, і гайда до нас на паровоз, — казав дядько. — Вивчимо тебе на помічника машиніста й заживемо: разом на роботу, разом із роботи... А так не бачу, коли ти в мене й ростеш.

Умившись, дядько надівав чисту сорочку й сідав до столу.

— А давай лишень свої граматки, подивимося, що там у тебе з науками.

¹ *Ковила* — трав'яниста степова рослина родини злакових із вузькими листками та квітками, зібраними в пухнасті волоті.

² *Пружок*, *пруг* — лінія на поверхні шкіри; слід на шкірі від удару, рани тощо.

Це була найбільша радість Климкова — покласти перед дядьком чепурно списані зошити, а самому заходитися поратися: винести миску з дьогтяною водою, витерти підлогу, де набризкано, і тихо, покрадьки, щоб дядько не обернувся, насипати йому юшки, якої сам і наварив, — гарячої та запашної. Про зошити він ніколи не боявся, бо тільки з письма інколи мав «посередньо».

— О! — дивувався дядько, розгинаючись над столом. — А це що? Треба було написати «холодно», а в тебе «хохолодно»...

Климко на те знічено одказував:

— То в мене, дя, після великої перерви руки дуже померзли, от воно й хохокнуло.

Дядько, вдоволений, що знайшов помилку, відкладав зошити й брався до юшки.

— Ай добра ж, — хвалив, ледь відсьорбнувши з ложки. — У-у-у, такої не всяка й кухарка зварить. Візьми ж отам у скриньці гостинець.

Климко знав, що дядько неодмінно скаже ці слова, проте завжди хвилювався: а що як ні? Що як забуде?

...Увечері дядько Кирило, чистий, виголений і ясний, знову йшов на станцію зі своєю скринькою в руці, і Климко проводжав його аж до паровоза. ФД стояв на запасній колії, ще гарячий від недавнього рейсу. З труби ледь-ледь курів дим, тихо сапала пара з патрубків¹ і огортала зморені колеса — ФД спочивав, сяючи масними чорними боками й начищеною міддю. Біля нього й узимку було тепло.

— Ти ж там хазяйнуй, Климе. А вночі спи й не бійся, — казав дядько. — Уночі воно все так, як і вдень, тільки й того, що поночі.

І коли Климко біг потім назад до барака, дядько всміхався йому вже з паровозної будки й махав рукою — отако, самими пальцями...

Удосвіта на станцію приїхала дрезина-рейковоз і привезла дядька Кирила, його помічника, старого Кіндратовича, що їздив іще на царських паровозах, і кочегара Славка-гармоніста. Дрезину оточили з усіх боків — чергові обходчики, змажчики, стрілочники, і Климко ніяк не міг пробитися крізь той натовп. Він побачив тільки, що всі познімали картузи й похилили голови, і закричав, і застукав кулачками в погорблені спini:

— Пустіть мене!

Його впізнали й розступилися... Климко побачив лише сиву дядькову чуприну з-під брезенту, учепився за борт кузова, щоб злізти нагору, але хтось придержав його за плечі й сказав:

¹ *Патрубок* — коротка трубка, що є відводом від основної труби, від резервуара, з'єднує частини трубопроводу, приєднує його до чого-небудь.

— Зараз, синок, зараз подивишся зблизька. Знімемо — і подивишся.

— Пряме влучення... — квапливо розказував хтось. — У тендер¹. Їх вугіллям побило...

Дядька ховали надвечір при відчинених навстіж дверях барака. Надворі було вітряно. По коридору шаруділо перше осіннє листя з пристанційного скверу й забивалося в тихі кутки. Виходили мовчазні зморені залізничники в промашених мазутою робах, знімали картузи, прощалися пошепки з дядьком і знову йшли на роботу; зітхали й потихеньку схлипували жінки, які зійшлися з усього барака, і тільки одна серед них, тітка Мотя з висілка, плакала вголос і припадала щокою до чорних — їх так і не відмили — дядькових рук, складених на грудях. Вона частенько приносила дядькові чисті, випрасувані сорочки, що пахли простим чорним милом...

Після похорону тітка Мотя довела Климка до барака, заплакала біля порога й сказала:

— Може б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися? Хто тепер тебе догляне?

Климко похитав головою й пішов у барак. Доглядати за собою — зварити їсти, прибрати в хаті, випрати одежину — він умів і сам. Давно вже вмів...

Розділ II

Климко йшов уже восьму добу.

Першого дня йому йшлося легко, навіть весело. Пухка пилюга на дорозі гріла босі ноги, у кишенях дядькової діжурки лежало шість великих сухарів із білого хліба й чимала торба на сіль. А тут іще степу, сонця кругом повнісінько. Вітерець лоскоче ковил-траву, колошкає полини, щоб вони дужче пахли. І ніде ані лялечки. Тільки ящірки шаптають поміж травною та теплим камінням на голих пагорбках.

Сухарів дав Климкові на дорогу дід Бочонок, станційний аптекар і дядьків Кирилів товариш. Дід Бочонок — так звала аптекаря вся дітвора у висілку й на станції — цілими днями, навіть у неділю, просиджував у висілковій аптеці коло базару й (це було видно через вікно) розважував на манюніх вагах якісь ліки або стояв за прилавком, упершись у нього великим животом. Він знав усіх, і його теж знали всі. Сивий, вусатий і кругло-товстий, як справжній бочонок, аптекар любив походжати ранками по базару — у широких смугастих штанях, у довгій, ледь не до колін, синій косоворотці², підперезаній крученим шовковим поясом з білими китицями. На ногах у нього були величезні жовті черевики.

¹ *Тендер* — причіпна частина паровоза, де містяться запаси води, палива, мастила.

² *Косоворотка* — чоловіча сорочка із стоячим коміром, що застібається збоку.

Бочонок ніколи не купував, а лише весело перемовлявся з базаровими й реготав басом з-під білих розпушених вусів: «Гу-гу-гу! Кха-кха-кха! О, моє вам шануваннячко!» І знову реготав, причому живіт йому здіймався, мов велика пружка подушка, і двигтів. Шовкові китиці на поясі теж двигтіли. Йому тут-таки просто посеред базару скаржилися на всілякі немочі, і він одказував поважно: «Куальцексс, куальцексс приймайте, мій друже». Або: «Авспіріні, авспіріні пийте, моя ласко. Тричі на день по одній пігулці. Крейди не шкода!»

...Другого дня потому, як не стало дядька Кирила, дід Бочонок прийшов до Климка в барак, мовчки заплакав, притулившись товстим плечем до одвірка, і, утерши сльози, присів біля Климка на стілець, що так і охнув під важким тілом. Тоді дістав із кишені широченних своїх штанів стосик червоних тридцятків і поклав перед Климком на столі:

— Може, хоч хлібину колись купиш. На всі. Бо зараз вони — безцінь... А ще краще, якби ти подався на села та пристав до якоїсь бабусі в поміч та й перебув цю лиху годину. Я тобі харчів на дорогу дам.

Климко сказав, що йому дають на станції дядьків пайок, так що жити можна. До того ж у школі скоро почнуться заняття.

— Вони вже не почнуться, — зітхнув дід Бочонок. — Німці от-от прийдуть...

Незабаром німецькі літаки розбомбили станцію. Климко бігав у той день з висілковими хлопчиками за балку дивитися збитий наш «яструбок» і бачив здалеку, як бомби влучали в депо, у вагони, як похитнулася й повільно впала водогінна вежа, а в повітрі над полум'ям і димами після кожного вибуху моторошно завивали уламки рейок. Бомба влучила і в барак, і його розвалило, розкидало в усі боки, а рештки стін і простінків згоріли в Климка на очах — швидко, як тріски. Пожежі ніхто не гасив, бо станція горіла вся, горіли депо та шахта, а два паровози, що встигли відійти за посадку біля кладовища, клично й сумно гули в два неоднакові гудки.

Так і зостався Климко, у чім був, у чому йшов зараз.

...Сонце стало вже височенько й пригрівало в спину, а земля була холодна, від неї потерпли подошви й зробилися як дерев'яні. Коли вони мерзли так, що аж пекли, і не було вже терпцю йти далі, Климко сідав просто посеред дороги й одтирав їх руками, хукав на них, піднімаючи до рота то одну, то другу, і знову одтирав.

Попереду забовванів лісок, самі вершечки дерев. Таке, як вибалок, чи що. А може, якесь село низове. Над вершечками, жовтими й зеленими, помітив Климко, тоненькою цівочкою підіймався вгору димок. Він не танув і не падав набік, як то буває при вітрові, а лиш погойднувся ледь-ледь у ранковому супокої. Климко зрадів тому димкові й подався на нього.

Багаття жевріло неподалік від путівця¹, на картоплищі поміж прижовклими осиками й кленами. Грядка була невелика, пообіч неї на межах лежали купки старого почорнілого від моху каміння — видно, хтось колись не день і не два труждався тут, щоб звільнити землю від каменю й посадить у неї якусь цеберчину картоплі. Коло багаття лежала купа прим'ятого картоплиння, змішаного з опалим листям, і видно було глибокий слід від тачки. Картоплю вибрано, либонь, учора звечора, бо земля в лунках ще не просохла. Климко розворушив палицею багаття — з нього викотилося дві чорні, як вугілля, картоплини. Шкірка на них так пригоріла, що аж відстряла од серединок, рожевих і пахучих. Климко швидко зжував їх, забувши навіть, що в нього є сіль. І тоді йому так схотілося їсти, що сльози самі виступили на очах. Він повітрушував з кутиків у кишнях діжурки крихти від сухарів, легенько видмухнув з них остюки та солом'яну потеруху й ще трохи поласував. Останню половину сухаря він з'їв учора зранку й відтоді не мав ані рісочки в роті. Щоправда, в одному ліску над шляхом трапився йому в гушавині рясний кущ глоду. Климко обірвав його до останньої ягоди і їв доти, аж доки не занудило.

Сухарів хватило б надовше, якби вони були не червиві, якби їх давав йому дід Бочонок, а не його жінка — худа, злюща й скупа Бочончиха. Климкові завжди, коли вони бували з дядьком Кирилом у гостях у Бочонків, здавалося, що Бочончиха не ставляє миски зі святковим їстивом на стіл, а кидає їх, на що дід Бочонок тільки прикахикував і йорзався на стільці, проте мовчав.

Коли Климко забіг до аптекаря й сказав, що подасться на села (про сіль він змовчав, боячись, щоб Бочонок не відмовляв його чи ще гірше — не zostавив жити в себе), той вийшов на кухню й довго несміливим

¹ *Путівець* — польова дорога.

баском перемовлявся про щось із Бочончихою. Климко хотів був уже потихеньку втекти, але тут увійшов аптекар з жінкою, що несла поперед себе миску борщу. Вона кинула її на стіл і знову зачинилася на кухні.

— Я не голодний, — сказав Климко, одсуваючи миску, і похнюпився, щоб не дивитися на борщ.

— Їж, — попросив Бочонок, винувато кліпаючи очима й хапаючи себе то за той, то за той вус. — Ти на бабу не дивись. Вона така і є.

Климко навіть не поворухнувся.

У кімнаті в аптекаря дуже пахло ліками. На підлозі лежала товста ковдра, по стінах висіли великі гарні картини в золочених рамах, на високому ліжку під подушками спав кіт з великим пухнастим хвостом, а від кухні пахло гарячим хлібом.

У вікно знадвору хтось легенько постукав, аптекар важко підвівся зі стільця, виглянув через фіранку й закивав головою.

Він вийшов на веранду, не причинивши за собою дверей, і Климко почув кризь них змучений жіночий голос:

— Не кращає йому, Карповичу... Горить увесь. Ви б ще щось дали, таке щось, щоб допомогло... А вам за те ось яєчок, сальця четвертинку...

— Ні-ні, то ви з хазяйкою, з хазяйкою ладняйте. А ліки я зараз винесу.

— Хто там? — вийшла з кухні Бочончиха.

— По ліки людина прийшла. Чоловікові погано.

— Людина, людина, — перекривила Бочончиха. — І всім на дурняк дай.

— Чого це на дурняк? — сердито одказав Бочонок. — Піди візьми там «подаяння».

— Яєчка... Сальце осьо... — знову почув Климко.

Потім рипнули двері в прикомірок, — видно, Бочончиха пішла ховати «подаяння» за ліки.

Коли Климко вже вийшов на ганок, вона догнала його з шістьма сухарями у фартусі, швидко, дрібно перехрестила перед самими очима й прошепотіла щось сама собі тонкими сердитими губами.

Бочонок вивів Климка за ворота і сказав:

— Глядися ж у дорозі. А краще — пристань до якихось добрих людей, біженців, — серед нещасних багато є добрих, — та іди вкупі з ними. Їх тепер сила-силенна суне в усі кінці, — і скрушно подивився на босі Климкові ноги. — Знайшов би я тобі і взувачку, бо як же оце йти в осінь босому, так нога ж у мене така, що ти в один черевик увесь із головою сховаєшся.

На прощання він поцілував Климка, притиснувши до свого великого живота й лоскотнувши вусами, вийняв з кишені хустку і став умочати її в кожне око по черзі...

Перший сухар Климко розломив, коли відійшов од станції кілометрів за двадцять п'ять і сів перепочити — гули ноги, пекло підошви, натруджені об дрібні камінці, що траплялися в пилюзі, та й усе тіло млоїло від втоми. Розломив і побачив, що всередині аж кишить дрібною білою черви. Скривившись від огиди, Климко повикидав їх соломиною, ще раз розломив сухар і ще повикидав... Їсти довелося вже крихти. Але то було не найстрашніше. Найстрашніше сталося тоді, коли він, перепочивши, підвівся, щоб іти, і впав: ноги не вдержали. Їх ніби одняло. Що встане, то і впаде, і впаде. Він злякався, став розтирати литки, стегна, бив по них кулаками й кричав:

— Ану йдіть! Ану йдіть мені зараз!

Він таки підвівся й пішов, ледве-ледве пересуваючи ступні в крутій пилюзі.

Так було після кожного перепочинку, і Климко збагнув, що краще йти повільніше, але йти і йти без упину, аніж поспішати й через кожні п'ять-шість кілометрів падати, знесилившись, на землю...

1. Коли Климко прокинувся від холодної роси, то побачив над собою небо

- А сизе
- Б рожеве
- В крейдяне
- Г скам'яніло-бузкове

2. Діжуркою у творі називається

- А час чергування в депо
- Б робочий одяг залізничника
- В залізна скринька дядька Кирила
- Г барак, де мешкав Климко з дядьком

3. Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 Людина, людина... І всім на дурняк дай.	А Климко
2 Як тут мій помошничок? Не боявся сам уночі?	Б тітка Мотя
3 Може б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися?	В Бочончиха
4 А краще — пристань до якихось добрих людей, біженців, — серед нещасних багато є добрих...	Г дід Бочонок
	Д дядько Кирило

4. Декількома реченнями опишіть головного героя, час і місце подій у перших двох розділах повісті. Який сюжетний елемент нагадує ваш опис — експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію чи розв'язку?
5. Розкажіть, якими були стосунки між Климком і дядьком Кирилом. Відповідь проілюструйте цитатами з тексту.
6. Як ви розумієте вислови *скам'яніло-бузкове небо й терпкий застоюний холод*?
7. Що таке *подавання*? Як до нього ставився Бочонок, а як — його дружина?
8. Знайдіть фрагменти в повісті, які засвідчують, що Климко за своєю поведінкою значно старший від свого фізичного віку. Що, на вашу думку, вплинуло на раннє дорослішання Климка?
9. Поміркуйте, чому саме серед нещасних, як сказав Бочонок, вивряджаючи Климка в дорогу, є багато добрих людей.
10. Ви, мабуть, помітили, що в повісті багато описів природи. Яку роль вони відіграють у творі?

11. У літературних творах події не завжди розгортаються в хронологічній послідовності. Справді, автори часто вдаються до зміщення часових площин. Відстежте в перших двох розділах, де оповідач переносить читача в минуле, а потім повертає назад. З якою метою письменник удається до такого композиційного прийому?
12. Опишіть ілюстрацію до розділу II, а потім знайдіть і перечитайте уривок, якому вона відповідає (*письмово*). Порівняйте опис письменника і свій. З'ясуйте, які важливі деталі ви пропустили.

1. Визначити найбільш уражаючий епізод із перших двох розділів повісті й підготуватися до його детального переказу.
2. Прочитати розділи III і IV повісті «Климко» й виписати в робочий зошит незрозумілі слова.

До речі...

За повісті «Климко» та «Вогник далеко в степу» Гр. Тютюннику в лютому 1980 р. було присуджено Літературну премію імені Лесі Українки.

Розділ III

...Того задушливого від полум'я й диму серпневого дня, коли згоріла станція, Климко знайшов собі притулок у невеличкій кімнатці на шахтній сортувальні, де була колись вагова. Товсті кам'яні стіни вагової й ззовні, і зсередини були густо вкриті чорною кіптявою: ззовні від вугільної куряви й штибу, що лежав тут-таки, одразу за ваговою, високими кучугурами; зсередини — від диму з круглої чавунної грубки-«буржуйки», що виходила іржавою трубою надвір через бляшану шибку у вікні... Климко переніс із гуртового барачного погребка ті запаси,

що вони мали з дядьком про осінь: шестеро відер дрібної картоплі «розовки», два кусники сала, старого, жовтого зверху, та з десяток цибулин — і зажив у ваговій сам-один. А втім, він рідко коли залишався наодинці в закіптюжених стінах, бо в нього частенько, — бувало, що й до ночі, — засиджувалося шкільне хлоп'яче товариство — бідові непосидючі висілкові хлоп'яки. А Зульфат Гареев, онук дідуся Гареева з хлібопекарні, той і ночувати мало не щодня зоставався. Хлопцям до вподоби було в низенькій кам'яній Климковій хижі серед глухих штибових кучугур на одшибі від висілка — ніби на Робінзоновому острові... Повсідаються долі, сплівши ноги но-турецьки, і гомонять — без світла, серед червоних райдуг від напаленої до вишневого кольору чавунної «буржуйки». Або ж умовкнуть нараз усі, не змовляючись, і слухають, слухають далекий гуркіт нічного бою.

...Дві ночі Климко спав на голому столі й одбивався від пацюків палицею, стукаючи нею по стіні. Пацючня, що, либонь, уже давно звикла хазяїнувати тут, лякалася й нишкла, а трохи згодом, ще Климко не встигав і повіки склепити, знову заводила вискливий, з тупотнявою та шкряботнявою шабаш.

Лише на третю ніч Климко заснув спокійно, бо пацюки вже не надокучали йому. Спровадив їх з вагової Зульфат Гареев, давній Климків товариш. Він знайшов Климка по димкові з труби, що виходила крізь шибку надвір. Прибіг захеканий, з гарячими рум'янцями на гострих смуглих вилицях, і так зрадів зустрічі, що схопив Климка в оберемок і носив його поперед себе, до хрускоту стискаючи ребра. Зульфат був дужий хлопчик, хоча й нижчий від Климка, уважай, на голову.

— А я бігав-бігав по висілку, — швидко, зліплюючи слова, заговорив Зульфат. — Сюди-туди... фух!.. Питаюся: де Климка? Хто бачив Климку? Немає Климки, ніхто не бачив... А ти осьде! Хорошо! У-у-у, хорошо!

...А через півмісяця — сталося те зранку — після короткого бою на станцію зі степу прийшли італійці. Вони цілий день ганялися по висілку за курми, стріляли по них із карабінів та автоматів і лементували, як цигани. (До їхнього приходу ні Климко, ні Зульфат не знали, що кури можуть літати не згірш за всяку птицю, тільки невисоко). Поївши курей, італійці гуртами, найменше по двоє-троє, пхалися від двору до двору й шукали собі їжу за гроші.

— Марка, марка!.. — вигукували вони.

Ніхто у висілку не розумів, що те означає, і ті, у кого завалилися марки для конвертів, виносили їх італійцям. Вони сердилися і то по-своєму, то по-німецьки кричали, вибалушивши чорні циганські очі:

— Дурні! Сольдато італьяно... дати вам маркен... Денаро дея... Гросдойчен Райхес, унд зі мюссен... ві повинні дати... фюр дізес верт-фолле гельд: лютте — молько, бурро — масльо, формаджо — сір... Манджаре! Ессен! Їсти!..

Про це розповів Климкові Зульфат, бо італійці приходили й до них. Дід Гареев сказав їм:

— У нас є вугілля... Більш нічого в нас немає.

Тоді італійці кинулися грабувати й брали не тільки їжу, а й одяг, де кращий.

Через тиждень вони пішли далі, а у висілку почався голод.

На маленькому базарному майдані щоденно, з ранку до вечора, стояли мовчазні люди, тримаючи в руках усе, що було в них найновіше: костюми й пальта, сукні й сувійчики матерії, черевики й «кіровські» годинники на вузьких ремінцях... І все те не продавалося, а мінялося хоч на який-небудь харч. Та найчастіше в натовпі було чути: «Солі... Солі ні в кого немає? Віддаю за склянку солі...»

Якось, покружлявши навколо хлібопекарні, де ще недавно з жовтих дерев'яних лотків горнувся, мов з рукава, гарячий хліб і де ще й досі пахло хлібним духом, Климко із Зульфатом зайшли на базар. Може, вони й не завернули б туди — надивилися вже на змучених голодом людей з якоюсь дитячою жалібною надією в очах, — якби там не зчинився ґвалт.

Біля старих дерев'яних прилавків, побачили вони, стояла підвода. Її оточили з обох боків і кричали, піднімаючи над головою в кого що було:

— Візьми в мене! Новісіньке, подивися!..

— Бери костюм. Шейотовий¹, не надіваний і разу...

— Черевики хромові треба?..

— Драп на пальто... Попробуй, який важкий. Вічне буде пальто.

На возі, запряженім парою коней, стояв здоровецький бородатий дядько й гув примирливо, перемацуючи очима товари:

— Тихо, тихо... Що мені треба — усе візьму. Сам виберу. Тільки тихо, граждани! Ша! Ану одійди, не мацай мішків, бо так батогом і встюжу. Мацає воно... Ти, з драпом, давай. Що тобі? Борошно є, кукурудза, сіль біла, слов'янська...

Натовп ізнову загув, заколихався.

— Були б оце наші шахтарики, вони б тебе вдягли й узули, ще й підперезали б... — неголосно мовила якась жінка. У руках у неї було поношене дитяче пальтечко.

¹ Шейотовий, шейот — дорогий сорт шерстяної або напівшерстяної тканини.

Бородань почув її, знайшов кам'яними очима в натовпі й сказав:

— А ти вобше может тут не стоять. Вобше не підходь, бо я в тебе й золота не візьму, хоч би в тебе воно й було. Їх пожалій, привези, а вони ще й зубами скреготять...

На жінку несердито зацитькали, ніби просили її мовчати.

І тут Климко побачив Наталю Миколаївну, вчительку свою й Зульфатову. Вона стояла з немовлям на руках, притиснувши до себе разом із немовлям трояндову, мов сто троянд, сукню. Климко бачив Наталю Миколаївну в цій сукні лише двічі на рік: першого вересня й в останній день занять. Наталя Миколаївна щоразу так хвилювалася, зустрічаючи їх, своїх учнів, а чи проводжаючи на канікули, що троянди з трояндової сукні зацвітали в неї й на щоках. А минулої весни на останньому уроці вона сказала, печально всміхаючись: «От і підете ви в юність, уже з іншими вчителями, а я знову повернуся до маленьких, таких... грибочків, як були ви, коли прийшли до першого класу. Пам'ятаєте?» — і сльози, дві сльозинки, покотилися їй з очей, однак вона не чула їх і усміхалася. Тоді сказала: «Урок закінчено, до побачення, діти...» — й одвернулася до вікна. А вони стояли й стояли за партами, хоч у коридорі вже знявся радісний гамір: закінчився учбовий рік, сонця надворі повна чаша, аж до піднебесся, — хто ж не радітиме!

Наталя Миколаївна стояла осторонь від натовпу, що затулив підводу, і, маленька, бліда, дивилася на бороданя широко розплющеними очима. У них не було ні презирства, ні гніву, а лише зляканий подив. Одна її брова, поторкана золотом од ранкового сонця, напружено піднялася вгору й дрібно-дрібно тремтіла. Климко із Зульфатом підійшли до неї (вона не помітила їх) і, затинаючись від хвилювання, сказали, перебиваючи один одного:

— Добрий день, Наталю Миколаївно...

Вона здригнулася й випустила з рук трояндову сукню. Климко із Зульфатом спритно підхопили її, легесеньку, як пух, і так стояли з нею, ніяково й щасливо всміхаючись.

— Климко?.. Зульфат?.. Ой, як ви мене злякали... — й осяяла їх такими лагідними, такими рідними очима, що їм обом здалося на мить, ніби все навколо так, як і колись було, що немає й не було ніколи війни, і похмурого бороданя на возі, і вибитих вікон у магазинах, і холодної неживої пекарні за сірим дощаним парканом; що ось зараз на станції озветься гудком паровоз і дзвоник за клубом, де школа, покличе їх на перший урок...

— Ей ти, молодице! — гукнув бородань. — З червоним платтям. Підходь, я беру твій товар.

Наталя Миколаївна повільно обернулася до нього й сказала тихо, але так, що всі в натовпі почули й оглянулися:

— Ні-ні. Вам я його не проміняю... нізащо.

Бородань примружив кам'яні очі і, перекосивши рота, сказав:

— Поду-у-маєш, яка цяця... Ва-ам! Ну, тоді пухни з голоду! — видно, сукня йому подобалася.

— Ходімте, хлопчики, проведете мене трошки, — сказала Наталя Миколаївна до Климка та Зульфата.

Вони пішли геть від базару. А бородань перепитав у когось із натовпу:

— Хто вона? Учительша? — і погукав: — Ей, ти, вчительша!.. Горда! Іди сю...

Він не встиг доказати, хутко присів на возі й затулив голову руками. Каменюка пролетіла понад ним і вдарилася об стіну аптеки. Натовп одсахнувся від воза, усі злякано дивилися на Наталю Миколаївну та хлопців, а Зульфат тремтів і кричав:

— Я в'ю його! Таких треба вбить! — він ухопив грудку породи, прищулив очі й замахнувся вдруге...

— Не смій, Зульфате! — звеліла Наталя Миколаївна, а Климко перехопив товаришеву руку й сказав:

— Не треба, Зуль, а то ще свого когось улучиш.

— Іш, чому вона тих виродків навчила! — прохрипів бородань. — Вчи-и-ительша... — він побачив, що небезпека вже минула, і знову випростався на возі. — Іш, чому навчила!

Вони відійшли вже далеченько від базару, а Зульфат усе ще тремтів, мов у пропасниці, і раз по раз люто озирався, блискаючи очима. Наталя Миколаївна легенько погладила його блідою, у синіх прожилочках рукою по чорній стриженій голові й сказала:

— Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій милий, — вона тихо, лагідно засміялася, і хлопці, мовби вони ждали знаку, теж заусміхалися. Тоді Климко нерішуче спитав:

— А можна, ми подивимося на вашого маленького?

— Маленьку... — на щоках у Наталі Миколаївни виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди. — Її звати Оля, — вона трохи підняла косинчик бузкової сповивачки, і Климко із Зульфатом разом, зіткнувшись лобами, заглянули під той косинчик. Вони побачили маленьке-маленьке личко, біле, аж крейдяне, і щільно заплющені повіки, що здригалися від сонця, а губенята, не червоні, а синюваті, ожинкові, невпинно ворушилися, наче шукали щось.

— Зараз, зараз... — промовила до личка Наталя Миколаївна.

Хлопці не зрозуміли, що означало те «зараз», лиш усміхалися:

— Олю, О-олю! — І причмокували губами.

— Де ти живеш тепер, Климку? — Наталя Миколаївна сумно глянула Климкові в очі. — Я знаю, мені розказували про все, що тоді сталося, і... мені дуже хотілося... треба було тебе побачити, та Оля народилася. Саме в той день...

Климко посумнішав, Зульфат теж похнюпив стрижену голову.

— Ми зараз удвох із Зульфатом, — сказав Климко. — Додому до нього, правда, навідуємося щодня — води наносимо, вугілля навибіраємо під териконом... Там тепер усі гребуться. І знову до мене. У ваговій живемо, на сортувальні. Де штибові кучугури, знаєте? Італійці туди ні разу й носа не поткнули! У нас там гарно, тепло, грубка є залізна, картопля... — Климко презирнувся із Зульфатом. Той на мить заплющився, тоді швидко закивав головою. — Наталю Миколаївно... — Климко зупинився й подав учительці її трояндову сукню, яку досі ніс під полою дядькової діжурки. — Не треба вам нічого промінювати, а переходьте — це ми вас із Зульфатом удвох просимо, — переходьте жити до нас. Ми вам помагати будемо, маленьку глядітимемо...

— Усе помагать будем! — вигукнув Зульфат, зблиснувши на Наталю Миколаївну гарячими відданими очима. — А Олі я колиску принесу. У нас є. Залізна! Батько сам у депо зробив, як я оттакенький був. У кузні гнув, електрозваркою варив!

Наталя Миколаївна всміхнулась і опустила очі. Їй справді ніде було жити. Коли італійські солдати отаборилися в школі й вчинили там галасливий курячий бенкет (вони ламали парти, розкладали в шкільному саду вогнища та смалили над ними курей, з реготами й співами), Наталя Миколаївна з дитиною й чемоданом, у якому були одяг та дешиця сухарів, тихцем пішла зі своєї кімнати у виселок і назад уже не повернулася, бо кімнату було пограбовано й затоптано брудними черевиками. Та й уся школа стала схожа на казарму, а в класах стояв нудотний дух курячої смалятини. Не те що жити — моторошно й жаль дивитися було на стареньку приземкувату школу з чорними, як синяки, вибитими вікнами...

— Спасибі, — тихо мовила Наталя Миколаївна до хлопців і додала ще тихіше: — Я рада за вас, мої хлопчики, я просто щаслива...

Климко та Зульфат упоралися швидко. Від полудня до вечора вони перенесли з кімнати Наталі Миколаївни все, що в ній було: ліжко, стільці, книжки, розкидані по підлозі, етажерку, постіль (подушки були чомусь порізані, і з них віялося пір'я). Зостався тільки великий вазон у дерев'яній діжечці — розлога, з шовковим листям троянда. Хлопцям стало шкода кидати її саму, і вони вже смерком, щоб ніхто не

бачив, обнявши бочонок з обох боків, спотикаючись і сапаючи, стаючи раз по раз перепочити, перенесли до вагової і троянду.

Уже геть споночіло, коли Зульфат приправив колиску, надівши її сіткою на голову. Колиска була з усіх боків розцяцькована квітами з дроту й усякими дротяними кучериками. Фарба на ній, весела, голуба, деінде облущилася, і там виступила іржа, та коли Зульфат гойднув колиску пальцем, вона гойдалася довго, як маятник, сама, наче промовляла: «Дивіться, яка гожа я нянечка!»

Слідом за Зульфатом прийшов і дідусь Гареев, низенький, сухоплечий, у ватяних штанях, вовняних шкарпетках і гостроносих шахтарських чунях. Дідусь приніс торбинку сухарів і, торохтячи ними, поклав на столі, а сам пішов до порога, щоб там сісти. Зульфат поспішив за ним слідом і підставив стілець. Дідусь зіперся руками й грудьми на ціпок і мовчки дивився, як Наталя Миколаївна, маленька, з рожевим у сьайві од «буржуйки» волоссям на плечі, поїть дитину чаєм з пляшечки.

— Тобі тут буде хорошо, Наташ Миколаївна. Можна жит!.. Ай-я-яй... Маленькому — чай! Не годиться. Маленькому молоко давай. Старому чай, кості грить. Да-а... Німець хитрий! Сам пішов на Ростов, там є що кушат. Сюди послав італіянів — тут нічого кушат! — він хрипко засміявся. Тоді кивнув сивою стриженою головою на сухарі: — Нестандартний сухар. Хліб нестандартний — сухар нестандартний. Вийняв з печі хліб, узяв буханка, верхушка раз — одпала. Без верхушка буханка нестандартний. Брак. А хліб не буває брак. Хліб ніколи не брак... Да-а, можна жит! Молодим жит, старим — туди! — і постукав костуром по підлозі. — Сухар економить!

— Не кажи так! — сердито крикнув Зульфат.

— Мовч! — іще сердитіше цитькнув на нього дідусь Гареев.

Він посидів ще, покивав головою своїм думкам, потім устав і зімружено подивився в личко немовляти на руках у Наталі Миколаївни.

— Молока треба! — сказав суворо.

Наталя Миколаївна подивилася на нього винуватими очима:

— Немає... Не стало, Муса Шафарович...

Дідусь Гареев обернувся до Зульфата, тицьнув у нього костуром:

— Підеш на Лобовку до Файзуліних. Там є молоко.

— Зараз? — підхопився Зульфат.

— Завтра, — сказав дідусь.

— Ні-ні, я вас прошу: не треба, не турбуйтеся, — благально мовила Наталя Миколаївна.

— Мовч! — сердито, як і на Зульфата, сказав їй дідусь Гареев, і хлопцям стало від цього ніяково перед Наталею Миколаївною, а вона лише усміхнулася, схилившись над дитиною.

Дідусь Гареев, не попрощавшись, рипнув дверима, кивнувши, щоб ішов за ним і Зульфат.

Климко догнав їх уже за штибовими купами. У п'їтьмі біліла й похитувалася голова дїдуся Гареева (вїн ходив швидко); Зульфат чимчикував поруч, як невидимка. Климко смикнув його за рукав, і вони трохи відстали.

— Знаєш, що я придумав, Зульф, — збуджено сказав Климко. — Я піду по сіль.

Зульфат зупинився.

— Куди?

— У Слов'янськ. Чув, як отой мурло бородатий на базарі казав: «Сіль слов'янська, біла?» А це ж недалеко. Дядя Кирило туди часто ешелони водив. Уранці поїхав — увечері вже дома... — і зашепотїв квапливо, щоб Зульфат не перебив його: — Що, що в нас картоплі є трохи та сала? Цього хоч би на два місяці хватило. А скоро зима. Зараз, коли тепло, треба йти. Харчів наміняємо по дорозі назад, молока, може...

— Сам не підеш, — уперто сказав Зульфат. — Я теж з тобою.

— А по молоко в Лобовку? А дома, з малими хто буде, з дїдусем? А з Наталею Миколаївною? Обіцяли помагати, а самі втекли. Та тебе й не пустять. А мене держати нікому...

— Не пустять, — погодився Зульфат.

На прощання вїн сказав:

— Завтра?

— Удосвіта, поки ще спатимуть, — сказав Климко. — А ти потім розповіси Наталі Миколаївні, куди я подався.

Зульфат міцно вхопив Климка за плечі, притяг до себе й довго держав так. Потім гаряче зашепотїв на вухо:

— Хочеш, я тобі італійський кинджал на дорогу дам? Хочеш?

— Поцупив? — здивувався Климко.

— Ні. Виміняв на четверо яєць. Вони за їжу й карабіни проміняли б! Я знаю.

— Не треба кинджала, — сказав Климко. — Так піду. Хто мене займе?..

Вїн прокинувся дуже рано. Між кучугурами ще тільки-но почало сіріти. Наталя Миколаївна спала, згорнувшись клубочком.

Біля неї тулилася Оля. Вона майже цілу ніч поплакувала, а тепер спала міцно, і щоки їй узялися ледь помітним сонним рум'янцем.

Климко тихо підсипав у «буржуйку» вугілля (вїн і вночі вставляв підсипати, як звик те робити, ще живучи в бараці з дядьком Кирилом), узяв чистий зошит, олівець і написав:

«Наталю Миколаївно! Я пішов. Зульфат вам усе розкаже. Я скоро вернуся. Клим».

Він навшпиньки викрався з вагової, вдихнув досвітнього степового повітря, немовби води з криниці випив, і подався у виселок до Бочонка.

...Над баштаном і куренем стояв молочний надщерблений місяць. Була вже північ. Климко ворушився в соломі й кашляв до сліз, що заливали й холодили йому щоки.

Він утирався сонний і знову засипав. І знову кашляв.

А на баштанищі то тут, то там блищали холодною росою кавунчата.

Тої ночі кінчився вересень і почався жовтень.

Розділ IV

Він устав разом із сонцем. Довго кашляв, сидячи в солом'яній постелі й туго обіпнувшись рябою плащ-палаткою. Тіло йому охопила гаряча млюсть, в очах плавали жовті плями, і від того здавалося, що й надворі теж жовто.

«Ще захворію», — подумав Климко. І злякався: що тоді? Були б оце сірники або хоч кресало, розпалив би солом'яне вогнище, зогрівся, картоплі напик. Може, після гарячого й полегшало б. Хоч їсти йому не хотілося.

Дістав з торби галети, подержав у руках — просто так, аби знати, що вони є, — і поклав назад. «Хай, пригодяться». І знову тяжко закашлявся.

В очах бриніли сльози, бриніла сиза роса на бур'янах і кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями й затис між коліними.

«Треба швидше йти. Там хоч люди».

Климко підвівся — ноги одразу загули й налилися гарячим, — похитнувся, але не впав і не сів знову, а, тримаючись обома руками за куренів дашок, виступив надвір. Земля була холодна. Сяло сонце, гралося з росою в блискітки — хто кого переблищить — і зовсім не гріло. З рота йшла крута пара. Климко й кашляв парою, і тремтів, тримаючись руками за курінь. Ні, по такій холоднющій землі далеко не зайдеш, хоча й близько вже: оно воно, місто, і за ним гори з рожевими вершечками — рукою наче дістав би.

Климко повернувся до куреня, узяв плащ-палатку і, зціпивши од напруги зуби, одірвав од неї чималий клапоть. Потім розірвав його ще навпіл — і вийшло дві онучі.

«Однаково холодно буде, як намокнуть», — подумав Климко.

Навибирав, де цілішої, сухої соломи, поробив товстенські вустілки й примірів їх до ступні, щоб ні великі були, ні малі. Потім туго обмотав ноги разом із вустілками плащ-палатяними клаптями й позав'язував

кінці вище кісточок. Підвівся, обійшов довкола куреня — ступалося в новій взувачці легко й м'яко — і сказав сам собі, як дід Гареев: «Можна жить!»

Він ще посидів у курені, перепочив трохи на дорогу, узяв на плечі торбу й пішов до шляху, раз по раз корчачись від вибухів кашлю.

Ішов і розмірковував, що робити далі: чи податися відразу просто в гори по сіль, а чи зайти в місто на базар і спробувати Бочонкові гроші. Той жмуток тридцятки, п'ятнадцять червоних цупких папірців, що дав йому аптекар, як поховали дядька Кирила, лежав у нього в спідній кишені діжурки. Щоб не загубити його, Климко заколов кишеню мідною дротиною й закрутив її. Можна й спробувати. Адже солі тут, мабуть, стільки, що за так бери. Якщо гроші — безцінь, то й сіль не дорожча.

«Спробую», — порішив Климко й пішов швидше.

Місто починалося такими ж будиночками в садах, як і в звичайному висілку. На парканах коло хвіртки висіли дерев'яні поштові скриньки з дашками від дощу. Усі вони були порожні... Вицвірінькували горобці, підплигуючи на цегляних тротуарах. По одному паркану ходив рудий кіт і мружився на сонце зеленими очима.

Віконниці в будиночках було позачиняно, — може, тому, що рано, а може, від вулиці їх і вдень не одчиняли.

Климко йшов іржавою трамвайною колією, переступаючи з шпали на шпалу. Взувачку свою він зняв ще край міста — незручно якось тупцяти в онучах, подумують: старець.

Людей траплялося мало. Скрипне хвіртка, висунеться з неї дитяча голівка, стригне очима по вулиці: оно якийсь вурка йде з торбою за плечима, худий, брудний, босий, а великі сині очі, червоні по білках, так і нишпорять... Хлоп — зачинилася хвіртка.

— Ей, хлопчику чи дівчинко! — гукне Климко. — Як до базару йти — не знаєш?

Тихо за хвірткою, тільки чути, що сопе. Тоді: туп-туп-туп до хати — утекло.

«Що за люди?» — зітхає Климко і, покашлюючи, йде далі.

Почалися будинки, довші й вищі, — у три, чотири, п'ять поверхів. Вони були сірі й мовчазні, ніби ніхто в них і не жив. Але людей побільшало. І всі вони — з тачками, клунками, вузлами — сунули в одну вулицю. Біженці чи місцеві, не розбереш. Климко пішов за ними й скоро побачив базар. Він починався старцями, що густо сиділи й стояли під вицвілим зеленим парканом. Були тут зрячі й сліпі, безногі, безрукі, старі й молоді. Кухлики, картузи, пелени, простягнуті коритцем жмені...

— Пода-а-йте... пода-йте... подайте... — линуло понад парканом як одна й та сама скорботна й жалібна пісня.

— Ану ке-лиш, сестрице, не проходи мимо, оглянись на свого бр-рата й подай йому р-руку! — вимогливо гукав якийсь молодий дядько без ноги. Очі в нього були недобрі, пекучо поблискували в усі боки.

Дзень, дзень, дзень... — падали в кухлики монети.

— Спасибі, дитино, дай тобі, Боже, діждатися мужа чи брата.

— Ти, стара, проси, та не забалакуйся, бо через тебе й нас поліція загребе.

— А що я таке сказала?..

— Що, що... Чуємо, не глухі.

Климко зупинився коло старої-престарої бабусі, яка гомоніла до перехожих тихим німічним голоском, але не жалібно, а так, ніби казку вела:

— Прийшла німіч, люди добрі. Оце дивіться на мене та й побачите, яка вона, тая німіч. Кажу земельці: розступися, забери стару... А вона не розступається. Прошу-прошу — не хоче й квіт... — у пелені в бабусі лежало три картоплини, дрібна цибулинка й з десяток гривеників. Бабуся подивилася на Кліма вологими вилинялими очима й сказала: — Іди, іди, хлопчику, це я не тобі розкажую...

Климко видлубав з кишені одну тридцятку й поклав бабусі в пелену, а сам швидко пішов геть.

...За сірими, вицвілими на сонці прилавками сиділи й стояли жінки та дідусі й неголосно, сторожко озираючись на всі боки, припрошували до своїх товарів. Тут були старі, побиті шашіллю¹ ікони і в них — боги під склом серед барвистих воскових квітів; мідні, поначищувані каблучки й серги; товсті давні книги; червоні намиста з дукачами — і знову ікони, старіші й новіші, в оправках і без оправ, але боги на них були схожі один на одного, як брати, і всі дивилися сумними очима не на людей, а поверх них.

Далі йшли прилавки, заставлені мисочками з житом, кукурудзою, просом; білили склянки з борошном, содою, вологою сіллю («Ось вона!» — зрадів Климко); стояли клунки з картоплею, капустою, буряками. І все це добро не продавалося, а мінялося на одягу, гас, мило, сірники...

«Видно, й тут гроші не нужні нікому», — подумав Климко, відчуваючи страх: нічого він тут не добуде...

¹ *Шашіль* — коричневий жук завдовжки 2–3 мм, личинки якого, розвиваючись переважно в мертвій деревині (меблях, будівлях тощо) чи борошні, точать їх.

...Біля крайньої тачки на дерев'яних колесах стояла дівчина, з напуском на очі зап'ята старенькою чорною хустиною. Вона тримала в руках чепурно, квітка до квітки складений букет чорнобривців. На плечах у неї була ще одна хустка — велика, у веселих червоних і зелених квітах, а темно-вишневі шовкові китиці ледь не торкалися землі. Щоки в дівчини були перепнуті по-старечому, навкіс, як у хворої на зуби, а маленькі тонкі пальці, що тримали квіти, тремтливо перебирали зелені стебельця.

— Купіть мою хустку. Дивіться, яка ловка... — тихим голосом так лагідно й боязко просила дівчина, що Клишко зупинився біля неї. — Я й чорнобривців на додачу ще дам... Купіть мою хустку...

Клишко пом'явся, переступаючи з ноги на ногу, і сказав:

— Чудна ви. Кому ж вони зараз потрібні, чорнобривці оті?

Дівчина сполохано глянула на нього темними затіненими очима і швидко вп'ялася пальцями у квітчасту хустку.

— Та ви мене не бійтесь, — усміхнувся Клишко й згадав, що він сьогодні не вмивався. — Я не вурка, я по сіль сюди прийшов...

Дівчина одвернулася й стояла мовчки.

— Ото хлопець тобі правду каже, — озвався з-під магазину якийсь дядько. — Ти б поставила отуту коло мене тачку, пішла в ряди й виміняла, чого тобі треба. А то — «чорнобривці»...

Дівчина так само наполохано, як і на Клишка, подивилася на нього.

Дядько сидів просто на землі, обгорнувши ноги старою сукняною ковдрою. На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморшці, здавалося Клишкові, чаїлася добра, лагідна усмішка. Перед дядьком двома рівними рядочками стояли прорезинені тапочки — великі, і малі, і зовсім манюні, на дитину. Видно, він був швець і сам їх понашивав.

Швець поманив Клишка пальцем:

— Здалеку йдеш чи тутешній? — спитав.

— Із Донбасу я, — сказав Клишко.

— А-а! Землячок... По сіль, кажеш?

Клишко кивнув.

— А що ж у тебе на сіль?

— Торбинка ось, — Клишко зняв із плеча торбу.

— Ні, — усміхнувся швець, і кожна його зморшка теж усміхалася. — Я питаю, на що міняєш чи купуєш. Одежа якась путня є чи, може, марки?

— Такого нема, — зітхнув Клишко, розглядаючи тапочки («Чи не спробу-

вати вимінять?»?). — Гроші довоєнні є, так за них нічого не продають. Треба йти в гори, туди, — він махнув рукою, — там я й даром наберу. Так же?

— А чого ж босий?

— Щоб легше на ноги... — Климко ледь скривив губи, пробуючи усміхнутися. — Картопля в мене ще є. То, може б, ви проміняли взувачку на неї? Дрібнувата, правда...

— Візьми приміряй.

Климко привзув тапочки. Ногам одразу стало затишно.

— Більші бери, щоб онуча влізла, — порадив швець.

Климко послухав його, взув більші й заходився розв'язувати торбу.

— Не треба, — сказав швець. — Носи собі, раз уже ти земляк...

Він скрутив цигарку, припалив од саморобної, з патрона, запальнички й сказав, огортаючись димом:

— А сіль ти, синок, проминув. Кілометрів п'ятдесят зайвих пройшов. Сіль — це біля Артемівська. Чув? (Климко чув і навіть бачив це місто здалеку днів три тому). Так ото біля нього станція така є, називається вона Сіль. Там сіль. А тут що — крейда, сода, вода солонна в озерах є, але ж у торбу її не набереш... Проминув ти, брат, сіль.

Климка обсипало колючим жарком, а ноги потерпли й знемоглися, як після цілоденної ходьби. Він сів на проломлений дощаний ганок і мовчав, стиснувши долонями щоки.

— Що ж... треба вертатися, — насилу вимовив він, похлинувся клубком, що стояв йому в горлі, і закашлявся.

— О, як тебе пробрало, — швець поклав на плече Климкові велику руку, подзьобану вугільними скалками, наче покроплену синькою. — Нічого, не скисай, щось придумаємо.

З-за магазину вихопилося два поліцаї в чорному, з карабінами за плечима й плоскими німецькими багнетами при боці. Вони підійшли до дівчини з хусткою й стали.

— Приймись! — сказав один із них, у кубанці¹, на яку по-селезнячому закручувалася чорна чуприна. Він уперся коліньми в тачку, ніби йому не було більше дороги, і подивився на дівчину дуже пильно спідлоба.

Дівчина вхопилася за дишель² і підтягла тачку ближче до магазину. Руки в неї тремтіли.

Поліцаї пройшли повз шевця й Климка, навіть не глянувши на них, і той, що в кубанці, сказав другому;

— Бачив, яка краля? Може, зараз візьмем?

¹ *Кубанка* — невисока смушева шапка з плоским верхом із тканини або шкіри.

² *Дішель* — товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними.

— А куди вона дінеться? Устигнемо ще.

Люди поміж тачками загомоніли...

— Щось вони затівають, — сказав швець до Климка й кивнув головою. — Бач, скільки їх оно висинало. Як гусей.

Поліцаї, чоловік, може, сорок, вервечкою, на однаковій відстані один від одного швидко йшли понад обома парканами.

— Ловитимуть когось...

У рядах принишкли, і від цієї тиші, що настала враз, одрубом, на майдані зробилося моторошно-похмуро. Климко помітив, що з базару через токовисько спершу поодинці, далі невеликими гурточками почали вишевкуватися люди. Вони йшли неспіхом, ніби вже відбазарувалися, потім швидше, швидше... І раптом біля прилавків надривно, страшно серед тиші закричала жінка:

— Ай, що ж це ви робите! Пустіть мою дитину! Пусті-і-ть! — Усе торжище разом схарапудилося, гойднулося — і люди побігли, збиваючи одне одного, вириваючи з-поміж плечей свої клунки, вузли, торби...

— А-а-а!.. — злинуло над базаром, як багатоголосий стогін.

А поміж тими, що товпилися коло тачок, поповзло незнайоме Климкові слово:

— Облава!.. Облава!..

Сіра людська хвиля з розпачливим криком накотилася на паркан. Він прогнувся, мов гумовий, затріщав з краю в край і впав. Але на вулиці щільно, майже один проз один, стояли німецькі мотоцикли й грузовики. Пролунало кілька автоматних черг — видно було, що стріляли вгору, — і натовп знову повернув на базарний майдан, розсипаючись у всі боки. У ньому густо синіли поліцейські шинелі.

— Молоденьких виловлюють, — сказав швець, примружено, гостро дивлячись туди, де вирувало людське стовписько.

Він обернувся до дівчини з хусткою:

— Ти, дочко, іди сідай коло мене. Та хустку оту заховай геть, бо цвіте на весь базар.

Дівчина, бліда, з величезними карими очима, у яких аж кричала безпорадна мука від страху, зібгала хустку тремтячими пальцями і сховала її під полу жакетика. Вона сіла між Климком і шевцем, затулила обличчя руками й заплакала.

— Цить, — суворо звелів їй швець. — Сиди собі й годі. Як щур у горах — тихенько.

Посеред майдану з'юрмилися, тулячись одна до одної, душ тридцять дівчат і серед них один-однісінький, високий, на голову вищий за всіх, блідолиций юнак. Звідти було чути плачі. Поліцаї з карабінами напе-

реваги оточили й новели бранців до воріт. Слідом за ними, голосячи, пішло кілька жінок з вузликami й торбами за плечима і сивий, без картуза (картуз він тримав у руці) дідусь на дерев'яній ступці. Він махав нею швидко, і рукою з картузом у лад ході своїй вимахував, — певно, боячись відстати.

— ...Та тут самі старі, ми вже дивилися, — почув Климко й упізнав голос поліцая в кубанці. Їх було троє. Вони наближались, перемащуючи очима кожне обличчя в ряду тачкарів. — Де ж це та пташка з квіточками? Казав, давай зразу брати, так ні.

— Ну да, — заперечив йому другий, у синьому картузі, вигнутому на німецький манер. — А вона б рейвах¹ підняла. Тоді всі розбіглися б. Дівчина тоненько заплакала й зашепотіла до шевця:

— Спасіть мене, дядю, спасіть...

— Тихо-тихо-тихо, — швидко сказав їй швець. — Не бійся...

А Климко висмикнув з торби надірвану плащ-палатку, розіпнув її в руках так, щоб затулити дівчину, і став роздивлятися, бурмочучи заклопотано перше, що спало йому на думку:

— Якби не надірвана, то була б довша... Так надірвана... — а в голові стукотіло: «Хоч би пройшли, хоч би пройшли!»

— Хах! Ось де вона сховалась!

Климко побачив над плащ-палаткою простягнену руку в чорному суконному рукаві. Та рука взяла дівчину трьома пальцями за підборіддя й підштовхнула його вгору. Дівчина підняла голову й дивилася на поліцая повнісінькими сліз карими очима.

— Уююй... Вони плачуть!.. Чого, моя квітко, хто тебе обидив, га?

— Не руш дитини, — тихо, але владно сказав швець.

— Ш-шо? — перепитав поліцай, скосивши на нього нахраписто-веселі сірі очі. — Ш-шо ти промекав?!

— Не руш дитини, кажу, — хрипко вимовив швець.

— Ану встань! — випростався поліцай. Два інші теж похмуро дивилися на шевця. — Вста-а-ть, кому сказано!!!

— Немає на що стать, — осміхнувся швець. Він не дивився на поліцая, він дивився кудись повз його коліна.

Поліцай коротко, прямо вдарив його п'ятірнею в обличчя.

Швець похитнувся назад, але не впав — устиг обіпертись на руки.

Він притулив долоню до розсіченої губи, а поліцай одкинув чоботом ковдру й відступився на крок, скрививши рота. Під шевцем був маленький дерев'яний візок на підшипникових коліщатах. Поруч лежали дві дерев'яні підпихачки — дві дощечки з обшитими шкірою ручками.

¹ *Рейвах* (розм.) — галас, крик, безладна біганина, метушня.

— Шмаркач, — незлостиво промовив з-під долоні швець, дивлячись, як і раніше, мимо поліцая. — Я, щоб тобі тепленько жилося, ноги в шахті залишив, а ти мене за це — по зубах...

Поліцай покашляв у стулені докупи пальці, потер ними губи, ніби поправляючи скривлений рот, і знову обернувся до дівчини:

— То тебе що — просить? — сказав крізь зуби, ухопив її за руку й смикнув на себе.

Дівчина зойкнула (хустка випала з-під поли, розіслалася по землі) і звелася навколішки. Климко випустив плащ-палатку, учепився дівчині в другу руку й закричав:

— Пустіть її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Вона мені за матір!!

— Та облиш ти цих старців, Стьопа... — сказав третій поліцай, позиркуючи на людей, які покидали свої тачки й підійшли ближче. — Ходімо. Без одної Химки ярмарок буде.

— Н-ну, — зло видихнув той, що в кубанці. — Однак ти далеко не зайдеш. Чула?!

Поліцаї пішли через токовисько до порожніх прилавків і скоро зникли за ворітьми.

— От бачиш — і минулося, — сказав до дівчини швець, утираючи долонею закривавлені губи.

Дівчина стояла навколішки й оніміло дивилася в хустку, що розіслалася на землі. А Климко міцно тримав її за руку побілілими пальцями, і кашляв, і тремтів од кашлю.

Котрась жінка подала шевцеві хусточку втертися, але він сказав:

— Спасибі, не треба. Нащо ж добро переводити. Язиком оближу — швидше загоїться.

Поспівчувавши, тихо й злякано оглядаючись, жінки помалу розійшлися. Заскрипіли немазані колеса на тачках, поспівали сумно до воріт: який там тепер базар.

Дівчина враз немов опритомніла, ухопила шевця за руку, гладила її тонкими пальчиками й шепотіла, шепотіла плачучи:

— Спасибі вам, дядечку, спасибі, рідненький... Отак вони вас... через мене... Повіки не забуду... Спаси...

Швець легенько вивільнив руку.

— Чого ж ти плачеш? Минулося — і цур йому, радій, що минулося. Далеко тобі ще йти?

— У Сумщину, дядечку... Я на шахтах була в Донбасі. А тут війна... Тепер до мами добиваюся...

— І доб'єшся, — лагідно хмурячи брови, сказав швець. — Чого ж. Тільки накинь зараз на себе старе шмаття якесь або хусткою вели-

кою запнися, щоб ні лиця, ні очей не було видно. Та серединою міста не їдь, а глухими вуличками — і на шлях. А там людей багато, з ними веселіш буде. Я тебе на своїй машині проведу закавулками. — Швець усміхнувся й поторкав долонями шарикопідшипникові коліщата.

Дівчина слухала його і швидко, по-дитячому кивала головою.

Тоді обернулася до Климка й винувато, соромко подивилася на нього заплаканими очима.

— Спасибі тобі, хлопчику... Я тебе зразу так і злякалася... Тобі, бува, не по дорозі зо мною, ні?

— Мені назад, — сказав Климко крізь кашель. — У Донбас.

— А то й справді був би моїм братиком... — дівчина жалібно підняла брови. — У нас із мамою нікого більш немає. Жив би в нас...

— Назад мені треба, — сказав Климко.

Повз них тягла тачку якась жінка в довгому синьому плащі й у калошах на босоніж. Швець озвався до неї:

— Ти, молодице, хотіла балетки за сіль. То бери.

— Та хотіла, — сказала жінка й зупинилася з тачкою. — Ви ж бо просили борошенця хоч склянок п'ять. Нема, чоловіче, борошенця, не взяла.

— Нічого, яюсь обійдуся вже. Давайте за сіль. Тут ось хлопчик, — швець кивнув на Климка, — земляк мій, забився аж із Донбасу. Двісті кілометрів пройшов, щоб солі достати. А де ж її тут зараз найдеш?

Жінка швидко зиркнула на Климка.

— Роздала ж бо я, хазяїне, сіль. Те просить, те: «Дайте, тітонько, хоч у носовичок, хоч зо жменю». Жалко дивитися. Склянок, мо', з десятків осталося.

«Десять склянок!» — подумав Климко й уявив купку солі, величеньку таку. І зашпортався мерщій у кишені, добуваючи гроші.

— Дома в мене то ще є, та й багатенько. Із Солі привезла два мішечки, як війна почалася. А тут — ось, тільки на денці... — жінка дістала з тачки жовтий сировий клуночок.

— Давайте, скільки є, — сказав швець, — та вибирайте собі взувачку, яка на вас дивиться. — Тоді подумав і додав: — А може, хлопчик поміг би вам тачку додому правити, а ви йому дома вже солі досипали б іще, га?

— Я вам, тітонько, води наношу, дров нарубаю чи ще щось зроблю, що скажете. Чесне слово! — Климко похапцем розкрутив дротинку на кишені й простяг жінці всі гроші, дивлячись на неї вгору хворими очима.

Жінка зажурено подивилася на нього:

— Не треба мені грошей, хлопчику. Я тобі й так насиплю з півпуда, а то й більше, скільки донесеш. — І спитала в шевця з надією в очах: — Що ж воно оце далі буде, хазяїне?

— А що буде, — одказав швець. — Ось вернуться наші, пошию вам усім трьом чобітки на рипах, на скрипці заграю чи на баяні... А ви мені пісні хорошої заспіваете або потанцюєте. Я колись любив потанцювати! — І він усміхнувся. — Отак і буде. А як же інакше?

І всі заусміхалися теж, дивлячись на його веселі зморшки біля очей і по всьому виду, і над похмуро порожнім, усипаним сміттям майданом ніби проясніло. А швець дістав з-під свого візка старий речовий мішок солдатський, поскладав у нього парами тапочки — ті, що залишилися, — ковдру, зав'язав тугенько й накинув лямки на плечі.

— Що ж, рушаймо, одбазарувалися, — сказав він. — Ти, дівчино, паняй¹ за мною, я покажу, де тобі повернути. — Узяв у руки дерев'яні піднихачки, дужо обіперся ними об землю й перший, з мішечком за плечима, покотив до воріт.

Усі рушили за ним.

За ворітьми швець сказав жінці:

— Ви ж підмогніть там хлопчині. Як тебе хоч звати, земляче? Климко? Бувай, Климку, кріпися в дорозі, бо вона ж тобі неблизька. Бувай, — і помахав Климкові дощечкою-підпихачкою.

Він, не оглядаючись, поїхав щербатим цегляним тротуаром по негустому опалому листю: тьох-тьох, тьох-тьох, — озивалися підшипникові коліщата під його візком. А дівчина згорблено, низько опутивши голову, тягла за ним свою тачку на дерев'яних колесах.

— Поїхали й ми, тітонько, — сказав до жінки Климко. — Разом веселіше буде, еге ж?

— А ти бідовенький, — завважила жінка. — Бідовенький же?

— Не знаю, — зніяковів Климко.

Він узявся за холодну залізну ручку в дишлі тітчиної тачки й ще раз, востаннє подивився вслід шевцеві, що котив помалу мережаним тротуаром: із тіні в сонце, із тіні в сонце... І все глухіше було чути: тьох-тьох, тьох-тьох...

1. Спровадити пацюків із вагової Климкові допоміг

- А дядько Кирило
- Б дідусь Гареев
- В дід Бочонок
- Г Зульфат

¹ *Паня́ти* (розм.) — рушати, прямувати.

2. Прочитайте рядки.

На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморшці, здавалося Климкові, чаїлася добра, лагідна усмішка.

Це портретна характеристика

- А** дідуся Гареева
- Б** діда Бочонка
- В** поліцая
- Г** шевця

3. Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 <i>Ти б поставила отуто коло мене тачку, пішла в ряди й виміняла, чого тобі треба. А то — «чорнобривці»...</i>	А Наталя Миколаївна Б дідусь Гареев В Климко
2 <i>А то й справді був би моїм братиком... У нас із мамою нікого більш немає. Жив би в нас...</i>	Г дівчина Д швець
3 <i>Мовч!.. Молока треба!.. Підеш на Лобовку до Файзуліних. Там є молоко.</i>	
4 <i>Пустить її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Вона мені за матір!!</i>	

4. Через що, на вашу думку, Наталя Миколаївна передумала міняти свою сукню на харчі?
5. Чому вчителька назвала Зульфата Кармелюком?
6. Звичайно ж, сучасним українським школярям важко уявити побут Климка: що він їв, як жив у ваговій, як подорожував холодним осіннім степом, щоб добути сіль. Чи був такий момент, де б головний герой скаржився на негаразди, висловлювався песимістично чи нарікав на долю? Як ця риса людської вдачі його характеризує?
7. Якого ефекту досягає автор повісті, використовуючи прийом повтору в такому реченні: «В очах [Климка] бриніли сльози, бриніла сиза роса на бур'янах і кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями й затис між коліньми»?
8. Що таке самопожертва? У яких учинках Климка й Зульфата ця людська риса виявляється?
9. У розділах III і IV, як і в усій повісті, переважають сірі тони в зображенні подій. З чим це пов'язано? Які яскраві кольорові плями контрастують у цих двох розділах із сірим і холодним тлом?
10. Покажіть на карті України, де відбуваються події повісті.

11. Підготуйте коротке повідомлення про те, як мова характеризує людину, перечитавши й проаналізувавши репліки Наталі Миколаївни й дідуся Гареева.

12. Поділивши текст на частини за змістом, складіть простий план до розділів III і IV повісті Гр. Тютюнника «Климко».

1. Прочитати повість Гр. Тютюнника «Климко» до кінця й виписати в робочий зошит незрозумілі слова.
2. Підготуватися до стислого усного переказу розділу III повісті Гр. Тютюнника «Климко».
3. Об'єднатись у групи (3–4 учні) і підготуватися до інсценізації одного з фрагментів розділу IV (за бажанням).
4. Підготувати усне повідомлення про події Другої світової війни. Чому на українських землях під час війни перебували італійські й чеські солдати?

Розділ V

...Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі, — велике, рівно обведене око червоного сонця у вікні (воно світило, мов крізь морок), і став пригадувати, де він. А пригадавши, спитав:

— Тітонько, тьотю Марино... Що воно — ранок чи вечір? Де ви, тітонько? — спитав так тихо, що ледве почув свій голос.

— Тут я, синок, осьо, — тітка Марина схилилася над ним і поторкала теплими губами його чоло. — Слава Богу! — зраділа. — Охолонув лобик. А то ж горів, як жарина. Ранок зараз, дітки, сонечко тільки що зійшло.

— Довго я спав, тьотю? — спитав Климко.

— Не спав, а в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні. Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку. Не знали вже, чим і вкривати. Застудився ти дуже...

Климко поворухнувся під важкою вкривачкою й сказав:

— Треба йти.

Він хотів підвестися, але ні спина, ні шия, ні руки не скорилися йому — тільки в жар кинуло, і на лобі виступив піт.

— Лежи, лежи, — придержала його тітка Марина. — Куди ж ти підеш отакий немічний. Підчинишся трохи, тоді й підеш. Лежи, а я тобі молочка сходжу напитаю. Як їсти схочеш, бери, ось я поклала на стільці, їж. Тільки гляди ж не вставай.

«Три дні!» — Климко відчував, що йому запекло в очах, як тоді, в балці, де він дожував останні крихти від Бочонкових сухарів, і заплющився.

Три дні... Це ж половину дороги пройшов би вже. А мо', і більше, ніж половину, бо назад, із сіллю, ішов би швидше. Та й ніг уже не треба було б сідати грить. Він ішов би так, як тоді, коли вони з тіткою вихопилися за Слов'янськ, і Климко побачив і впізнав далеко в полі той курінь, у якому ночував минулої ночі, а ще далі — станцію й чепурний

виселок, де він сидів під парканом і ждав, що горобці зіб'ють йому двійко червивих яблук. Отже, він вертався додому!

— А нам з вами, тьотю, ще й по дорозі! — сказав тоді Климко й став тягти так завзято та так легко й широко ступав у нових тапочках, хоч вони трошки й хляпали без онуч, що тітка Марина — так звали жінку — ледве встигала за ним і дивувалася:

— Де в тебе та й силочка береться, он скільки пройшовши голодний і холодний.

Климко-бо з вдячності до неї розказав, звідки, чому і як ішов сюди. А надвечір, уже в тітчиній хаті, його раптом почало так трусити, що й слова не міг вимовити. Він ще встиг помитись у ночвах з літеплом, гуркочучи брусочком мила по худих ребрах, перевдягтися у велику чисту чоловічу сорочку, що пахла, як і дядькові Кирилові сорочки, простим чорним милом, — і тоді його звалило. Далі він чув тільки, як йому давали пити щось гірке, а зуби цокотіли об вінця залізного кухля...

Климко розплющився. Тітки Марини в хаті не було. Він поскидав із себе одну за одною всі вкривачки: теплу ковдру, старе пальто, якісь кофти, діжурку свою — і встав, спустивши ноги додолу. У хаті було чисто та ясно від сонця, веселих вишиваних рушників на стінах і від червоних калачиків і хвастунців, що цвіли на лутках у кожному вікні. На стільці коло ліжка лежала скибка хліба, намазана смальцем і потрушена зверху сірою сіллю, та двоє червонобоких яблук. Климко повільно, стримуючи себе, з'їв хліб і одне яблуко. «А те хай, — подумав про друге, — у дорогу візьму». Він побачив на лаві рівно складену чисту свою одягу, матроску й штани (виляняли після прання ще дужче, аж побіліли), устав і вдягся. Потім накинув діжурку й вийшов надвір. Сонце різонуло в очі, з них побігли дві сльозини. Климко витер їх пальцем. У повітрі пахло садовим димом. Так пахло восени і в їхньому висілку.

«Листя палять, — подумав Климко. — Треба ж роботу якусь зробити тітці, а то тільки набалакав: і те зроблю, і те...»

Він знайшов у сінях якийсь віник-деркач і промів тічок¹ біля порога та вузеньку між споришем стежку до хвіртки — так вони замітали щоосені й щовесни в шкільному дворі. Тоді обійшов тітчину хату, повисмикував старий цупкий бур'ян попід призьбою — і хата відразу ніби повищала. Обдивився довкола — що б його ще таке зробити? — і помітив за хлівом солом'яний погрібничок, теж зарослий густим бур'яном. Він підійшов до погрібничка, ухопився обома руками за найдебелішу гіллясту бур'янину, щоб її вирвати, і раптом почув приглу-

¹ Тічок — утопане, вирівняне місце.

шене підземельне: «Ко-ко-ко-ко?!» Заджеркотіли й кури, але тихіше й не так сердито, як півень, і теж з-під землі. «А-а-а», — здогадався Климко, усміхаючись, і облишив бур'ян: хай, серед нього не всяк одразу й помітить погрібничок. Він пішов у хату, застелив ліжко й сів перепочити, бо втомився. «А як же оце йти, як і од віника вхоркався?» — і заспокоїв себе тим, що добре попоїв, тож сили прибуде.

Незабаром повернулася тітка Марина, весела, рум'янощока, очі сміються. У руках вона тримала маленьке жовте глеченя із квітками по боках, над вінцями в нього біліла шапочка молочної піни.

— Таки встав? — здивувалася й високо, ялиночкою підняла брови (вона і в дорозі піднімала їх так, коли дивувалася). — Ну й меткий! У вас там на шахтах що — усі такі? І у дворі він уже, бачу, хазяйнував. Хіба ж можна отакому хворому — і за роботу? Тобі ще лежати та лежати.

— Я піду, тьотю, — тихо сказав Климко. — Сьогодні. А то ще один день пропаде...

Тітка Марина поставила глек із молоком на лаву й подивилася на Климка спершу злякано, потім обличчя їй жалібно скривилося, очі набралися слізьми.

— А може б, ти, синочку, у мене zostався, га? — спитала вона невпевнено. — Назовсім. До кого ж тобі туди йти? Це я ще дорогою подумала, та зразу не сказала: бачу ж — хворе хлопчєня... А вчителька з дитинкою якомсь переб'ється, серед людей же... Я тебе вдягла б як слід і взула. Їсти в мене, хвалити Бога, є що — німці до нас тільки вряди-годи заскакують, то ще й не обібрали, глуша в нас тут. А прийде дядько Петро, чоловік мій, з війни — хай там його, козака, смерть обминає — житимемо втрюх, будеш нам за рідного сина... У школу тебе оддамо... Га? — в очах у неї світилася надія й ще щось таке ласкаве, чого Климко не міг збагнути. Йому тільки дуже шкода стало тітки, і він сказав:

— Я прийду до вас, тітонько Марино. Як тільки не стане в нас голоду, так і прийду або приїду. А зараз треба мені назад, мене там ждуть...

(Климко не знав того, що Зульфат щодня виходить за переїзд у степ і довго журно дивиться пригаслими чорними очима на дорогу через вибалки й узгірці, звідки має прийти Климко; що часто разом із ним виходить за переїзд і Наталя Миколаївна з маленькою Олею на руках, тоді вони дивляться на дорогу вдвох із Зульфатом і мовчать, картаючи себе в душі: Зульфат — що не розрадив Климка, Наталя Миколаївна — що не почула, як він пішов. Надвечір вертають онімилім у голодному горі висілком назад до вагової, і їм здається, що там їх уже чекає Климко — усміхнений, мовчазний і синьоокий.

Але його немає...)

Климко цього не знав. Він знав лише одне: там його ждуть.

Тітка Марина зітхнула, витерла долонею очі й сказала вже іншим, стурбованим голосом:

— Сідай тоді пий молоко, а я тобі клуночок складу.

Вона внесла з хатини склянку й налила в неї молока, густого та тепло-пахучого.

— А півня, тітонько, ви краще заріжте, бо він і курей продасть... — сказав Климко.

Тітка Марина тихо засміялася й подивилася на нього залюбленими очима:

— Хто тебе й викохав отакого... А що, хіба його чуть?

— Як підійдеш близько, чуть, а з двору ні.

— Він у мене й на волі розбишакуватий був і горлатий. Думала, хоч у погребі посмирнішає. От босяцюра! — тітка зітхнула. — Я не хотіла тобі зразу казати, думала ж, зостанешся... Німці товарний поїзд учора пустили в Донбас, до Єнакієвого чи до Горлівки, точно не знаю. А сьогодні ввечері ще один піде. З нашої станції. — (Климкові стало важко дихати — так стисло в грудях). — Це мені той чоловік, де я молоко брала, сказав. Він перед війною обходчиком робив, то й зараз погнали, дарма що старий уже. Кажуть, не підеш — корову заберем. Він підсобить тобі сісти, як перегомоніти з ним, га? — і сама ж собі відповіла: — Перегомону. А ти пий молоко та лягай хоч до полудня поспи — здоровіший будеш. Піду я в печі розтоплять.

Климко скуштував ковток молока, ще ковток... У склянці поменшало на третину. Подумав, подумав — і долив її водою з кухля, що стояв на столі. Потім ще надпив і ще раз долив, і ще... Поки стало не молоко, а синя бурдичка.

— Що то ти робиш? — почув він і підняв голову: у хатинних дверях стояла тітка Марина.

— Доливаю... — винувато сказав Климко.

— Водою?!

Климко опустив очі й кивнув.

— Мені, тітонько Марино, якби хоч пляшечку із собою взяти, додому, — сказав тихо. — Може, доведу...

— То й візьмеш! Спарю — і візьмеш! Сміливо пий, я ще дістану. — Вона вернулася в хатину й голосно зітхнула там.

А Климко випив ще стакан молока, уже чистого, тихенько роздягся й ліг. Він дивився у вікно й ждав полудня, аж доки й заснув.

Було вже поночі. На станції ані вогника, ані голосу людського. Тільки паровоз, видно, старенький уже, хрипко дише та кидає негусті іскри в захмарене небо.

«Вугілля в топку закидають, — подумав Климко, — інакше іскри не летіли б». Вони вилітають з труби лише на ходу й коли «шурують» топку, щоб підняти пару. Климко знав це ще змалечку від дядька Кирила. У паровозній будці тим часом погасли червоні відблиски, — дверці закрились, — перестала шурхати об вугілля лопата. Климко захвилювався: скоро відправлятимуть. Він сидів під якоюсь будкою біля клунка, а тітка Марина пішла шукати обходчика.

З кінця ешелону почулося тоненьке видзвонювання молоточка. Воно ближчало. А коли порівнялося з будкою, де сидів Климко, стихло, зарипіла черепашка під ногами, і Климко почув шепіт тітки Марини:

— А порожні вагони є, Гнатовичу?

— Вони всі порожні, — одказав їй хрипкий старечий голос. — Веди свого пасажира до другого з кінця, там уже є люди. Та й чисто: з-під лісу вагон. Тільки двері тихо одчиняйте.

Климко побачив маленьку чорну тінь обходчика з довгоносою мастильницею в руці — і знову задзвенів по колесах молоточок.

Підійшла тітка Марина, теж як тінь з ночі виринула, зашепотіла:

— Ходімо, синочку. Повезло нам, дякувати добрих людей.

Вона легко закинула клунок на плечі й узяла Климка за руку.

— Осюдою, поза вокзальчиком ходімо, бо ще наскочимо на того виродка... Начальник станції тут об'явився новий.

Біля передостаннього вагона вони постояли, прислухаючись, потім тітка Марина легенько постукала в двері й сказала неголосно:

— Свої, не бійтеся...

Двері тихо відкотилися, утворивши чорну щілину.

— Може, підсобити? — озвався зсередини чоловічий голос, і простяглася рука.

Тітка Марина подала клунок, заплакала тихо, поцілувала Климка, зросивши слізьми йому щоки, і зашепотіла гаряче:

— Прощай, синочку... Так хотілося мені тебе залишити в себе, такий ти мені любий став, як ішли тоді з міста, як хворів, — серця б тобі увірвала... Приїжджай... Пішки не йди — далеко... А приїжджай...

— Я не забуду вас, тьотю Марино, — надломленим голосом сказав Климко. — Я... спасибі вам... я приїду... Чесне слово! — паровоз тоненько свиснув. Тітка ще раз поцілувала Климка, шепочучи щось сама собі, і поїзд, брякнувши буферами, рушив.

У вагоні пахло старою сосною стружкою, на стрілках він погойдувався й рипів, а коли поїзд набрав швидкість, його стало метляти з боку в бік, і він уже не рипів, а стогнав.

Чоловік, — мабуть, той, що брав Климків клунок, — довго черкав сірником, а коли спалахнув вогник, Климко побачив купу стружок у кутку й під ними душ п'ять жінок з якимись пожитками в мішках і кошиках. Жінки дивилися на вогник тьмяно-блискучими сміливими очима.

«Наші, — подумав Климко, — донбасівські». І йому стало легко, тепло й затишно в цьому рипучому вагоні.

А чоловік прикурив цигарку й сказав Климкові вже в пільмі:

— Візьми підмости собі стружок під боки, то подрімаєш у дорозі.

— Нічого, я і сидячи вмю спати, — бадьоро одказав Климко.

Він сів біля дверей, притулився спиною до стіни вагона, що ходила сюди-туди, мовби приколихувала, і дивився в прочинені двері на небо. Низькі чорні хмари, здавалося, стояли нерухомо, але по тому, як вони час від часу засмолювали негусті дрібні зорі і як ті зорі знову ненадовго з'являлися, Климко здогадався, що хмари біжать.

Поїзд ішов нерівно: то смикався й набирал шаленої швидкості, то гальмував так само різко, як і розганявся, то зупинявся просто посеред степу й довго стояв, а від переднього вагона біля паровоза було чути німецьке гелгекання. Тоді в кутку, де сиділи жінки, нишкли, а чоловік гасив цигарку. Він курило часто, і в спалахах сірника було видно стареньке зморшкувате лице з кустратими¹ бровами.

І знову поїзд рушав, помалу, навпомацки долаючи ніч і посвистуючи тоненько хтозна й до кого. Дядьків ФД так не їздив. Він пролітав станцію, як ураган. І Климко, зачувши його потужний лицарський гудок ще за семафором, ледве встигав вискочити з барака, щоб помахати дядькові Кирилові та побачити, як він усміхається йому й махає рукою, а білява хвиляста чуприна в'ється на вітрі. То був веселий і мудрий паровоз... Він міг мчатися, по-молодецьки жбурляючи шапки сивого диму під вагонні колеса, а міг нищечком, як довга чорна щука, підкрастися під самісінький барак, поставити на землю дядька Кирила із залізною скринькою в руці, потім гучно зачакати трубою, мовби зареготавши, і задки швидко покотитися на станцію.

Та було інколи й так, що ФД зникав кудись на цілу добу чи й дві, а дядько лишався вдома. Найчастіше це траплялося у свято, коли депо, шахта, станція, клуб і школа сяяли вночі червоно-синьо-жовто-зеленими гірляндами, що гасли аж по тому, як сходило сонце, а з вікон у висілку грали патефони, і в бараці крізь тонкі стіни було чути з кімнати в кімнату святковий гомін. Дядько Кирило, у білих напрасованих брюках, білих парусинових черевиках і блакитній сорочці, легко перехоплений

¹ *Кустратий* (діал.) — кудлатий.

у стані шовковим поясом, одягав Климка в матроський костюм з безкозиркою, у нові рипучі сандалі, брав його за руку, і вони йшли до магазинів по морозиво та цукерки — смугасту «Ракову шийку»... Вітер грався стрічками безкозирки й лоскотав ними тоненьку Климкову шию. Климко напихав кишеньки цукерками, лизав кругле морозиво, а дядько присідав біля нього навпочіпки й казав:

— Біжи тепер додому, а я ще побуду з товаришами.

Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело, — а біляве хвилясте волосся світилося на сонці шовком.

«Посадимо із Зульфатом вишню над ним, — думав Климко, уткнувшись головою в коліна. — Весною вона біло цвістиме, улітку ягідьми блищатиме, шпаки налітатимуть... А восени встелятиме могилу червоним листям з усіх боків...»

Вагон розгойдувало дужче й дужче, а стрічки від безкозирки лоскотали й лоскотали Климкові шию — так м'яко, так ніжно...

Він прокинувся від гучного гуркоту дверей. І не зразу розгледів на тлі сірого дощового неба німця у вагоні, що стояв простоволосий, без зброї, у довгих, по самі лікті, шкіряних рукавицях. Німець обвів ліхтариком усі кутки, помовчав, розставивши ноги й згасивши ліхтарик, і раптом крикнув, як вистрілив:

— Гераус!¹

Першим пішов до дверей дядько, що все куриє. У руках у нього був кошик і невеличкий вузлик. Німець ждав його, стежачи за ним зосереджено, спідлоба. Коли дядько підійшов близько, німець відкинувся плечима назад, обкрутнувся на одній нозі, а другою з усього маху вдарив старого вище колін. Дядько охнув і сторчма випав з вагона. Німець знову став у попередню позу і ждав жінок. Климко поспробував одчинити свої двері, але вони не подавалися, видно, намокли за ніч під дощем. Зойкнула жінка, закричала друга, третя... Німець бив їх так само, як і старого, — мовчки, з усього маху. Климко на превелику силу встав із клунком за плечима й пішов до дверей. Він помітив, що німець б'є лише правою ногою, і хотів проскочити зліва від нього. Німець скося стежив за Климком, Климко теж не зводив з нього очей. Не дійшовши до дверей кроків три, він зігнувся калачиком, аж клунок посунувся на голову, подався ще трохи вліво од німця й разом з клунком полетів із вагона, перекинувся в повітрі й посунувся сторч головою по крутому мокрому насипу просто в калюжу, а клунок боляче придавив шию. Німець таки достав його вже на льоту кулаком у груди... Климко спробу-

¹ *Гераус!* (Нім.) — Геть!

вав підвестися, але в грудях і в коліні так заболіло, що він застогнав і поповзом, ковзаючи ліктем по грязюці й тягнучи за собою клунок, вибрався з калюжі. Біля переднього пасажирського вагона стояв гурт німців. Вони курили й реготалися. Коли до них підійшов той, що викидав, гурт обступив його і зареготав ще дужче.

Скоро поїзд рушив.

Климко розтер груди й коліно. «Добре, що тітонька Марина дала штани, хоч були вони й великі, а то живого місця на ногах не зосталося б», — подумав він, підвівся й видерся на насип. Недалеко, кілометрів за три, він побачив станцію і впізнав її: то було Дебальцеве!

Тепер йому лишалося пройти кілометрів шістдесят. Климко повернув за акацієву посадку й побачив неподалік у степу старого з кошиком і жінок з мішками за плечима. Вони посувалися помалу й дуже горбилися. Климко пішов слідом за ними.

А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру. Низько над ним сунули хмари.

Розділ VI

Другого дня Климко підходив до своєї станції. Було ясне після дощу надвечір'я. Дощова роса м'яко блищала на пожухлих придорожніх травах, і сонце, що вже ледь торкалося найдальшого пагорка, малиново яскріло в кожній росині.

Климко йшов помалу, бо вкрай зморився зі своєю ношею.

Мішок із сіллю та харчами (була серед них і пляшка молока, що якимось дивом не розбилась, як упав з вагона) він перев'язав пополам і ніс по черзі то на одному, то на другому плечі.

У дощ він не зупинявся, щоб десь його переждати, а йшов і йшов, напнувшись надірваною плащ-палаткою, доки несли ноги.

Ішов він помалу ще й тому, що не треба вже було поспішати: он він, виселок, мріє крізь безлисту посадку, а он лежить за іржавими коліями великий залізний бак зваленої водокачки, звиваються димки по німому териконіві — порода горить. У висілку теж деінде курять негусті дими з димарів і тануть над посадкою.

Дома, дома!.. Уже дома.

Він не піде висілком, ні. На переїзді він зверне ліворуч і колією, мимо станції, депо, печища на місці барака й хлібопекарні дістанеться до вагової. Постукає тихенько в двері... «Хто там? — питає Наталя Миколаївна. — Заходьте, будь ласка»... Климко всміхнувся і, сам того не помічаючи, пішов швидше.

Нараз у висілку глухо хлопнув постріл. Потім коротко диркнув автомат. «Невже знову італійці?» — подумав Климко.

Вони й тоді, як прийшли, зчинили таку стрілянину по курях, наче у висілку точився бій. Так де ж ті кури зараз, як їх витрошили до одної?

Знову бухнув постріл, уже ближче, куля десь угорі тівкнула.

І тут Климко побачив, що від переїзду назустріч йому біжить якийсь чоловік — босий, у солдатському галіфе з розв'язаними поворозками і в гімнастерці без ременяки.

Він біг і весь час оглядався. На переїзд вискочило ще двоє, у чорному. Один з них припав на коліно й вистрілив. Той, що біг, вильнув убік.

І тоді Климко все зрозумів.

— Туди, дядю, біжіть! — закричав він, показуючи рукою праворуч від себе. — Туди! Там балка!..

Від переїзду вдарила довга автоматна черга. Климка штовхнуло в груди й обпекло так боляче, гостро, що в очах йому попливли червоногарячі плями.

Він уп'явся пальцями в діжурку на грудях, тихо ойкнув і впав.

А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...

— Климка-а-а! Кли-и-мка-а! — почув Климко з гарячої пітьми й нічого вже більше не чув.

Від переїзду, піднявши руки, спотикаючись і падаючи, біг до Климка Зульфат.

1. Климко планував посадити над могилою дядька Кирила

- А вишню
- Б яблуню
- В калину
- Г вербу

2. Німець прогнав Климка з паровоза біля станції

- А Єнакієве
- Б Горлівка
- В Дебальцеве
- Г Слов'янськ

3. Події в розділах V і VI розгортаються в такій послідовності
- А Климко розводить молоко водою — Климко порається у дворі тітки Марини — тітка Марина проводить хлопчика до паровоза — німець проганяє Климка
  - Б тітка Марина проводить хлопчика до паровоза — Климко порається у дворі тітки Марини — Климко розводить молоко водою — німець проганяє Климка
  - В Климко порається у дворі тітки Марини — Климко розводить молоко водою — тітка Марина проводить хлопчика до паровоза — німець проганяє Климка
  - Г німець проганяє Климка — Климко порається у дворі тітки Марини — Климко розводить молоко водою — тітка Марина проводить хлопчика до паровоза

4. За що тітка Марина полюбила Климка, як рідну дитину?
5. Знайдіть і прочитайте прощальний діалог тітки Марини й Климка біля вагона. З якою метою автор у репліках героїв кілька разів використовує три крапки?
6. Прочитавши Климкові спогади про дядьків паровоз, визначте художні засоби, використані в них.
- То був веселий і мудрий паровоз... Він міг мчатися, по-молодецьки жбурляючи шапки сивого диму під вагонні колеса, а міг нищечком, як довга чорна щука, підкрастися під самісінький барак, поставити на землю дядька Кирила із залізною скринькою в руці, потім гучно зачакати трубою, мовби зареготавши, і задки швидко покотитися на станцію.*
7. Знайдіть у тексті уривок, у якому Климко думає посадити дерево на могилі дядька Кирила. Як ці міркування його характеризують? Що надає поетичності цим рядкам?
8. Як ви вважаєте, чому з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла сіль, а не посипалася на дорогу?
9. Як називається сюжетний елемент, ілюстрований наприкінці повісті? Чи вдалося, на вашу думку, художникові передати весь біль і гіркоту за Климка?
10. Ще раз перечитавши відомості з біографії Гр. Тютюнника, установіть паралелі між життям автора й сюжетом твору. Чи можна повість «Климко» назвати *автобіографічною*?

11. Доберіть заголовок до кожного розділу повісті Гр. Тютюнника «Климко».
12. Якби ви могли змінити події наприкінці твору, то як би вони розвивалися далі? Напишіть свою кінцівку повісті (5–7 речень).

Визначити найбільш уражаючий епізод із повісті Гр. Тютюнника «Климко» й підготуватися до його усного докладного переказу.

Художня деталь

Упродовж усієї повісті Климко зазнає страждань, а підсилити трагізм у певних ситуаціях допомагає така речова деталь, як діжурка. Ще на початку оповіді ми дізнаємося, що «тій діжурці, як казав дядько, було “сто літ”, і не рвалася вона лише тому, що зашкарубла від давнього мазуту. Не брали її ні дощ, ні сніг, ані сонце. Пахла діжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень аж димувала на сонці, пахла ще дужче й пекла плечі та спину». Згодом, коли не стане дядька Кирила, у Климка-сироти діжурка залишиться останньою річчю, що нагадуватиме рідну йому людину, по-особливому грітиме. Тому не раз протягом розповіді автор використовує цю деталь. Діжурка — це не просто одежина, це річ, сповнена особливого змісту, у ній — запах шахтарського висілку, а отже, батьківщини. Тому одяг набуває тут символічного звучання й стає художньою деталлю.

Художня деталь — це така характерна риса чи подробиця, яка має відносно самостійне значення й використовується для того, щоб емоційніше й глибше змалювати картини чи образ, підкреслити важливість чогось, індивідуальну особливість.

Художній деталі властива особлива змістова наповненість, символічність, через неї значною мірою виявляється спосіб художнього мислення письменника, його здатність вихопити з-поміж безлічі речей чи явищ таке, що в спресованому вигляді лаконічно й з великою емоційною виразністю дає змогу висловити авторську ідею твору. В одних випадках художня деталь може набирати характеру символу, в інших — бути деталлю-штрихом. У тексті цей спосіб мислення матеріалізується в *речових, портретних, пейзажних, інтер'єрних деталях*. Художня деталь може надавати особливого забарвлення мовленню персонажа. У творі вона буває як наскрізною (повторюваною), так і одномоментною, але в кожному разі має прихований сенс, підтекст, може викликати широкий спектр асоціацій, здатна замінити розлогий опис, авторську характеристику, міркування, цілий епізод тощо.

1. Художня деталь обов'язково
  - А характеризує головного героя
  - Б повторюється декілька разів
  - В сумна за сприйняттям
  - Г інформативно містка

2. Перебування Климка в тітки Марини є
  - А зав'язкою
  - Б розвитком подій
  - В кульмінацією
  - Г розв'язкою

3. Портретною художньою деталлю в повісті є
  - А діжурка дядька Кирила
  - Б сукня Наталі Миколаївни
  - В покалічені ноги шевця
  - Г чорнобривці дівчини

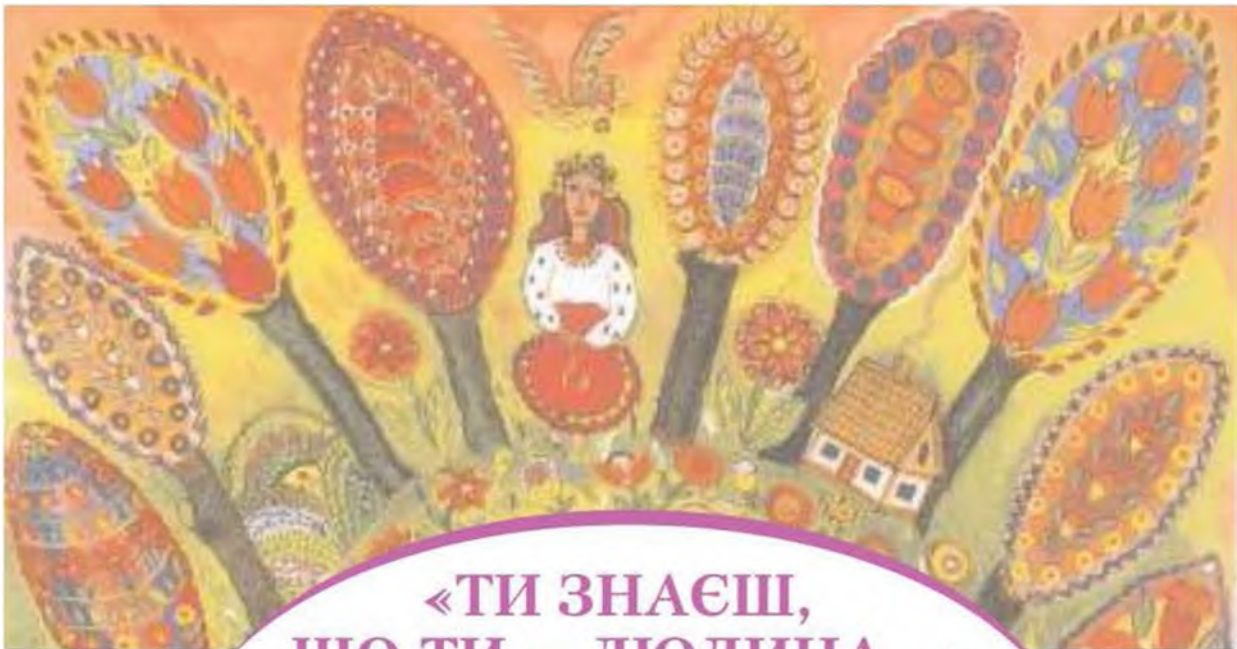
4. Визначте ознаки повісті як літературного жанру на прикладі прочитаного твору про Климка.
5. Пригадайте оповідання А. Чехова, які ви читали на уроках зарубіжної літератури. Які художні деталі в його творах вам найбільше запам'яталися?
6. Знайдіть і назвіть інтер'єрні деталі в повісті Гр. Тютюнника «Климко».
7. Визначивши речові деталі в повісті, поміркуйте, що вони символізують.
8. Знайдіть пейзажні деталі та з'ясуйте, яку роль вони відіграють у тексті твору.
9. Відшукайте портретні деталі в повісті.
10. Визначте наскрізну (*повторювану*) деталь у повісті.

11. Яка з ілюстрацій до повісті Гр. Тютюнника «Климко» і чим саме вам найбільше сподобалася? Який би ще епізод твору ви проілюстрували? Чому саме цей епізод?
12. Поміркувавши над тим, яке значення мають доброта й чуйність у людському житті, візьміть участь у дискусії на тему «Чи лише в казках добро завжди перемагає зло?».

Підготувати невелику усну розповідь про цікаву пригоду у вашому житті, використати в ній дві-три художні деталі.

«ТИ ЗНАЄШ,
ЩО ТИ – ЛЮДИНА...»

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО

(1806–1874)

Український письменник.

Найвідоміші твори: повість «Марко Проклятий», оповідання «Закоханий чорт»; збірка «Українські оповідання».

Олекса Петрович Стороженко народився 24 листопада 1806 р. в с. Лісогорах Чернігівської області в родині дрібного поміщика. Дитинство майбутнього письменника минуло на Полтавщині. Спочатку хлопець здобув домашню освіту, а потім навчався в «благородному пансіоні» при губернській гімназії в м. Харкові. Виданий О. Стороженкові атестат засвідчує, що в гімназії він вивчав російську, французьку, німецьку, латинську мови, історію, географію й виявив «превосходные», «хорошие», «изрядные» та «достаточные» успіхи.

Майже тридцять років він перебував на військовій службі, пройшовши шлях від унтер-офіцера в кінно-єгерському до поручика в драгунському полках. Згодом став старшим офіцером у штабі кавалерійського корпусу. Здебільшого служив в Україні й, виконуючи різноманітні доручення, нерідко переїжджав з однієї місцевості в іншу. Завдяки цьому

він добре вивчив життя та побут селянства в Південній Україні, зустрівся з колишніми січовиками, від яких почув перекази та легенди про Запорозьку Січ. Цей життєвий матеріал був узятий за основу багатьох творів митця.

Олекса Стороженко був енергійною людиною з міцним здоров'ям і силою, за власним свідченням, «згинав двогривенні й носив на гору десять пудів», хоча в останні роки життя все частіше давалася взнаки давня контузія. Багато часу він віддавав грі на віолончелі, малював, ліпив і був навіть нагороджений медаллю Академії мистецтв.

Помер О. Стороженко 18 листопада 1874 р. на своєму хуторі. Похований у м. Бресті (Білорусь).

СКАРБ

Був собі чоловік і жінка. Були вони люди заможненькі, усього в їх доволі: і поля, і скотинки, і худоби, і хата простора із садочком і левадою. Послав їм Господь на втіху одного тільки сінка — Павлусем звали. Та вже ж і шанували, і пестували вони того одинчика! Не так батько, як мати. І що то вже за мати була! Між матірками — навдивовижу мати! Уже Павлусь був чималий пахолок¹, а вона ще возилася з ним, як із маненькою дитинкою. Було, власними руками годує його, а він, телепень, тільки глита та, як той пуцьвірінок, знов рот роззявлює. Усю зиму й осінь із хати не випустить. «Не ходи, сінку, — каже, — холодно, змерзнеш, та ще, крий Боже, занедужаєш, то я й умру, не діжду, поки ти й одужаєш». Прийде весна або літо — знов не пуска: «Не ходи, сінку: душно, сонце напече головку, голова болітиме». Цілісінський рік не дасть йому порога переступити, хіба в неділю поведе до церкви, та за ним і не молиться, та обома руками за його й держиться, щоб хто не то що штовхнув, а й не доторкнувся б. Деколи, як обридне йому стояти, то такий галас підійме на всю церкву, буцім з його чортяка лика дере. «Ходім, мамо, додому, — хлипа, — їсти хочу!» То мати й веде його додому, не діждавшись кінця служби й благословенія. Як кладе його спати, то сама й стеле, і роздягає, й хрестить, і ще й котка співає, неначе над годовичком. Часом батько, дивлячись на се юродство, стане гримати на жінку й похваляться, що він Павлуся віддасть у школу до дяка аж у друге село. Так куди!.. І не кажи... Така з неї добра й покірна жінка, а як дійде діло до її Павлуся, то як скажена стане: і очі витріщить, і запіниться, і за ніж хапається; крий Боже, що виробляє!.. Кажу ж вам, що й між матерями навдивовижу була мати.

¹ Пахóлок — хлопчик, підліток.

Доріс Павлусь до парубка. Так його вигнало та розперло, такий став гладкий та опецькуватий! Пика широка й одутлувата, як у того салогуба, а руки білі та ніжні, як у панночки. Та од чого б їм і пошерхнуть? Зроду не то щоб цін або косу в руках подержав, — не взявся й за лопату, щоб одгребти сніг од порога, або за віник, щоб вимести хату. Було, старий і стане доказувати жінці:

— На яку радість ми його вигодували? Який з його хазяїн буде? Що з ним станеться, як ми помремо?.. Останеться він на світі, мов сліпий без поводитаря!

— Е, чоловіче, — одкаже жінка, — як Бог милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще лучче, як теперечки!

Уже Павлусеві минув і двадцятий, уже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска.

— Не ходи туди, синку, — каже, — на вечорницях збираються самі п'яниці та розбишаки; там тебе обидять, віку тобі збавлять. Почекай трошки — я сама знайду тобі дівчину, саму найкращу на всьому світі, саму роботящу, вона буде тебе й годувать, і зодягать, і доглядать, як рідна мати.

Так не привів же їй Бог оженити сина. Раз уночі розвередувався Павлусь, як на живіт кричить: «Меду та й меду!» У старих на ту пору не було меду. Що тут на світі робити?.. Устала мати, накинула на себе свитину, не схотіла будити наймичку й сама метнулася по селу шукати того меду. А на той час піднялась фуга¹, що не то що уночі, а вдень не побачила б світу Божого. Бігала, сердешна, бігала від хати до хати (у кого й є, та каже нема: не хочеться уставать) та якось уже випросила в попа. За один цільничок² обіцяла бузівка³ подарувати. Трохи не замерзла, та таки принесла, і що ж?.. Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький — ніяк його й не розбуркаєш. Так через той-то мед занедужала небога та й вмерла. За нею вслід і батько ноги простяг, а наш Павлусь і не схаменувся, як zostавсь круглим сиротою.

Що ж із ним сталося?.. Правду казала мати: «Як Бог милосердний пошле йому щастя, то без батька й без матері житиме ще лучче, як за їх». У покійників, — звісно, як у заможних хазяїнів, — був наймит і наймичка. Наймит — парубок ще молодий, працьовитий, непитущий, а наймичка — теж чесного роду, осталася бідною сиротою, і покійниця прийняла її до себе як рідну дитину. За Павлусем і їм добре жилось; було чим-небудь йому угодять, то стара й дякує, і грошей їм дає, і добру

¹ *Фуга* (діал.) — сильний вітер із снігом; завірюха, хуртовина.

² *Цільничок, цільник* (діал.) — стільник; лист, утворений із воску, що його бджоли й оси роблять для зберігання меду.

³ *Бузівок* (діал.) — однорічне теля.

одежу, а часом за наймита скотину в поле вижене, а за наймичку хату вимете й води принесе. Отож як умирала стара, то благословила наймита з наймичкою побратись, наділила їх худобою і аж руки їм цілувала та просила, щоб вони не обижали її Павлуся, доглядали б його й були йому рідним батьком і матір'ю, а вже вона на тім світі буде благодати Господа, щоб він, милосердний, послав їм усякого щастя й талану.

Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою й стали собі господарювати. Щастя, як горох із мішка, так і сиплеться на нашого Павлуся: і урожай у його луччий, як у других, і корів нема ялових. Накупили волів і послали кілька хур у Крим за сіллю, на Дін за рибою, построїли шинок із лавкою та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом. Кругом у сусідів талій¹ давить скотину, а в Павлуся, як на сміх, хоч би один тобі віл іздох.

Раз наймит піймав у садочку ройка², так з того одного розроїлося колодок із тридцять. Наймичка доглядала Павлуся, як рідна мати: і годує його, і голову йому змиє, і розчеше, і одягає, і роздягає, і стеле, так йому у вічі й дивиться — думку його відгадує, бо Павлусь за весь день і пари з рота не пустить; хоч би часом чого і схотів, уже не попросить: якось йому й слово важко вимовити. Тільки йому й робити, що цілісінський день їсть (а лопав здорово) і спить. Було, прокинеться вранці — зараз наймичка й ставить перед його душею жарену курку, або качку, або повнісіньку макітру вареників із сметаною; їсть неборак, аж за ушима лящить. Не встигла наймичка його утерти, а він уже й уклався спати. Пospить на перині, лізе на піч поспати ще в просі. Пообідає й знов куня; коли зимою, то знов у просо, а коли літом, то вийде в садок, ляже під грушею, а часом, глянувши угору, трошки й розсердиться:

— Бісові груші, — пробубонить, — які спілі й над самісінькою головою висять, а ні одна ж то не впаде в рот.

І щоб то дригнуть ногою та штовхнуть об цівку³! То й посипались би, так, кажу ж, йому важко і поворухнутись. Лежить, лежить та й засне. Пополуднує — і знов іде в комору спати й спить уже аж до захід сонця. Розбудить його наймичка вечеряти, нагодує, здійме свитину, чоботи, покладе на перину, а він тільки вже сам засне. Лучалось, наймит вернеться з поля й навідається до Павлуся, а тому й голову важко держати на плечах.

— А чи не смикнули б, пане Павле, люльки? — питає наймит.

— Смикнув би, — пробелькоче Павлусь, — так люльки не знайду.

¹ *Талій* — заразна хвороба сільськогосподарських тварин.

² *Ройок, рій* — сім'я бджіл.

³ *Цівка* (розм.) — стовбур дерева.

— Та ось же вона — біля вас на лавці.

— Та хто ж її наб'є?

— Та вона ж набита, я ж її вам набив, як їхав у царину. Отже, біля вас і справа положив!

Та викреше вогню, розпалить люльку й устроить йому в рот, то він і смокче.

Було, прийдуть до Павлуса парубки та й намовляють його, щоб ішов з ними на вечорниці.

— Не піду! — пробубонить та й очі заплющить.

— Чому? — питають.

— Далеко. Якби вечорниці збиралися біля моєї хати, то, може б, і пішов.

— Е, пане Павле! — кажуть йому парубки. — Якби ти побачив наших дівчат, то не казав би, що далеко!

— Бачив, доволі бачив... — озивається Павлусь.

— Де ж ти їх бачив? Ти ж із хати ніколи носа не виткнеш!

— Так коли ж сняться, щоб вони показалися! Аж обридли!.. — одкаже Павлусь та й перевернеться на другий бік.

Засміються парубки та й підуть від нього.

Раз на Зелені свята зібралось парубоцтво шукати скарб. Узяли із собою заступи¹, лопати (...) та й пішли в степ. Ідуть біля Павлусевої хати, от один парубок і каже:

— Знаєте що, хлопці! Візьмемо із собою на щастя Павла Лежня (таке приложили йому прізвище), то вже певно знайдемо скарб: він такий щасливий, що такого й на всьому світі не знайдеш!

Підійшли парубки до вікна (вікно було одчинене), дивляться, а Павлусь розпластався на перині й хропе на всю хату.

— Пане Павле, а пане Павле! — гукнули парубки. — Ходім лишень з нами скарб шукати!

— Не піду! — одрізав Павлусь.

— Ходім-бо! — просять парубки, аж кланяються. — Ми тебе так з периною на руках і понесемо; не тебе нам треба, а твого щастя. Як ти з нами будеш, то, може, Бог дасть, і знайдемо скарб.

— Еге!.. Як Бог дасть, то й у вікно вкине!.. — одказав Павлусь. — Не піду!

— Дожидайся ж, поки тобі Бог у вікно вкине, а ми підемо шукати.

Зареготалися та й пішли собі, заспівавши чумака.

Ходили, ходили по степу аж до вечора. Шукали, розкопували могили, до всього приглядувались — і нічогісінько не знайшли. Розка-

¹ *Заступ* — звужена донизу залізна лопата для земляних робіт.

зують люди, що часом скарби й самі вилазять на верх землі, перекинувшись у яку-небудь пакость: у старого шолудивого діда, або в миршавеньке козеня, або в дохлу кішку. Кому щастя — той і пізна скарб. Так, кажу, до всього приглядались — і нічого не побачили. Уже вертаючись, як смерклося, недалечко від села дивляться — лежить край дороги дохлий хорт. Мабуть, давно й іздох — аж гидко до його й близько підступити. От один парубок і каже:

— Слухайте, хлопці: візьмемо сього хорта та шпурнем Лежневі в хату — нехай се буде той скарб, що Бог йому у вікно вкине.

Парубкам сподобалася ся вигадка; от вони підняли того хорта на дрючок і понесли. Підійшовши тихенько до Павлусевої хати, розмахали хорта та й шпурнули у вікно, а він як бебехнеться об поміст, так і брязнув, і задзвенів, і, як жар, по всій хаті розсипався дукатами!

— Стривай, не руш! — закричали парубки. — Се наш скарб, се наші гроші...

— Брехня! — каже Павлусь. — Се мій скарб, се мені Бог у вікно вкинув! А що? Я ж вам казав — не вірили?

Парубки не слухають його та товпляться в хату, а тут на той галас де не взялися наймит із наймичкою, убігли в хату, за рогач і макогін, як штурхнуть одного, другого — так вони й угамувались.

— Будь ласкав, — кажуть парубки, — хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!

Наймит кинув їм кілька дукатів та й каже:

— Нате вам за працю, а се наші гроші, бо самі таки розсудіть: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам Бог того схотів!

Та, сеє кажучи, позбирав наймит гарненько дукати й сховав їх у скриню.

Отакий-то був щасливий наш Павлусь! Сказано: як кому Бог дасть щастя, то не треба йому й рідної матері, не треба й скарбу шукати: сам скарб його знайде. А другому неборакові на бездоллі в те ж саме вікно, у котре вкинувся скарб, улізе злодій і останню сорочку витягне; не поробить день, то на другий і їсти нічого.

Щаслива нитка до смерті не ввірвалася Павлусеві. Найшлась і дівчина, що, як той скарб, сама до нього залицялась. Послав йому Господь і діточок, покірних, слухняних, працьовитих, не таких, як він пудофет¹, а в матір, бо жінка його була невсипуща господиня. І віку йому таки чимало протяг Господь: до білого волосся доспався. Спав, спав, аж поки навіки не заснув.

¹Пудофет (розм.) — важкий на підйом.

Що таке на світі щастя? — спитав би я в дуже письменних. Частенько чуєш, люди кажуть: отой щасливий. Глянеш на того щасливого, а він тобі показує на другого, а сам жалується на свою долю. Зовуть щасливими й тих, що весь свій вік нічого не дбають, як мій Павлусь. Бог їм усе дає, а вони нудяться світом, не знають, що в них є і чого їм треба. Зовуть і скупого щасливим, бо в його багацько грошей; а він, неборак, увесь свій вік стереже тих грошей, як рябко на ланцюгу, ніякої користі з них не має — і голодний, і холодний, ще гірш од якогось-небудь бідолахи. Ні, панове, по-моєму, той тільки щасливий, хто другому не завидує, а дякує Бога за те, що він йому послав, — той, кого Господь благословив на добрі діла, що розкинулися вони по світу, як розрослася пшениця на добре виораній ниві. Нагодує вона й пахаря, і його сусідів, попаде від неї скибка й старцеві в торбу. Не той тільки щасливий, що сам натріскається й виспитья, а той, що й другого нагодує та заспокоїть, бо в такого й душа буде не голодна.

Оце ж так загвоздив вам з-письменська, щоб самі відгадали, чи мій Павлусь справді щасливий, чи, може, таким тільки прозвали його зависливі люди. Гледіть же, щоб не було по приказці: «Хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть!» Завидуєте щастю мого Павлуся, а ніхто б не схотів бути Павлусем.

1. Слова *Що таке на світі щастя?* належать

- А Павлусеві
- Б оповідачеві
- В матері Павлуся
- Г сільським парубкам

2. Установіть відповідність.

Репліка героя	Літературний герой
1 Як Бог милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще лучче, як теперечки!	А наймит
2 Нате вам за працю, а се наші гроші, бо самі таки розсудіть: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам Бог того схотів!	Б Павлусь
3 Бісові груші, які спілі й над самісінькою головою висять, а ні одна ж то не впаде в рот.	В наймичка
4 Будь ласкав, хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!	Г мати Павлуса Д сільські парубки

3. Установіть послідовність подій.

Послідовність подій	Подія
1	А Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою й стали собі господарювати.
2	Б Раз уночі розвередувався Павлусь, як на живіт кричить: «Меду та й меду!»
3	В Уже Павлусеві минув і двадцятий, уже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска.
4	Г Раз на Зелені свята зібралося парубоцтво шукати скарб. Узяли із собою заступи, лопати (...) та й пішли в степ.

4. До яких видів мистецтва, окрім літератури, мав здібності О. Стороженко?
5. Твори якого літературного жанру мають такий же початок, як і оповідання «Скарб»? Чому саме так письменник починає оповідання?
6. Чи правильно, на вашу думку, мати виховувала Павлуса й чи бажала вона йому щастя? Відповідь обґрунтуйте.
7. Чи хотілося б вам бути таким щасливим, як Павлусь? Чому саме?
8. Чи є з-поміж ваших друзів і знайомих такі щасливці, як Павлусь? Якщо так, то чим саме вони на нього схожі?
9. Що це за могили, які розкопували парубки, шукаючи в степу скарб?
10. Які народні вислови, наведені нижче, відповідають подіям в оповіданні?
- Без щастя в ліс по гриби не ходи.*
«Дай, Боже, щастя», — просила Настя.
Де щастя родиться, там і зависть плодиться.
Дурень спить, а щастя в головах лежить.

*Де щастя упало, там і приятелів мало.
Коли нема щастя зранку, не буде й до останку.
Кому щастя, тому й півень несеться.
На чуже щастя не впасти.
Не в кожній Насті однакове щастя.
Не роди мене, мати, красного, але щасного.*

11. Намалюйте словесний портрет Павлуся, коли він «доріс до парубка».

12. Поміркуйте, чи справді Павлусь був щасливою людиною. Яким бачить справжнє щастя автор твору? Візьміть участь у диспуті на тему «Що таке щастя і чи в кожного воно різне?».

1. Підготуватися до усного стислого переказу оповідання «Скарб».

2. Виписати з тексту оповідання прислів'я, приказки та фразеологізми.

— Запам'ятайте! —

Пригадайте, чим відрізняється гумористичний твір від сатиричного. У гумористичних творах зображається смішне в життєвих явищах і людських характерах у доброзичливому, жартівливому тоні (співомовка С. Руданського «Запорожці в короля»), а в сатиричних — різко висміюються, викриваються людські вади (байки Л. Глібова «Щука», «Муха і Бджола»). Оповідання О. Стороженка «Скарб» гумористичне: автор тут не викриває вади Павлуся, а в жартівливому тоні виявляє смішне в характері й поведінці головного героя, у способі його життя. А й справді, Павлусь нікого не ображає, нікому не шкодить і не заважає жити, проте його спосіб життя видається смішним.

За допомогою яких засобів автор досягає гумористичного зображення?

Одним із найпоширеніших засобів гумористичного зображення є мова оповідача та героїв твору. Павлусева мати, звертаючись уже до дорослого сина, використовує зменшувально-пестливі суфікси: «Не ходи, синку: душно, сонце напече головку, голова болітиме». Такі ж виражальні засоби використовує й оповідач: «Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький — ніяк його й не розбуркаєш».

Також поширеним засобом досягнення гумористичного ефекту є використання слова в одному реченні одночасно в прямому й переносному значенні: «...та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом».

Автор гумористичного твору з метою створення комічного ефекту вдається також до принагідних згрубілих коментарів (їх зазвичай

беруть у дужки): «Тільки йому й робити, що цілісінський день їсть (а лопав здорово) і спить».

Звичайно ж, гумору й дотепності додають перлини усної народної творчості — приказки й прислів'я, які ви мали виписати вдома до робочого зошита. Виберіть і назвіть саме ті вислови, що виступають за собом творення гумору.

1. В оповіданні О. Стороженка «Скарб» яскраво виражені ознаки

- А** міфу
- Б** казки
- В** балади
- Г** легенди

2. Прочитайте речення.

Підійшли парубки до вікна (вікно було одчинене), дивляться, а Павлусь розпластався на перині й хропе на всю хату.

Гумористичного забарвлення в описі Павлуся додають слова

- А** вікно, хату
- Б** парубки, Павлусь
- В** розпластався, хропе
- Г** підійшли, дивляться

3. Висновок до оповідання «Скарб» починається словами

- А** *Щаслива нитка до смерті не ввірвалася Павлусеві.*
- Б** *Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою...*
- В** *Що таке на світі щастя? — спитав би я в дуже письменних.*
- Г** *Завидуєте щастю мого Павлуся, а ніхто б не схотів бути Павлусем.*

4. Які епізоди видалися вам найсмійнішими у творі?

5. Назвіть відомі вам засоби гумористичного зображення.

6. Оповідання О. Стороженка «Скарб» гумористичне чи сатиричне? Відповідь обґрунтуйте.

7. Знайдіть у тексті оповідання слова зі зменшувально-пестливими суфіксами й запишіть їх у зошит. Яку роль вони відіграють у творі?

8. Намалюйте в зошиті два перетнутих кола й упишіть у перше ознаки гумористичного твору, а в друге — сатиричного. У спільну частину (у перетині кіл) упишіть спільні ознаки гумору й сатири.

9. Чого навчає оповідання О. Стороженка «Скарб»?

10. Що символізує образ скарбу?

11. Складіть план оповідання О. Стороженка «Скарб».

12. Підготуйтеся до виразного читання найкумеднішого уривка оповідання.

Прочитати казку Б. Лепкого «Мишка» й виписати незрозумілі слова.

БОГДАН ЛЕПКИЙ (1872–1941)

Український письменник, педагог, перекладач, літературознавець, художник.

Найвідоміші твори: оповідання «Цвіт щастя»; казки «Під тихий вечір», «Мишка»; пісня «Журавлі (Чуєш, брате мій...)».

Богдан Сильвестрович Лепкий народився 9 листопада 1872 р. на Тернопільщині в родині священика. Майбутній письменник почав здобувати освіту вдома: за одну зиму навчився рахувати, читати й писати; від батька дізнався про пригоди Робінзона Крузо; нянька співала йому народних пісень; від діда Богдан довідався про славу минувшину України. З основами шкільної науки його ознайомив домашній учитель. Певно, таке оточення не могло не виховувати в маленького хлопчика потягу до знань, невгамовної допитливості. Тому шестилітнього Богдана відразу зараховують до другого класу школи з польською мовою навчання.

Згодом Б. Лепкий вступив до Бережанської гімназії. Художні твори почав писати дуже рано: у 2 класі гімназії з'явилася його поема про русалок. Проте, сховавши її під стріху, потім так і не знайшов свого першого твору. Після закінчення гімназії юнак вступив до Віденської академії мистецтв, проте навчання в ній перервав, а згодом перейшов до Львівського університету, де під час навчання ввійшов у коло передової студентської молоді. Канікули проводив удома, у колі своєї родини, частим гостем якої був А. Чайковський, автор повісті «За сестрою».

Закінчивши Львівський університет, Б. Лепкий повернувся до Бережанської гімназії як учитель української та німецької мови й літератури. Завдяки блискучим лекціям здобув повагу як серед своїх колишніх учителів, так і поміж гімназистів. Потім його запросили читати лекції до Ягеллонського університету (Краків, Польща). Восени 1899 р. він переїхав сюди разом із своєю дружиною. Відтоді майже все його творче життя було пов'язане з цим містом.

Богдан Лепкий помер 21 липня 1941 р.

До речі...

Ягеллонський університет — один із найдавніших у Європі. З XVI ст. тут навчалися та викладали й українці. Одним із найвідоміших його викладачів був український учений, доктор медицини та філософії

Юрій Дрогобич, про якого детальніше ви дізнаєтеся на уроках історії України.

1972 р. на Раковецькому цвинтарі м. Кракова на могилі Б. Лепкого встановлено барельєф, а одну з вулиць міста названо ім'ям письменника.

МИШКА

Казка для дітей: для малих і великих

Була собі мишка. Така, як і другі: сіренька, маленька, кінчасті вушка, довгий, гладкий хвостик.

У самім кутку хати, де нога від ліжка щільно притикає до стіни, мала свою нору. Мешкання не розкішне, але безпечне.

Ніхто з людей не заглядав туди.

О, люди — це дуже цікаві створіння!

Мишка боялася людей.

Коли на хаті не видно було ані одного чобота, ні одної ноги, висувала головку, зиркала направо й наліво, і скоренько, скоренько, як шнурочок, пересувалася попід стіну у двері.

Шу-усть! — і вже на подвір'ї.

Там не боялася нікого. Ні пишно вбраного когута¹, що ходив, мов жандар, ні круторогого вола, що лежав біля стайні, мов гора, і румигав, ні господині, що на ціле село тарахкотіла терлицею², а язиком ще голосніше, ніж терлицею, — нікого!

Бігла на поле.

Там стрічалася зі своїми сестрами з міста.

Ці були дуже бідні: худі, голодні, миршаві³. Ледве хвостики волокли за собою. Розказували, що тепер у них у городі страх погані часи. Люди не мають що їсти, а про миші, то вже й не згадує. Їм просто пропадай! Ніде ні крушинки хліба, ні одної крупинки, нічого. Господиня, як крає хліб, то над тарілкою, а крає так тонко, що руку крізь краянку видно. Як пряче зі стола, то кришки на долоню згортає й дитині до рота несе, щоб з голоду не вмерло... кажуть, війна. Люди людей мордують, не мають часу працювати на хліб...

¹ *Кóгут* (діал.) — півень.

² *Тéрлиця* — знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель тощо.

³ *Мі́ршавий* — такий, який має непривабливу зовнішність, нездоровий, жалюгідний вигляд; слабосильний, хворобливий.

А наша мишка на те до них:

— У моїх господарів не те. Єсть чим пожитися. Коли я й вибігаю в поле, то це не з голоду, а так із привички, щоб подивитися на світ, бо в норі скучно. Усе з тими дітьми, та й з тими дітьми. Такі вам неслухняні, пишуть, а на мені шкура терпне, щоб господар не вчув. О, мій господар дуже страшний. Його всі бояться. Колись ту двох кабанів забив. Такі здорові кабани, а він їх порізав. Сало повісив у димарі, коптить. А м'ясо їдять. Добре їдять. Уночі приходять якісь чужі люди, і він їм продає. За гарні гроші. Гроші ховає в ящик під ліжком, недалеко від моєї нори. Іноді, як ціле село спить, перед хату заїжджає візок. Злазить двоє людей і з хати виносять м'ясо, масло, яйця, крупу й сало. Таке чутке сало, що аж в носі вертить...

— Не говори, сестричко! — перебивають городські мишки. — Не говори, бо нам млісно стає. Ми вже й забули, як сало виглядає.

Мишці жаль голодних городянок, вона важко зітхає й говорить далі:

— А коли вже добре навантажить візок, то господар випроваджує його полевою доріжкою під ліс, а сам вертає в хату. Тиче жінці гроші під ніс і каже: «Що, гарно пахнуть? Ха-ха-ха! От бачиш, і війна на щось придасться. Перше ми за рік не заробили стільки, що тепер за місяць. Розбагатіємо». І ховає гроші в ящик під ліжко. У цьому ящику стояли колись гранати, а тепер гроші. Ще трохи, і ящик цей тяжко буде замкнути, так їх багато.

— А господиня? — питають цікаві мишки.

— Господиня ходить тепер, як паня. Які в неї сорочки, які кружева — пфу! Пахучим милом вимивається.

Городські миші вірити не хочуть:

— Пахучим милом вимивається, а наша вмивається слізьми...

Наговорившись доволі, мишка вертає додів.

Перетиснеться крізь двері, як тінь, майже попід стіну і — шу-усть! — до нори. Тільки хвостик іноді визирає. Але й хвостика ніхто не бачить, бо де там тепер людям заглядати під ліжко.

Їм не до того.

Раз якось вертає наша мишка й чує — у хаті чужим духом пахне. Знялася на задні лапки — заглядає. Перше побачила великі черевики на деревляних підошвах, а там обшарпана спідниця, а вище полатана сорочка, а ще вище обличчя, худе, худе, лиш шкура та кості, лиш ці червоні, заплакані очі. «Це одна з тих, із міста, — погадала собі мишка. — Вони приходять без нічого й відходять з нічим. Побачимо».

А жінка говорила, мовби за труною йшла:

— Змилюсь, господине, дивись! Ніг собі в цих проклятих колодках не чую. У мене хора дитина, як мені без молока вертати?

Най би хоч перед смертю напилося. Совісті нема на тую муку дивитися. Я ж — мати. Я вам цього, спасителько моя, вівіки не забуду. Я вам гроші в суботу принесу, так мені Боже, дай спокійно сконати, що принесу...

А господиня:

— Мої корови тільки молока дають, що кіт наплакав. От, дою, щоб не запустити. Прийдіть, як отеляться. Тепер ми самі не маємо що пити. Спитайте в наших сусідів. Може, продадуть; вони на гроші ласі й рідного батька продали б, а в нас нема що продавати, хоч і хотіли б.

Як мишка тую розмову почула, то так їй соромно зробилося, не за себе, а за господиню, що чимскорше побігла до нори.

«Добре, що діти сплять, а то б ще навчилися брехати, як люди. І як цим людям язик на таку брехню повертається? Погані люди. Одні з голоду гинуть, а другі папір у ящик ховають. Хіба ж папір важніший від життя? Але я їм!»

І в маленькій мишачій голові зродилася велика ідея. Знищити, поторошити цей папір, що його кривдою людською чути, поганий папір.

Вона припала до деревляного ящика, і гризла, і гризла, і гризла. Зразу ящик, а там і гроші. Працювала цілу ніч. У днину відпочивала, а на ніч дальше до роботи. Так кілька діб, аж не було що гризти.

Одної днини каже господар до своєї жінки:

— Я чоловік праці. У мене ніхто не сміє дармувати. Гроші також. Їх треба пустити в рух. Купимо за них кілька свинок, двоє-троє телят, підгодуємо, продамо й купимо нових, і знов продамо, поки не будемо мати тільки грошей, що в банку. Бог знає, коли буде друга війна.

Кахикаючи й постогнуючи, бо був товстий, як годований кабан, поліз під ліжку. Добув ящик, відчинив і... очі йому пішли в стовп, брови підлізли вгору, волосся дубом стало.

— Погризли, погризли, погризли!

— Що? Де? Коли? — питалася жінка.

— О, дивися! О!

І вона теж встромила ніс у ящик:

— А-а-а!

— Це ти тому винна, це ти!

— У всьому я винна, усьому я... — плакала жінка.

А господар кричав:

— Я не раз говорив, що треба нам кота, великого, здорового кота, а ти ложки молока жалувала для його: ти! ти! ти!

І кинувся на неї з кулаками.

Але мишка не чекала, що дальше буде; моргнула на дітей — і вони шнурочком вибігли крізь відчинені двері на поле.

Краще там, ніж у такій хаті.

1. У ящику, де господарі ховали гроші, раніше лежало (лежали)
  - А гранати
  - Б рушниця
  - В дитячі іграшки
  - Г теслярське приладдя

2. Слова *Одні з голоду гинуть, а другі папір у ящик ховають* належать
  - А городським мишам
  - Б сільській мишці
  - В жінці-жебрачці
  - Г господині

3. Щоб пустити в рух гроші, господар збирався
  - А покласти їх у банк
  - Б купити курей і двоє-трьох телят
  - В купити качок і кілька свинок, підгодувати, продати та знову купити
  - Г купити кілька свинок і двоє-трьох телят, підгодувати, продати та знову купити

4. Чи справедливим є кінець казки? Відповідь обґрунтуйте.
5. Хто викликає більше симпатій у казці: люди чи тварини? Як ви вважаєте, чому автор наділив найбільшою мудрістю саме маленьку сіру істоту?
6. Знайдіть і прочитайте в тексті казки рядки, у яких зображено турботу мишки про добре виховання своїх дітей, на відміну від господарів.
7. Пригадайте, як називають казку, що має яскраво виражену мораль. Яку назву має такого самого жанру казка Е. Андієвської, яку ви читали в 6 класі?
8. Як називають такі вислови: *умиватися слізьми, ніг не чути, кіт наплакав, рідного батька продати*? Поясніть їх лексичне значення, замінивши словом-синонімом. Яку роль ці сполуки слів відіграють у тексті?
9. Чи засуджуєте ви прагнення людини до матеріального збагачення? Якщо ні, то чому ви не схвалюєте поведінки господаря й господині?
10. Чого навчає казка Б. Лепкого «Мишка»?

11. Випишіть із тексту казки порівняльні звороти й поясніть, як вони характеризують явища, риси людей чи тварин, предмети.
12. Пригадайте прислів'я та приказки, які відображають мораль казки Б. Лепкого «Мишка».

1. Підготуватися до виразного читання казки «Мишка» за ролями.
2. Намалювати той фрагмент казки, який вам найбільше сподобався, і взяти участь у конкурсі на кращу ілюстрацію художнього твору.

ЛІНА КОСТЕНКО

(народилася 1930 р.)

Сучасна українська поетеса.

Найвідоміші твори: поетичні збірки «Над берегами вічної ріки», «Сад нетанучих скульптур»; роман у віршах «Маруся Чурай»; історичний роман «Берестечко».

Лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1987).

Ліна Василівна Костенко народилася 19 березня 1930 р. в м. Ржищеві (неподалік від м. Києва) у сім'ї вчителів. Коли їй виповнилося шість років, родина переїхала до м. Києва.

Майбутній поетесі було одинадцять років, як розпочалася війна. Десь у чотирнадцять років дівчинка почала писати вірші, а в шістнадцять з'явилися її перші друковані твори.

Творчість Л. Костенко — видатне явище в сучасній українській літературі, проте на своєму творчому шляху їй довелося пережити шістнадцятилітнє мовчання, оскільки тодішня влада забороняла друкувати твори поетеси, яка виражала свою позицію прямо й відкрито: «І не боюсь донощика в трактирі, бо все кажу у вічі королю».

З чистою душею, вона нічого не боялася, адже в неї були крила. Що це за крила, ви дізнаєтеся, коли прочитаете вірші «Чайка на крижині» та «Крила». Поезія «Дощ полив...» намалює у вашій уяві дивовижну картину викупаної зливою природи, а вірш «Кольорові миші» розповість про красу незвичайного й сірість буденного.

Нині Л. Костенко — почесний професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» і, звичайно ж, Митець, який «малює птахів срібним олівцем на лляному полотні»: «Я дерево, я сніг, я все, що я люблю. І, може, це і є моя найвища сутність».

ДОЩ ПОЛИВ...

Дощ полив, і день такий полив'яний.
Все блищить, і люди як нові.
Лиш дідок старесенький, кропив'яний
блискавки визбирує в траві.

Струшується сад, як парасолька.
Мокрі ниви і порожній шлях...
Ген корів розсипана квасолька
доганяє хмари у полях.

КОЛЬОРОВІ МИШІ

Давно,
іще в шістсот якомусь році,
ну, цебто більш як три віки тому,
коли носили шпаги ще при боці
і розважали стратами юрму,
коли відьом палили при народі,
коли наук не знали ще ладом, —

кажу, давно, кажу, у Вишгороді
підсудна Анна стала пред судом.

Було тій Анні, може, десять рочків.
Її привів розлючений сусід.
Багряне листя, кілька тих листочків,
останнє листя із кленових віт
було на стіл покладене, як доказ,
і шаруділо тихо на сукні.
Осіннє сонце, яблуко-недóквас,
стояло в голих кленах у вікні.

І той сусід сказав тоді у тиші:
— Панове судді! Я її привів.
Вона робила... кольорові миші
з оцих ось жовтих і сухих листків.
Ото складе листочок до листочка,
два рази хукне — так і побіжать.
У мене діти, в мене син і дочки,
у них цяцьки так жужмом і лежать.
Вони були нормальні і здорові,
а ця чаклунка збила їх з пуття.
Вночі їм сняться миші кольорові.
Од тих мишей немає нам життя!

Тоді суддя в судейській чорній мантиї
сказав:
— Життя — це справа без гарантії.
Чаклунок ми караєм по закону.
Перехрестіться, пане, на ікону.
Скажіть суду: вона із димаря
вночі літала чи згасила зірку?

Чи вам ті миші згризли сухаря,
а чи прогризли у підлозі нірку?

Сусід сказав, що миші ті якраз
такої шкоди не чинили зроду,
що в господарстві наче все гаразд,
а йдеться швидше про моральну шкоду.
Суддя спитав: — Вони на вас гарчать?
— Та, — каже, — ні. Але вони яскраві. —
Два рази хукнув писар на печать.
Сиділа тихо дівчинка на лаві.

Був сірий день. І сірий був сусід.
І сірий стіл. І сірі були двері.
І раптом нявкнув кольоровий кіт.
Залив чорнилом вирок на папері.

1. Вірш «Дощ полив...» належить до лірики
А особистої
Б пейзажної
В філософської
Г громадянської
2. Репліка *Життя — це справа без гарантії* («Кольорові миші») належить
А судді
Б сусідові
В дівчинці Анні
Г кольоровим мишам
3. Сусід («Кольорові миші») звинувачував Анну за те, що вона
А уночі літала з димаря
Б згасила зірку на небі
В завдала моральної шкоди
Г завдала шкоди господарству

4. Які відчуття у вас викликав вірш «Дощ полив...»? Чи переживали ви подібне раніше? Коли саме?
5. Чому лірична героїня вірша «Дощ полив...» порівняла сад із парасолькою, а корівок — із квасолькою? Невже тільки через риму?
6. Як ви вважаєте, умовна чи реальна ситуація зображена у вірші «Кольорові миші»? Аргументуйте свою відповідь.
7. Що означає тут образ кольорових мишей? Чому вони саме кольорові, а не звичайні сірі? Який художній прийом допомагає поетесі розкрити цей образ?

8. Якою постає у вашій уяві дівчинка Анна? Чи схожа вона на інших дітей? У чому її особливість?
9. Як ви вважаєте, сусід заздрив Анні через її талант чи його справді дратували яскравий колір, краса, якої він не розуміє? Обґрунтуйте свою думку.
10. Поясніть, як ви зрозуміли останні рядки вірша «Кольорові миші»:

*І раптом нявкнув кольоровий кіт.
Залив чорнилом вирок на папері.*

11. Висловте свої міркування з приводу, чи потрібні світові неповторні, не схожі на інших особистості. Чи краще хай переважають на землі пересічні мешканці, тоді життя буде простішим?
12. Складіть і запишіть невеликий опис (3–4 речення) побаченого за вікном пейзажу, що переданий такими поетичними рядками у вірші «Кольорові миші»: «Осіннє сонце, яблуко-недóквас, стояло в голих кленах у вікні». Як ви розумієте виділене слово в цьому реченні?

1. Підготуватися до виразного читання вірша Л. Костенко «Кольорові миші» за ролями.
2. Намалювати ілюстрацію до вірша Л. Костенко «Кольорові миші» (за бажанням).

ЧАЙКА НА КРИЖИНІ

В цьому році зима
Не вдягала білої свити.
Часом вже й приміряла,
Та хтось її зразу крав.

Пошукала, поплакала...
Що ж робити? —
Бідувала в старій
Із тодішніх зів'ялих трав.

Як коли лютувала,
Стелила рядно¹ ожеледиць².
Сперечалася з морем,
Несла сум'яття вітрів.

Все збиралась на силі,
Та не встигла огледіться,
Як проснулись дерева
І на Одрі³ лід потемнів.

Крига буйно ломилась
У відкриті двері протоки.
Лід кришився, б'ючись
об каміння берегове...

І нарешті по Одрі —
темній, широкій —
на останній крижині
самотня чайка пливе.

¹ *Рядно* — вид покривала.

² *Ожеледиця* — тонкий шар льоду на поверхні землі.

³ *Одер* — ріка в Західній Європі.

— Ти куди ж розігналась?
Чи бува не до самого моря?
Чайки держаться гурту,
А ти відпливеш одна.

Ну, а що, коли їй
та удержать тебе несила?
Затріщить і відломиться...
Піде вода кругами...

А крижина тонка.
А крижина майже прозора...
Ну, а що, як її
Підміє вода весняна?

— Дивна людино!
Я ж маю крила.
Нащо крилатим ґрунт
під ногами?

1. У вірші «Чайка на крижині» одягнуто в стару свитину «із тодішніх зів'ялих трав»

- А осінь
- Б зиму
- В весну
- Г літо

2. Прихід весни («Чайка на крижині») передано словами

- А стелила рядно ожеледиць
- Б сперечалася з морем
- В несла сум'яття вітрів
- Г на Одрі лід потемнів

3. У першому реченні вірша використано

- А інверсію
- Б гіперболу
- В порівняння
- Г персоніфікацію

4. Як ви розумієте фразеологізм *мати ґрунт під ногами*? Чи в такому значенні цей вислів ужито у вірші?
5. Який художній засіб використано у вірші для зображення характеру зими? Наведіть приклади.
6. У яких кольорах ви побачили цей вірш? Чи змінюються вони під час розгортання подій?
7. Вірш «Чайка на крижині» належить до пейзажної чи до філософської лірики? Чому?
8. Подумайте, чому в людини, яка у вірші спілкується з чайкою, немає імені. Хто це: *він чи вона, дитина, людина молода чи старшого віку*? Чому, на вашу думку, автор уникає такої конкретизації?
9. Що означають крила для чайки, а що для людини?
10. Визначте головну думку вірша «Чайка на крижині».

11. Знайдіть присудки в першій строфі вірша й прочитайте цей уривок, інтонаційно їх виділяючи. Якого ефекту досягає автор накопиченням дієслів-присудків?
12. Поділіть вірш «Чайка на крижині» на три частини за змістом. Доберіть до кожної з них заголовки. Запишіть заголовки в робочий зошит.

1. Написати своє продовження вірша Л. Костенко «Чайка на крижині» (5–7 речень).
2. Підготувати коротке повідомлення про те, що символізує чайка в усній народній творчості (за бажанням).

КРИЛА

А й правда,
крилатим ґрунту не треба.
Землі немає,
То буде небо.

Немає поля,
То буде воля.
Немає пари,
То будуть хмари.

В цьому, напевно,
правда пташина...
А як же людина?
А що ж людина?

Живе на землі.
Сама не літає.
А крила має.
А крила має!

Вони, ті крила,
не з пуху-пір'я,
а з правди,
чесноти і довір'я.

У кого — з вірності
у коханні.
У кого — з вічного
поривання.

В. Ковальчук. Дитячі сни. 2011 р.

У кого — з щирості
до роботи.
У кого — з щедрості
на турботи.

У кого — з пісні,
або з надії,
або з поезії,
або з мрії.

Людина нібито не літає...
А крила має,
А крила має!

До речі...

В українській мові є чимало фразеологізмів зі словом *крила*:

- *ростуть (виростають) крила* — хто-небудь відчуває приплив сили, енергії, натхнення;
- *як на крилах* — у доброму настрої, на піднесенні; дуже швидко;
- *під своє крило* — для захисту, опікування;
- *давати крила* — викликати в кого-небудь піднесення, натхнення, почуття впевненості в собі, у своїх силах, здібностях;
- *обламувати крила* — позбавити кого-небудь високих прагнень, поривань, мрій;
- *опустити крила* — утратити впевненість у собі, примиритися з чимось, зневіритись у своїх силах;
- *обпалювати собі крила* — зазнавати невдачі в чому-небудь; не досягати чогось бажаного;
- *складати крильця* — відмовлятися від будь-яких дій, від боротьби; скорятися;
- *підрізати крила* — позбавити кого-небудь можливості здійснювати щось; підрвати міць, знесилити когось або обмежити поле діяльності.

Зауважте

Крила — це символ духовності, багатства думки, емоційного піднесення, могутності, незалежності й упевненості. У греків крила символізували любов і перемогу. Давньогрецький філософ Платон уважав крила символом розуму. Їх зображують на взутті (як у Меркурія¹), що означає здатність до величезного духовного піднесення («Словник символів»).

¹ *Меркґрій* — у римській міфології — вісник богів, охоронець подорожніх і купців, бог торгівлі й прибутків.

1. Однакові початки поетичних рядків у вірші «Крила» називаються
  - А гіперболою
  - Б алегорією
  - В символом
  - Г анафорою

2. У вірші «Крила» **НЕМАЄ** образу
  - А моря
  - Б поля
  - В неба
  - Г хмар

3. У вірші «Крила» повторюється рядок
  - А крилатим ґрунту не треба
  - Б Людина нібито не літає
  - В А як же людина?
  - Г А крила має

4. Що таке *алегорія* й *алегоричний образ*?
5. Як ви розумієте алегоричний образ крил?
6. У чому полягає пташина правда у вірші Л. Костенко «Крила»? Знайдіть і прочитайте уривок на початку повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...», у якому йдеться про лебедині крила. Що в крилах із поетичного й прозового твору спільне?
7. Пригадайте, з чого Дедал виготовив крила для Ікара (*грецька міфологія*). Які крила повинна мати людина?
8. Прочитайте уривок, у якому йдеться про те, з чого зроблено крила людини. Виберіть із-поміж названих свої. Поясніть свій вибір.
9. Як за змістом пов'язані вірші «Чайка на крижині» й «Крила»?
10. Про які крила йшлося в розповіді про Л. Костенко?

11. Послухайте продовження вірша «Чайка на крижині», написані вашими однокласниками, і прочитайте своє. З'ясуйте провідну думку кожного з них. Вони переважно про матеріальне чи про духовне?
12. Напишіть невеликий твір-роздум на тему «Нащо крилатим ґрунт під ногами?» (5–7 речень).

Вивчити напам'ять один із віршів Л. Костенко.

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

(1935–1963)

Український письменник.

Найвідоміші твори: збірка поезій «Лебеді материнства»; казки «Цар Плаксії та Лоскотон», «Подорож в країну Навпаки»; збірка оповідань і новел «Вино з троянд».

Лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1995, посмертно).

Василь Андрійович Симоненко народився 8 січня 1935 р. в с. Біївцях на Полтавщині. Батько залишив сім'ю, тому майбутній письменник зростав у неповній родині.

Зверніть увагу на рік народження В. Симоненка. Цей рік свідчить про те, що дитинство його припало на часи Другої світової війни й післявоєнні роки. Незважаючи на це, хлопець закінчив школу із золотою медаллю, потім вступив на факультет журналістики Київського університету, після закінчення якого працював у газетах, а також займався літературною творчістю. У його доробку є казки, вірші, оповідання та новели.

Хоч і прожив митець усього двадцять вісім років, проте залишив для нас пристрасні рядки про призначення людини:

Я хочу бути несамовитим,
Я хочу в полум'ї згоріть,
Щоб не жаліти за прожитим,
Димком на світі не чадіть.

Відомий письменник О. Гончар назвав В. Симоненка «лицарем на білому коні» в українській літературі. У давнину лицарем іменовали середньовічного феодала, який належав до військово-дворянського стану, а нині цим словом характеризують самовідданого й благородного захисника когось або чогось-небудь, виховану й підкреслено чемну людину. Промовистою є і така цитата цього письменника: «Серед літераторів трапляються такі, чия творчість стає мовби частиною нашого буття, часткою повітря, яким ми дихаємо, і помислів, що ними живемо... Симоненко такого типу поет. За такими читач вимірює свої емоції, свої заповітні думи».

Пропонуємо вам прочитати декілька поезій В. Симоненка й виміряти свої емоції й заповітні думи.

ЛЕБЕДИ МАТЕРИНСТВА

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві¹.

Заглядає в шибку казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пуцу тебе колиску синову гойдати.

Припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові під вії.

Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні,

Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.

Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.

Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі.

¹ Сургучевий – червоний.

Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

- Вірш «Лебеді материнства» написаний у формі
  - казки
  - легенди
  - переказу
  - колискової
- У вірші «Лебеді материнства» утверджується думка, що **НЕ** можна вибирати
  - друга і дружину
  - матір і по духу брата
  - Батьківщину й матір
  - дружину й Батьківщину

3. Установіть відповідність.

Означення	Художній образ
1 чуже	А поле
2 золоте	Б пір'я
3 рожеве	В сузір'я
4 хмільне	Г марево
	Д смеркання

- Як ви розумієте характеристику В. Симоненка — «лицар на білому коні» в українській літературі?
- Визначте й прокоментуйте засоби художньої виразності у вірші «Лебеді материнства».
- Чи можна сказати, що вірш «Лебеді материнства» романтичний? Чому саме?
- Що символізують лебеді?
- Визначте мотиви вірша «Лебеді материнства».
- Як ви розумієте слова *Прийдуть з України верби і тополі?*
- На могилі поета в м. Черкасах викарбувано останні два рядки вірша «Лебеді материнства». Як ви вважаєте, чому саме ці слова?

- Поміркувавши над поєднанням слів *лебеді й материнство*, прокоментуйте назву вірша.

12. На уроках зарубіжної літератури ви прочитали чимало віршів, перекладених українською мовою. Чи відрізняється від них поезія В. Симоненка «Лебеді материнства» національним колоритом? Висловіть свої думки з цього приводу.

1. Знайти у вірші В. Симоненка «Лебеді материнства» слова-символи, виписати їх у робочий зошит, розкривши значення.
2. Намалювати той фрагмент вірша В. Симоненка «Лебеді материнства», який вам видався найтеплішим і найромантичнішим, і взяти участь у конкурсі на кращу ілюстрацію (за бажанням).

ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА?

Ти знаєш, що ти — людина?
 Ти знаєш про це чи ні?
 Усмішка твоя — єдина,
 Мука твоя — єдина,
 Очі твої — одні.

Сьогодні усе для тебе —
 Озера, гаї, степи.
 І жити спішити треба,
 Кохати спішити треба —
 Гляди ж не проспий!

Більше тебе не буде.
 Завтра на цій землі
 Інші ходитимуть люди,
 Інші кохатимуть люди —
 Добрі, ласкаві й злі.

Бо ти на землі — людина,
 І хочеш того чи ні —
 Усмішка твоя — єдина,
 Мука твоя — єдина,
 Очі твої — одні.

Т. Яблонська. Юність. 1969 р.

ГЕЙ, НОВІ КОЛУМБИ Й МАГЕЛЛАНИ

Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океани,
Бухту спокою облизує прибій.

Хто сказав, що все уже відкрито?
Нащо ж ми народжені тоді?
Як нам помістити у корито
Наші сподівання молоді?

Кораблі! Шикуйтеся до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!

Геть із мулу якорі іржаві —
Нидіє на якорі душа!..
Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела в мандри вируша.

Жоден вітер сонця не остудить,
Півень землю всю не розгребе!
Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе.

Мріяти й шукати, доки жити,
Шкварити байдужість на вогні!..
А якщо відкрию вже відкрите, —
Друзі! Ви підкажете мені...

Дж. Бреретон. У морі. 2003 р.

1. Провідний мотив вірша «Ти знаєш, що ти — людина?» —

- А** потреба в удосконаленні себе як людини
- Б** цінність і неповторність кожної людини
- В** постійні пошуки й жага нових відкриттів
- Г** матір і Батьківщину не вибирають

2. У рядку *Бухту спокою облизує прибій* використано

- А** епітет
- Б** асонанс
- В** гіперболу
- Г** персоніфікацію

3. Установіть відповідність.

Означення	Художній образ
1 тужаві	А сподівання
2 іржаві	Б острови
3 молоді	В якорі
4 духовні	Г вітри
	Д кораблі

4. Якими словами у вірші «Ти знаєш, що ти — людина?» стверджується унікальність людини? У чому вона виявляється?

5. У яких рядках ліричний герой закликає цінувати життя?

6. Коли читаєш поезію «Ти знаєш, що ти — людина?», складається враження безпосереднього спілкування з ліричним героєм. Визначте, за допомогою яких мовних засобів В. Симоненко досягає такої спрямованості вірша на читача.

7. Визначте ідею вірша «Ти знаєш, що ти — людина?».

8. Оптимізм, піднесення, романтичність... Які ще ознаки властиві віршу В. Симоненка «Гей, нові Колумби й Магеллани?»

9. У яких рядках засвідчено громадянську позицію ліричного героя?

10. Розкривши значення алегоричних образів океану, островів, іржавих якорів і каравели, визначте ідею вірша «Гей, нові Колумби й Магеллани».

11. Визначте й випишіть у робочий зошит засоби художньої виразності вірша «Гей, нові Колумби й Магеллани».

12. Зважаючи на слова: «Більше тебе не буде. Завтра на цій землі інші ходитимуть люди...» («Ти знаєш, що ти — людина?»), візьміть участь у дискусії «У чому полягає сенс життя людини на землі?».

Вивчити напам'ять один із віршів В. Симоненка.

МАРИНА ПАВЛЕНКО

(народилася 1973 р.)

Українська письменниця.

Найвідоміші твори: «Як дожити до ста», «Півтора бажання», «Домовичок із палітрою», «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських».

Марина Степанівна Павленко народилася 30 березня 1973 р. в с. Старичах, що на Львівщині. Коли була ще зовсім маленька, її родина переїхала на Черкащину. Закінчила в Умані університет, працювала вчителем початкових класів, нині викладає в тому ж університеті, у якому навчалася.

Марина Павленко написала багато книжок для дітей. Про їх високу якість і популярність свідчать численні нагороди й перемоги в конкурсах як в Україні, так і за кордоном.

Пропонуємо вам прочитати повість-казку М. Павленко «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських».

РУСАЛОНЬКА із 7-В, або ПРОКЛЯТТЯ РОДУ КУЛАКІВСЬКИХ

(Скорочено)

1

Вони знову!

...Раптом поверхом нижче хтось побіг. Хтось по-молодецькому гасав кімнатами — тільки дверима хрюскало! На тілі виступають сироти, на голові їжиться волосся. До біганини додалися важкі старечі кроки з шарканням, охканням і постукуванням цінка.

Софійка все глибше заривається в подушку. Мабуть, господарі повернулися. Вони мали від'їхати на півроку? То й що? Зараз і в Москві не дуже заробиш, от і повернулися, не пробувши й двох місяців... Кинулася до відривного календарика: повня! І минулого разу — також... Ці дивні бешкети відбуваються в повню!!! А може, це всього-на-всього фантазія? Софійка читала про людей, котрі піддаються впливу нічного світила. Тоді чому в їхньому старому помешканні було спокійно?

— Ха-ха-ха!!! — прокотилося вниз тонко, ніби здавлено.

Не тямлячись, рвонулася до спальні:

— Мамусю, мамусю, вони знову!..

Мама також не спала. Пригорнула доньку, обхопила колісочку з сином. Так і сиділи, обійнявшись. А там — стукотіло, реготало, хлипало...

Аж як у вікнах засірів світанок, у загадковій квартирі пролунав даленіючий свист — і враз усе стихло.

Так само раптово, як і почалося.

2

Повертаючись із школи додому, Софійка зустріла свого колишнього сусіда Сашка, який і досі мешкав у напівпідвальчику. Він сидів на тротуарі з вагами та в'язкою штурпаків, під якою був напис «Тирміново продаюця дрова. Приймаюця оптові замовляня». А поруч — відро з пучками рясту. Якийсь здоровань став на ваги, але сплатив за послугу не п'ятнадцять копійок, а п'ять, кинув Сашкові: «Переб'єшся!» — і схопив букетик рясту. Дівчинка розповіла продавцю про нічні страхи від сусідньої квартири, і Сашко вирішив їй допомогти в розслідуванні.

Удома Софійка застала маму й тітоньку Сніжану, які готувалися до весілля. Мама попросила її знайти в старій прабабусиній шафі коралі. Дівчинка дізналася, що кожна жінка її роду одягала під вінець це намисто. Коралі дісталися ще прапрапрабабі, відтоді вони передавалися з покоління в покоління на щастя. Сніжана дозволила їх поносити небозі до весілля. Коли дівчинка нарешті зібралася поскладати назад газети й фотографії, то помітила, що шухляда... замкнена! І Софійка в цей момент збагнула, що ця шафа загадкова...

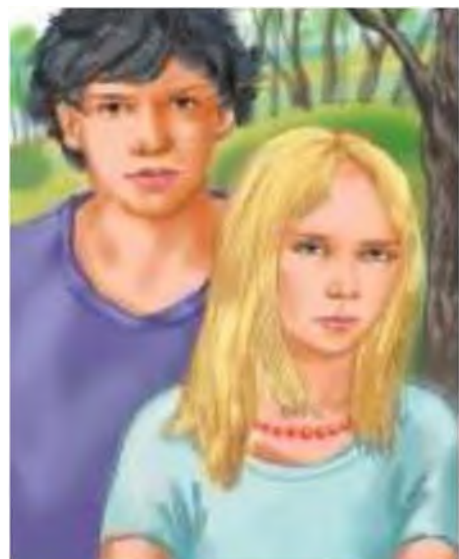
3

Розмова під акацією

...Навпрошки подалася парком і ніби випадково опинилася на стежці, якою ітиме Кулаківський.

А він уже сидів на пеньку, під кущем квітучої жовтої акації. (...)

— У мене, дитинство було — куди твоєму братись! І молодість — не легша! (...) Гм... Предок лиш бабки висилає, а сам чорт зна-де. Мати сто років не з'являється. Кентуюсь біля старої — до живих печінок дістала. Усе ниє, усе дорікає, що нав'язався на її голову! А мені по барабану: хай би валила на

всі чотири сторони, була б квартира — сам проживу. У мене, як хочеш знати, рід проклятий. Гроші ведуться, щастя — ні грама!

— Як це — проклятий? Звідки ти взяв?

— Елементарно! До сьомого коліна! Стара не признається, за що... Дід щез. Баба казиться, що з нашим проклятим родом зв'язалась. — Коралі в тебе класні!

— У шафі знайшла... — перебирала низку Софійка, не в змозі відвести очей від Вадима.

Вадим давно зник у гущавині. А Софійка ніяк не годна дати раду численним думкам. Це ж треба! Вадим довірив їй таємницю! Ірці, певно, таке й не снилося!

4

Прогулянка з Ростиком

— Прокинулася нарешті, соню? — до племінниці. — Я тобі фото принесла! Це ми того дня, коли його виписували.

Тоненька, у білому лікарняному халаті Сніжана й широкоплечий вродливий юнак. Ніби десь бачила його.

— А то що за хлопчик біля куща?

— Може, пацієнт, може, відвідувач... Позаду — корпус травматології. Хіба можу знати кожного? — засміялася тітонька.

Хлопчик мав такий вигляд, ніби в нього відібрали улюблену цяцьку. Чи то заплаканий, чи от-от розплачеться. Чому так пильно дивиться на пару, що фотографується? Знічев'я? От би дізнатися.

Після сніданку Софійці доручили... звичайно ж, глядіти Ростика!

Софійка покотила візочок до Сашкової точки.

— Привіт! А в мене сьогодні зважилося людей на цілих 800 кілограмів, — сявав хлопець. — Продав п'ять букетів! Мама зрадіє: буде за що відремонтувати босоніжки!

Біля коробки з ганчір'ям прочитала напис: «Продаюця котинята від розумної кицьки!» Далі уже меншими літерами дописано: «Оптом — дишевшє!» А ще нижче — приписка, видно, зроблена пізніше: «В добрі руки відаюця бисплатно!»

— Яке гарненьке! — Софійка зворушено дістала з коробки чіпку пухнастеньку істоту.

Кошеня відчайдушно занявчало й уп'ялося кігтками в Софійчину футболку.

— Хочеш? Бери! За так! Яке забажаєш! — Сашко з надією почав діставати з коробки інших кошенят...

— Я б... Але мама... Каже, у хаті мала дитина...

— Добре! Ну, то що в тебе нового? — перевів на інше Сашко. — Ти зараз на Русалоньку схожа... Ту, що розказувала... І намисто якесь... Наче морське?

— Забула віддати! — Засоромлено зняла низку й запхала до кишені, де кублились усілякі фантики, щасливі кришечки від кока-коли й чи не торішне соняшникове лушпиння. — А поки... Скажи, що таке проклятий?

— Це ж ясно! Щось важке, набридливе! Он мама завше нарікає на свою прокляту роботу.

— Ет, не туди наголос! Одна річ проклятий, зовсім інша — прókлятий!

— Ну, це ваші гімназійні штучки! Учать усяких там наголосів!..

— Так-так, розумію: у вашій школі наголосів не буває. Надто ж якщо до тієї школи не ходити! — роздратовалася дівчинка.

Хтозна, чого б вони ще набалакали одне одному, якби Ростик не вибухнув криком. Квапливо й холодно попрощалась. Помчала геть, погойдуючи візочок.

5–8

У неділю чекали гостя: мав прийти наречений Сніжани — Валентин. Він приніс мамі розкішні гербери, Софійці — набір шоколадок, а до Ростикової колисочки поклав десятидоларову купюру.

Було урочисто й трохи ніяково. Софійка не зводила очей із гостя: він нагадував їй актора з кінофільму, був увічливим, скромним, привітним.

Валентин попросив показати весільну сукню, проте Сніжана сказала, що не годиться завчасно нареченому бачити вбрання молодої. Зате пообіцяла показати коралі, але коли Софійка кинулася їх дістати з кишені, то їх там не було...

Після уроків Софійка поспішила до Сашка з'ясувати, чи не знаходив він часом її намисто. Хлопець згадав, що вона під час попередньої зустрічі поклала намисто до своєї кишені. Але Софійка подумала: «Еге ж, так він і признається!» Удома вона знайшла світлину, на якій були Сніжана з Валентином і печальний хлопчик. Софійка відчинила шафу й, підібгавши ноги, усілася на одяг поверх шухляди. У цю мить зачинилися двері шухляди й вона, ніби передражняючи скрип, промовила: «Кор-р-ралі!» Її враз засліпило сонцем. Оговтавшись, вона побачила в реальності те, що було зображено на фотографії: тітонька Сніжана картинно тулиться до високого чоловіка перед об'єктивом камери. Під кущем Софійка побачила печального хлопчика, який тримав у руці камінця, мовби щойно збирався ним поцілити. Вона запропонувала йому шматок шоколадки, проте хлопчик відмовився й пішов геть. Дівчинка рушила за ним, потім з'ясувала, що хлопчина з матір'ю мешкають у дрібному півбудиночку. А як же повернутися додому Софійці? Вона промовила: «Кор-р-ралі!», але це не подіяло. Потім вона прочитала його навпаки: «Ілар-р-рок!» Боляче стукнулась об стінку шафи — і вона вдома!

«Немає коралів — не буде й весілля!» — категорично заперечила Софійці та її мамі Сніжана. Дівчинка намагалася відтворити свій тодішній маршрут,

проте, поблукавши, намиста не знайшла. Потім вона вирішила піти до Вадима й, удаючи, що не записала домашнього завдання з англійської, заодно надумала розпитати щось нове про таємницю його роду. У домі Вадима, на Малофонтанній, 3, вона застала його непривітну, з циганським волоссям бабусю. Вадима вдома не було. Бабуся почала скаржитися на життя, нарікала на рід Кулаківських, на Вадима, який тільки числиться в гімназії, а переводять його з класу в клас завдяки могоричам. Бачте, татові захотілося, щоб син закінчив престижну школу. Зла на рід Кулаківських, вона ледь не пожурила Софійці фотографію, на якій був ситий, з пишною чуприною чоловік, але... з виколотими вправною шпилькою очима. Бабуся зауважила: «З нього все почалось. Якби тоді...» І в цей момент додому повернувся Вадим. Щоб не дратувати Вадима, Софійка сховала під полу фотографію. Хлопець запросив її до своєї кімнати. Розмова не клеїлася. Коли Софійка виходила, то біля хвіртки зустріла неголеного типа, який щось прогугнявив назустріч Вадимові. Дівчинка згадала, що саме його вона сьогодні чула під акацією. Лише дійшовши додому, вона завважила, що й досі стискає щось під полою. Вернутися й повернути фото? Нізащо! Намиста, звісно, так і не знайшла.

По дорозі додому Софійка опинилася саме на тій вулиці, де жив загадковий хлопчик із світлини. Вона стала свідком неприємної розмови. Мама хлопчика нарікала на батька, який їх покинув. Лаяла сина за те, що він ходив просити гроші в татуся на цирк. Софійка дізналася, що того татуся звати... Валентин і грошей на цирк для свого сина в нього немає, що він ще минулої весни подарував їй лише пучечок рясту, а не справжні квіти, а синові — шоколадку... Софійці стало не по собі.

9

Чоловік із виколотими очима

...Бр-р-р! Знову це фото! Здається, кілька разів одкидала його подалі, а воно знову на світ вилазить. Такий зловісний цей чоловік без очей! А фотографію треба повернути. Просто підкласти в сумку Вадимові.

Чи таки зважитись? Цікаво, які все ж у нього очі? Ет, будь що буде! Ризикну!

Софійка бере світлину й зачиняється в шафі.

— Готово-с!..

Гладкенький лисуватий фотограф догідливо зиркає з-за фотокамери на високому штативі.

Софійка мерщій ховається за важкою ширмою. На світлині ширма чорна, а у світлі ламп — зеленувата, оксамитова. І пахне тут, як і в їхньому старому домі, вогкістю й пилом, а зовсім не цвіллю й нафталіном, як думала раніше.

Нарешті оглядає чоловіка, який позував перед об'єктивом. Той самий кожух, а от борода — руда, як вогонь. І очі. Жовті, хитруваті.

— Щоб мені, голубчику, було, як годиться. Не кому-небудь робиш!..

Згрібає шапку й тупцяє до виходу. Софійка, виплутуючись із ширми, крадеться услід. У сінцях той надягає шапку й весело бурмоче:

— Цілий Вишнопіль дізнається про Гордія Кулаківського! Тепер усі в мене отут! — показує великого кулака. І регоче: — У кулаці в Кулаківського! О!

Відчиняє важкі різьблені двері й — о жах! — ступає на засніжений, аж тріскучий від морозу поріг.

Чом одразу не здогадалася, що тут — зима? Убралася б тепліше! А так рипає по снігу в кімнатних капцях. Перехожі подекуди здивовано озираються. Ет, навчитися б ще ставати невидимою!

Це було мале провінційне містечко, більше подібне до села. Невже Софійчин Вишнопіль? Двоповерхові будиночки, магазинчики, присипані снігом фонтани... А вдалині за солом'яними стріхами поблискує ріка. Нині це місце зветься Холерним Яром. Від річки (її теж холера з'їла?) зостався наразі маленький засипаний сміттям струмок.

Далі йти не може: зм-м-мерз-з-зла! Навіть не шукаючи схованки, процокотіла мало не самими зубами: «Іл-ларр-р-рок!»

10

Софійка захворіла. Прийшов Валентин, але Сніжана вирішила скасувати весілля через загублені коралі. Софійка почала розповідати, що начебто бачила сон про жінку й хлопчика, пучечок рясту, цирк, шоколадку. Мама сказала, що це був тільки сон. Шокований Валентин позадкував до виходу, дарма, що мама вмовляла його залишитися на каву.

Сашко повідомив Софійці, що йому один тип запропонував підзаробити грошей, він саме шукав помічників для торгівлі... коралями. Дівчинка подумала, що Сашка заїла совість, що саме він тоді украв її намисто. Вони домовилися ввечері піти до того типа разом усе роздивитися й розпитати. Софійка впізнала свої коралі, але змовчала, щоб не налякати його. Вона сказала, що її тітка хоче саме такі коралі й готова їх купити.

Софійці соромно стало за себе через те, що підозрювала в крадіжці Сашка. Коли вона прямо в очі виказала Вадимові, той навіть не знітився, а пояснив, що гроші в нього є, але його тягне до крадіжки прокляття. Софійка трохи по-добрішала. Удома на неї чекав візит: приїхала бабуся.

11

Щедрий вечір, добрий вечір

З вікна пробивалося скупе світло, у печі спалахував вогонь. За столом, щедро заставленим наїдками, сиділи двоє: Гордій Кулаківський і добряче розімлілий незнайомець.

— Не часто доводиться тобі, сіромо, таких дорогих вин куштувати? — хитро спитав перший.

- М-м-м... — не спромігся на більше незнайомиць.
- Бо що ти маєш? Нічого!
- Як нічого? Та я... я — дворянин!!!
- Дворянин? А хата — під соломою?
- Та мені... мені... Ще з часів польського короля моїм предкам — козакам, котрі розбитніші, вислужились, — жалувано! Ось і документи! — Незнайомиць дістав із нагрудної кишені торбинку. — Тут — усі їхні! Пропадуть хіба разом зі мною! Довірили ж бо!
- Кажеш, довірили? — підозріливо перепитав Кулаківський.
- Та ось же, як на духу. Обираємо тебе, кажуть, нашим старостою, старостою наших дворянських зборів! Пред... пред-во-ди-те-лем!
- Таки всі?
- Як один! — Незнайомиць хвацько вихилив наступну порцію. — Як один, кажу: і Жуки, і Пашки, і Їжаки, і Дулі, і Старосвітські!.. Достойнішого за тебе, кажуть, серед нас не знайдемо!
- Софійка впріла, скинула шубку й пересіла на ослінчик під мисником, подалі в темінь.
- Ге! І чим же ти такий достойний? — хитро мружив жовті очі Кулаківський.
- Як чим? Та всім, куди не глянь! І поля маю найбільше, і коней найкращих, і з нечистим ніколи не водився, і...
- ...і прізвище мужицьке — Міщенко!..
- Не мужицьке, а городянське. Міщенко — міщух значить! А ти ж сам — Кулак, Кулаком і був, а на шляхтянці оженився — уже й Кулаківський!..
- І що, скажеш ти їм: завтра збори — і всі прийдуть на збори?
- Прийдуть, аякже!
- А скажеш: завтра повісьтесь — усі повісяться?
- Та хоч до Сибіру! З жінками й дітьми! Міщенко сказав!..
- Спершу признайся: ти писати вмієш, хазяїне Міщенко? Чи як розпишуєшся, то хрестика ставиш?
- Н-не хазяїне, д... дворянине Міщенко!.. — Писати? Чого ж це не вмію?! Ха-ха! Хрестика!..
- І на оцій бомазі розпишешся? — Кулаківський витяг із-за поли скручений сувій.
- Я не розпишуся? Ану, де? На лобі твоєму? Дай лиш перо й чор... чорнильницю!.. Скор... скор-ріше давай, побачиш... Д-де писати?
- Кулаківський хутко згріб наїдки, простелив на столі аркуша й подав перо.
- Отуто. Поцілиш?
- Хи-хи! Усі ви у мене тут! — Утішений Кулаківський метнувся до скрині, замкнув у ній бомагу й узявся випроводжати гостя.

12–15

Бабуся розповіла історію про родинні коралі. Їх дуже цінували всі покоління. Навіть у голод мусили продати улюблену корівку Квітку, яка давала молоко. Коралі ж залишилися в сім'ї...

Весілля так і не відбулося. Приготовлені до весілля страви довелося просто з'їсти. Софійка запропонувала Сніжані піти в одне місце. Та зраділа, бо дуже хотіла розв'язатися.

Небога привела свою тітоньку до двору хлопчика із світлини. Сніжана стала свідком розмови Валентиного сина з мамою, почула про те, що татко цього четверга приніс йому гроші на цирк. Потім хлопчик упізнав Сніжану й вигукнув мамі: «Ма, вона!!!» Та накинулася на Сніжану: «Що, не встигли весілля відгуляти, а вже шукаєш? З тобою, бачиш, до самого рагсу дійшов! Квартирою причарувала? Чи зарплатою? Може, не знала, що дитину має?» Сніжана спромоглася тільки заперечливо похитати головою. Жінка охолола й запросила тітоньку в дім, усе їй розказала. Софійка згадала, де раніше бачила Валентина. Це ж той молодик, що важився при ній у Сашка й десять копійок зекономив на зважуванні!

Потім Софійка із Сніжаною пішли до хлопця, який продавав коралі. Викупили їх. Тітонька сказала, що немає лиха без добра, це було Боже провидіння, що вони загубилися...

На площі, що в центрі Вишнополя, стояла Софійка, її ніхто не помічав. Виявилося, що вона стає невидимою, коли одягає на себе коралі, подорожуючи в минулому.

Перед натовпом виголошувалася промова про те, що маєтності дворян Жуковських, Пашковських, Їжакевичів, Дульських і Старосвітських, а також їхнього предводителя Міщенка з його великодушною згоди сукупно з хатами, худобою, десятинами поля, а також шляхетськими званнями вважати одніні проданими панові Гордієві Кулаківському за вищевказаною ціною. Усі гроші сплачено Данилові Міщенку, під чим він власноручно підписався, з усіма претензіями звертатися до нього...

Данило Міщенко почав каятися перед озвірілим натовпом. Гордій Кулаківський зауважив, що кожен охочий може викупити свою частку в нього. Далі все заглушив людський гвалт.

Міщенко прибіг до своєї хати, наказав синові втікати, пересидіти лиху годину десь у тихім закутку.

Софійка принесла Сашкове кошеня додому. Мама ледь змирилася з присутністю Чорнобілки в їхній квартирі.

16

Порада

Софійці набридло швендяти за Гордієм Кулаківським, який доводив до кінця нещодавню оборудку. Вона втомлено зупинилася перед церквичкою на майдані. Була в коралях, тож поодинокі перехожі не помічали її.

— Що засмутило тебе, дитино? — почула зненацька.

Остовпіла. Під муром, просто на засніженій бруківці, утупившись у Софійку невидючими очима, сидів старець. Сліпий старець!

Гарячково занишпорила в кишенях: дякувати, у правій, недірявій, ще завалалося десять копійок (у кишенях часом знаходиш більше, ніж сподіваєшся!).

— Ця монета — не з нашого часу! — обмацав милостиню тремтячими пальцями. — Ти — з майбутнього?

— Так, — отетеріло кивнула.

— Людям не дано міняти обставини, — казав, наче до себе й наче відповідав на Софійчине запитання. — Хоча іноді... Варто спробувати. Надто ж — коли хочеться змінити на краще... Тут, дитино, тобі нічого робити. Кулаківського його жертви вже прокляли...

— Де? В оцьому храмі?

— Хіба не однаково, у храмі чи не в храмі? Біда в тім, що із серцем.

— А Міщенко? Він же теж завинив!

— Його виблагали-вимолили родичі. Тож зглянулися на авторитет і мудрість його батька, на дітей... І йому віділлється... Але тут ти нічого не вдієш...

— Що ж мені робити, дідусю? — кинулася до старого, як до рявкової соломинки.

— Перебирайся потрохи вперед, від покоління до покоління. Десь зустрінеш ту мить, коли можна спинити інший злочин, коли здатна будеш відвернути невідворотне.

— Де ж та мить, дідусю?..

— Аби все відати, дитино!..

— Але ж ви знаєте?

— Подайте нещасному!.. — заскімлив старець. Парочка, що проходила мимо, кинула кілька монет.

— Як той злочин зупинити, дідусю?

— Більше нічого не питай, дитино... Дай вам, Господи, царство небесне...

— А коли?..

— Тієї миті небо зійдеться із землею...

— Як це, дідусю?..

— Копієчку подайте!.. Копієчку!..

17–19

Серед ночі почалася гроза, потім злива, Софійчину кімнату хилитало, потім дівчинка почула з квартири, що поверхом нижче, страшні звуки, сміх, покашлювання. Було моторошно. Софійка перебрала старі речі, знайшла дві

пари пристойних босоніжок, декілька одєжин і віднесла їх Сашкові (для його молодших сестричок). Потім попросила Вадима, щоб той дав їй ще фотографій. Ніби вона збирається до знайомого екстрасенса, щоб допомогти йому з подоланням прокляття. Вадим запросив Софійку до кафе, а та відмовила.

На звороті підписано: «1910». Це найдавніша дата на Вадимових світлинах. Кілька років після прокляття. Отже, почати саме з неї? Гарненький русявий юнак у формі з оберемком білого бузку. Когось дуже нагадує, але що дивуватися: родичі мусять бути схожими!

Потрапивши в минуле, Софійка спостерігала фотосесію: коло білого бузку стояв юнак. Потім він почав обурюватися, чи гоже йому замітати безкоштовні алеї: у своєму Вишнополі він був господарем, а не прислужником. За мить до нього підійшла ошатно вбрана панночка Юзя, у яку він був закоханий. Мішель запропонував їй таємно від батька втекти до його двоповерхового маєтку, сказавши: «Лиха доля змусила мене, дворянина з діда-прадіда, працювати нещасним двірником. Але все має межу, і я, оволодівши нарешті вашим полум'яним серцем і домігшись вашої шляхетної руки, хочу кинути всі ці марноти й зазнати справжнього сімейного щастя!» Юзя згодилася їхати з Мішелем хоч на край світу.

20

Ревізія в шухляді

...Софійка торснула шухляду. Як можна дати раду цим газетам і невідомо чийм фотографіям? Ось, наприклад, у газеті «Зоря Вишнополя» за 1982 рік прочитала: «...Вийшов з будинку міліції сивий чоловік і вхопився за голову: “Це ж сорок років життя в підземеллі угробити!” Судити за дезертирство його вже не стануть: закінчився термін дії закону. Та хіба він сам себе не засудив до найтяжчої міри покарання?..»

Тю, та й годі!

О, світлина пожовкла... Дівчатко з великими наполоханими очима... Забере до бабусі в Половинчик, розпитає.

Ця газета просто-таки розпадається від старості.

«Гу... Губернські відомості». «...Раптове зубожіння й позбавлення дворянського звання кількох родин міста Вишнополя змусило їх проситися на службу до нового землевласника п. Гордія Кулаківського».

— Ти ба, уже встиг і земельки нагарбати! — обурилася. — Що ж іще викине?

«Пан Кулаківський, — читала далі, — погодився за низькою ціною продати їм для проживання кілька невеличких будинків. Зважаючи на заслуги перед містом, дозволив безкоштовно мешкати у своєму колишньому домі тільки родині безвісти зниклого предводителя дворянства Данила Міщенка».

— Еге ж, тяжко мучиться Кулаківський вашим прокляттям! Як благородно! Погодився продати обманутим людям їхні, украдені ним же, помешкання! — мало не захлиналася від обурення Софійка. — Хоч Данилові віддячив за послугу!

В інших «Губернських відомостях» її увагу привернуло оголошення: «Ще не старий, привабливий, шляхетний, хазяйновитий, непитущий, найдостойніший із достойних житель села Кривих Колін, дворянин-холостяк Даниїл Міщенков бажає познайомитись із молодого, красивою, заможною вдовою зі стерпною вдачею».

— Хе, та й Міщенков улаштувався непогано!

Може, вона й порятує нащадків, але предкам дуже хотілося бодай солі на хвіст насипати!

21

Печальний фінал майже казки

До Мішеля й панни Юзі Софійка повернулася, коли ті під'їжджали до Вишнополя. Юзя розгублено озиралася навсібіч.

— Ще не видно вашого маєтку? — запитувала нетерпляче.

— Уже небагато, кохана Юзю, ще зовсім трошки!

— Зупиняй! — гукнув, коли вже мало не проминули дрібнесеньку хатинку під соломою. Леле, це Міщенкова: Софійка добре запам'ятала розставання його з ріднею! Ой, та це ж і є Міщенків старший син — колишній безвусий юнак!

— Щось трапилось, любий Мішелю? — залопотіла панна.

— Трапилось, Юзечко! Ми — вдома!!!

Поки Юзя приходила до тями від щастя, юнак схопив її разом з валізкою на руки й рушив у двір. Софійка побігла вслід.

У вузьких сінцях Мішель опустил Юзю на долівку — інакше б уперлися лобами в низеньку стелю — і взявся намацувати клямку.

— Мамо, це моя наречена! — радісно сповістив, щойно відчинилися двері.

У тісній чистій кімнатині мати якраз лагодила до столу картоплю-нелупку, інший хлопець, очевидно женихів брат, сидів на лаві, ждучи вечері.

З печі покахикував сивий дід, а в кутку біля грубки стояло й привітно лупало очима на гостей новонароджене телятко.

— Михайлику!.. — сплеснула руками жінка. — На ніч забираємо до хати, бо йому ще холодно! — пояснила здивованій Юзі присутність телятка. — Заходьте, сідайте. Чим багаті, тим і раді! Михайлик, певно, розповідав, що ми, відколи його батька одурив проклятий Кулаків-

ський, ледве животиємо. Тільки цю халупку й вдалося викупити, поля й решту худоби забрали! Хлопці — по службах, я — по наймах, а батько-неборака світами тиняється!.. Нікому буде вас і поблагословити!..

— Мішелю?.. — обізвалася панна Юзя так, ніби збиралася помирати.

— Прошу, кохана?

— Мішелю, оце і є... оце і є ваш маєток?..

— Так, моя люба!

— А ще ви казали... ніби є другий поверх?..

— О так, Юзю! — Юнак указав на горище. — Там у нас живуть і несуться кури!..

Панна хотіла запитати ще щось, але... зомліла.

Раптом у дворі затупотіли кінські копита, залунали голоси. Застукали у вікно:

— Іменем закону, відчиніть!!!

— Папа! — зразу оклигала панна Юзя.

На порозі з'явилися якісь пани в супроводі поліцейських.

— Юзефо, у карету! — наказав головний пан.

— О папа! — Дівчина пошкандибала до карети, але враз повернулася.

— Нас розлучить хіба що смерть! — хотів схопити її в обійми схвилюваний Михайло, та панна відтрутила його: вона-бо верталася по свою валізку.

— Викрадача — у кайдани! — заволав пан.

— Юзю, як же так? — гукав хлопець, оточений поліцією.

— Ви — злісний обманщик!!! — схлипнула та вже з карети. (...)

...Де земля з небом сходиться! Софійка й гадки не мала, що робити з цим віщуванням. А ще не розуміла, як опинилася в Кулаківського фотографія Міщенкового сина, навіщо їй проникати ще й у Міщенкове минуле? Як складеться доля в нерозумного Михайла? І хто тепер забере у фотографа його карточку?

1. Роль машини часу виконувала (виконувало)

А напівпідвальне приміщення

Б акація в старому парку

В сусідська квартира

Г прабабусина шафа

2. Оголошення з орфографічними помилками писав

А Вадим

Б Сашко

В Гордій

Г Валентин

3. Установіть відповідність.

Літературний герой	Репліка героя
1 Вадим Кулаківський	А Гм... Предок лише бабки висилає, а сам чортзна-де. Мати сто років не з'являється. Кентуюся біля старої — до живих печінок дістала.
2 Гордій Кулаківський	Б Ти про дрова? Де там! Адже тільки нашими дворами пройти — цілий кузов назбираєш! Гроші під ногами валяються — умій лише підняти!
3 Данило Міщенко	В Десь зустрінеш ту мить, коли можна спинити інший злочин, коли здатна будеш відвернути невідворотне... Тієї миті небо зійдеться із землею...
4 старець	Г Як один, кажу: і Жуки, і Пашки, і Їжаки, і Дулі, і Старосвітські!.. Достойнішого за тебе, кажуть, серед нас не знайдемо! Д Спершу признайся: ти писати вмієш?.. Чи як розписуєшся, то хрестика ставиш?

4. Де й коли відбуваються події в повісті «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських»? Назвіть імена всіх героїв, з якими ви зустрілися на сторінках прочитаних глав повісті.
5. Які позитивні риси має Софійка? Підтвердьте свою відповідь прикладами її вчинків, поведінки.
6. Розкажіть про стосунки членів Софійчиної родини.
7. Чи можна Софійчину тітоньку назвати легковажною через умову вийти заміж лише в коралях? Обґрунтуйте свою думку.
8. Часто про якісь плани чи мрію, що не збулися, кажуть: усе, що не робиться, на краще. До якої ситуації в прочитаній частині повісті якнайбільше підходить цей вислів? Чи бувало так у вашому житті?
9. Хто з героїв — Сашко чи Вадим — викликає у вас більше симпатій? Чому?
10. Яке враження на вас справили Гордій Кулаківський і Данило Міщенко під час першого з ними знайомства? Хто з них справжній злодій і махінатор?

11. Заповніть у робочому зошиті таблицю матеріалом із тексту глави 11 «Щедрий вечір, добрий вечір», виписавши слова, що передають знижену характеристику героїв (риса зовнішності, жести, слова з їхніх реплік тощо).

Гордій Кулаківський	Данило Міщенко

12. Виразно прочитайте главу 21 повісті за ролями.

1. Прочитати глави 22–41 повісті «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських» і виписати в робочий зошит незрозумілі слова.
2. З'ясувати в мережі Інтернет, чи є в Україні м. Вишнопіль і с. Половинчик. Якщо так, підготувати про них невелике повідомлення (за бажанням).

22

У Половинчику

Бабуся частувала дорогих гостей смаженою рибкою.

— Бабусю, чому ставок Відьмин?

— Кажуть, на березі відьма жила. Когось вона там утопила, чи що. Та ви не беріть у голову! Ставок як ставок, неглибокий, вода чиста, рибка не переводиться!..

Урешті-решт вибралися.

Діти галасливо талапались у літенлі, розсипаючи бризки та радісний гвалт.

Знайди ще того дідуся! Відгадай, у якому потаємному куточку нині ліпше клює!

Минаючи густий верболіз, наткнулися на бабцю, яка сиділа на такому ж старому й сухому, як сама, пниському й щось беззвучно примовляла. Дівчат не помітила (здавалось, уже нічого не чула й не бачила), а ті чимдуж поспішили далі.

— Тітусю! — завмерла перед зваленою у воду старою вербою. — Гляньте-но: тут ніби відьми гойдаються!

Сніжана й собі задивилася на плесо:

— І ніби за нами хтось пильнує!

Софійка роззирнулася. Неподалік, за верболозом, біля мольберта стояв молодий довговолосий чоловік. Водив пензлем по палітрі й зиркав у їхній бік: очевидно, саме малював загадкову місцинку.

— Здраст... — невиразно кивнула незнайомцеві Сніжана. Здається, той і не почув.

— То чому цей ставок так зветься? — спитала, коли у вербовій шапині натрапили-таки на дідуся.

— Бо в нашому селі кожна друга молодиця — відьма! — відповів із моторошною певністю. — Чого село зветься Половинчиком? Бо половина тутешнього жіноцтва з нечистою силою знається!

Софійка з подивом дивилася на дідуся. (...)

— Дідусю, а хто той патлатий чоловік із мольбертом?

— Це з Києва художник якийсь. Друге літо над'їжджає в село, малює. Живе на околиці, у хатині якогось знайомого. Дивакуватий, ні з ким не знається. Його й прозивають за це Пустельником! А що, гарні картини?

Знову клюнуло, і розмова перейшла на інше.

23

Софійка, Сніжана, дід і баба розглядають старі фотографії. Старі розповіли про бабу Клаву, яка рано померла, саме з неї й почалась історія з коралями, які вона чомусь не носила. Повідали про улюблену кобилу-красуню Мальву, яка спочатку належала якійсь панні Юзефі, що зібралася заміж за батрака й цим розсердила батька. Той вирішив покарати доньку: віддав за старого багатого графа, який не терпів уподобань молодій дружини, тому їй довелося свою улюбленицю пожертвувати на фронт Першої світової війни. Щоправда, з Мальви поміч там була мала, адже постріли її лякали, шум драгував. Тож перепродували її за добрі гроші, аж поки Мальву не купив їхній дідусь.

24

Відьмин ставок

(...) Добре в селі, шкода лишень, що немає тут... ні, не Кулаківського, звісно, а Чорнобілки й старенької бабусиної шафи!

Софійка з тітонькою Сніжаною пішли купатися. Ось, вертаючись, уже вдруге минають таємничого Пустельника. Пустельник не звертає на них жодної уваги, то й вони не помітили його.

Знову проходять мимо старої-пресухої бабці на старому-пресухому пні. Бабця щось шепоче зів'ялими устами.

— Добрий день! — раптом голосно вітається Софійка.

— Здорові були! — майже шипить бабця.

— Бабцю, а чому ставок називається Відьминим?

— Ой, дітки, не питайте... Гріх, дітки, маю, великий гріх!.. — шипить бабця. — Мати моя тут сиділа! — показує на хатину за городом. — Зілля варила, людей рятувала... Кого рятувала, кому й поробляла... А одна жінка із самого Вишнополя до неї прибилася. Плакала, грошима розкидалася... Просила привернути чужого хлопця, зжити зі світу суперницю... А чим та нещасна завинила? Згубила моя мати невинну душу, втратила й хлопця! І та жінка вишнопільська щастя не мала: не своєю волею жив із нею чоловік, не своєю...

Бабця помовчала, а тоді додала:

— Відьма вона, Відьмин і ставок!.. Уже за дев'яносто, а спокою мені за мамин гріх нема й не буде! Приходжу сюди, прощення прошу... Прощення прошу й прощення не чую...

Бабця беззвучно позіхала ротом, а потім, ніби з полегкістю, що комусь висповідалася, задрімала.

Софійка й Сніжана її не будили. Тихенько покинули стару й пішли додому.

25–34

Софійка повернулася до рідного міста, розповіла мамі про Половинчик, про передбачення нового Сніжаниного заміжжя, про кобилу Мальву. Потім побачила перефарбовану по-модному Ірку Завадчук, глянула зі сторони на себе — і в неї пропав настрій.

Сашко побачив Софійку й подарував їй півонії. Потім він вирішив її пригостити чимось смачненьким. У цей момент, як на лихо, поруч проходив Вадим. Він спитав у Софійки: «Знову побачення з тим бомжиком?.. С-с-супер!» Сашко в цей час купував у кіоску солодощі, потім на radoщах підбіг до Софійки й пригостив її шоколадом із горішками.

Яків Кулаківський, який славився своєю скупістю, вигадав новий спосіб економити. Він щовечора навідував представників дворянства, аби зекономити на їжі й за ці гроші купити собі нову шапку. Сам же своїй дружині Франі весь час дорікав, що вона із сином багато їсть і марнотратна.

Дід, розповідаючи про Міщенківський ліс, повідав Софійці, що його було названо так, бо колись його тримав Міщенко, що вирішив чомусь змінити своє прізвище, сказавши: «Новим і чистим чоловіком зробитися хочу!» А ось на яке він змінив прізвище, дід не пам'ятає. Далі він повідав історію свого прізвища. Виявляється, колись їхній рід мав прізвище Вишня (від могутнього й здоровенного козака Вишні, що й заснував Вишнопіль), а потім, коли міняв документи, його помилково записали Ягодою.

Софійка із Сніжаною вкотре пішли прогулятися біля Відьминого ставка. Тітонька зраділа, бо побачила художника, проте так і не наважилася до нього заговорити.

По сільрадівському телефону Софійка заявила мамі, що приїде тільки завтра вранці: добре, що тітонька, захоплена власними переживаннями, пропустила це повз вуха. А як ще пояснити рідним, що ночуватиме в небезпечній сусідській квартирі? Хай посплять спокійно хоч цієї ночі, бо хтозна, що буде потім... Софійка із Сашком пізно ввечері через хвіртку проникають до дивної квартири.

35

Іди, іди, дощику!..

Це було схоже на сон.

У двері загупали. Чому не скористалися дзвінком? Стрілки настінного годинника показували за десять дванадцяту.

— Іду, іду! — пролунав наче зі спальні старечий голос. — Ось лише намацаю свою палицю!

— Мамо, це Семенко! Я відчиню! — долинув із кухні інший голос. Загупали-зашурхотіли кроки, зарипіли водночас усі двері.

— Їсти зварено? — басовито спитав той, хто ввійшов.

— Борщику в горщику! Борщику в горщику! — заспівав молодий жіночий голос. — Ось тільки знайду свою блакитну стрічку!

До вітальні, де, прикипівши до підлоги та обливаючись холодним потом, сиділи Софійка й Сашко, убігла... дівчина — розпатлана й украй бліда.

— Моя блакитна стрічка! — скімлила. — Хтось знов украв мою блакитну стрічку!

Їй вторив протяжний старечий стогін-завивання.

— Мила, я купив тобі нову! — почувлося з коридора.

Леле, як увійде сюди!..

— Купив, Семенку? — подалася на поклик. — Як добре! Ха-ха-ха! Ха-ха-ха-ха!..

— Ги-ги-ги-ги! — засміявся хтось беззубим ротом.

Зареготали всі, кожен на свій лад.

— Яка я гарна! — Дівчина, уже зі стрічкою, знов убігла до вітальні, стала вдивлятись у стіну над диваном, наче в дзеркало.

— Яка я гарна! Ха-ха! — затанцювала на килимі.

Софійка наважилася підвести голову й обімліла: дівчина мала якісь моторошні, неприродно блакитні очі. На блідо-синюватому обличчі вони здавалися не на жарт страшними!

— Їсти зварено? — удруге запитав бас.

Дівчина знову заспівала:

— Борщик у горщику! Зварю тобі борщику!

— Ги-ги-ги-ги! — прохрипіло, як відлуння.

Здійнявся гармидер, писк і гвалт. Час від часу влітали якісь блідо-синюваті люди. Незнайомі, жоден не схожий на бабу Валю! Стрибали, танцювали, трошили меблі, обривали картини...

Часом здавалося, що привиди от-от викриють їх із Сашком. Хтось навіть зіперся на бильце дивана!.. Але ні, відступив, не помітив!

Скільки так сиділи, не знати. Може, вічність, а може, лише ніч? Усе обірвалося перед світанком після чийогось голосного довгого свисту.

— Ой, моя блакитна стрічка! — тільки й гукнула нечутно вже майже прозора дівчина.

І все стихло.

Ще довго сиділи нерухомо. Аж коли розвиднялося, зважилися вийти зі схованки. Лише тепер помітили, що сиділи разом, притиснувшись, міцно вчепившись одне одному в руки. Добре, що не померли, бо якби їх отако знайшли — сорому не обібрались би!.. (...)

У будинку ще спали, коли двоє дітлахів, пригинаючись, витягли з колючих кущів драбину й поволокли її геть. Один із них тримав під пахвою ще й сокиру. За драбиною тяглася мотузка, залишаючи в пилуці зміїстий слід.

36

Таємна вечерея

Цього разу потрапила відразу до оселі Якова Кулаківського.

У темній вогкій кімнаті край голого столу при кволій свічці латала щось Лизавета Львівна. Яків Гордійович ходив круг неї з клаптиком паперу й пером.

— Сала в діжці поменшало на два пальці! — супився невдоволено.

— Змилуйтеся! Та ж Васюні треба щось у дорогу!

— П'ятьох яєць не дорахувався!

— Хто винен, що в коморі миші й щури завелися? Ви ж не даєте ко-та впустити: щоб вершків не поспивав!

— Цукор закінчується!

— Закінчується?! — Лизавета Львівна стрепенулась, аж колихнулося полум'я свічки. — Ще два мішки у вас у коморі! Та хай би воно вам поскисало! Казала мені ворожка: «Не виходь за того лічокрупа, бо під повною замкненою коморою у великий голод помреш!»

— Ворожки брешуть, лише гроші видурюють!

— З вас видуриш, аякже!

— Досить теревенів: із ними каші не звариш! — тупнув Кулаківський. — Швидше дошивайте й гасіте свічку. А в мене — справи!

Софійка сьогодні залишиться тут: подивиться, як бідна родина виживає. Усе одно хазяїн сьогодні вечереяє у якихось Їжакевичів. Краще за ним вирушить завтра до тих... Дульських, чи як?

По тому, як за Яковом зачинилися двері, жінка ще хвилину-другу посиділа за шитвом. Коли вже рипнула й хвіртка, Лизавета Львівна поспішила до плити й заходилася мерщій топити. Поки розгорялось, дістала з-під рясної спідниці ще одного ключа: такого, як у чоловіка.

— Гарний майстер із нашого Васюні! — Помилувалася ключем і попрямувала до комори.

Швидко на припічку з'явилося кілька картоплин, цибулина, полумисок із сметаною. Незабаром і в горщику забулькотіло.

— Піднімайся, Васюню! — гукнула в темряву кімнат. — Вечера готова!

Хлопець, очевидно, і не думав спати — просто лежав у темряві. Удруге кликати його не треба! Він уже сидів біля столу й тримав ложку!

Їли поспіхом, озираючись і прислухаючись.

По трапезі мати перемила й поховала посуд. Узялася гасити в плиті.

— Мамо, я ще трохи погріюсь! — запросився Васюня.

— Коло грубки грійся, поки ще тепла! — гарикнула мати, хлюпаючи на жар водою з чавунка. — Мушу якнайшвидше сліди замести!

...Мати й син пішли спати, і Софійка вірила, що тепер, після вечері, їм таки вдасться заснути.

У тиші кімнат чулося сите сопіння. Запах страви ще нагадував про себе, однак хатнім затишком тут і не пахло. Софійка з радістю покинула це місце, повертаючись додому.

37–38

У Сашка виникає підозра, чи не баба Валя часом користується квартирою у своїх відьомських цілях. Тому він і Софійка запланували, коли прийде час, нейтралізувати бабу Валю через Фантика або стрічку.

Під час однієї гостини Якова Кулаківського, що економив на харчах, не нагодували. Він вимушений був повернутися додому голодний.

39

Пророкування старця

Софійка гнівалася на себе. Вона бачила, як поступово діє прокляття, але нічого не зробила, щоб перешкодити йому! Найстаршого Кулаківського прибито мішком із власним скарбом у власному ж домі. Ще напередодні його молодшого самовпевнено-легковажного сина застрелила власна зброя. А ще до цього, казали, померла їхня матінка. Франя теж карається. Що може бути гірше від щоденної неприязні коханого чоловіка? Від безсиливих заздощів до Клави? Корній завше пам'ятатиме колишнє кохання, завше почуватиметься, як дурманом обпоєний! А те, що Лизаветі ворожка напороочила!..

Усіх Кулаківських неминуче вражає прокляття — отож виходити заміж за Вадима Кулаківського поки що було б вельми необачно й небезпечно. Також не йшло з голови почуте-побачене в іще одній мандрівці в минуле. Тоді сліпий старець дав бабуні Клаві заповітне намисто!

Дав і мовив: — Як народиться в тебе Корнієва дочка, ти одужаєш! І ще пам'ятай: захочеш собі нову долю знайти — вбери ці коралі й не скидай. Коли щастя прагнеш дітям-онукам своїм — убирати не здумай, заховай далеко й подаруй своїй доньці аж на весілля!

Ось чому прапрабабуня намиста ніколи не вдягала. Тому ні щастя не мала, ні віку довгого! Заради нас пожертвувала!

Але... Прокляття діє, а вона, Софійка, мовчки спостерігає! І досі не може вловити мить, коли зійдуться небо й земля. І, що найприкріше, їй анітрохи не хочеться рятувати цих скупеньких людців! Як там учили на позакласному читанні, у Тичини? «Та нехай собі, як знають, божеволіють, конають!.. божеволіють, конають: нам — своє робить...»

Саме так: нам своє робить! Допоки може, Софійка робитиме все, що їй під силу!

40–41

На світлині — Васюнин син: такий же бліденький, тільки вже в іншому, ближчому до Софійчиного, часі. І не в салоні, а десь біля огорожі. «Кор-р-ралі!» — і Софійка вже бачить якусь гладеньку жіночку. Вона сказала Іванові перебратися в стареньке й учити уроки, а дочці Катерині сидіти й не вередувати. Софійка помітила: на порозі, засланому ряднами, сиділа маленька худюща дівчинка й плакала. На блідому личку Катерини тільки сині очі й видно. І ось з'явився старець, попросив у господині скоринку хліба. Він подякував жінці й наказав їй нагодувати всіх неімущих за здоров'я раби Божої... Катерини. Старець зник, а жінка здивувалася, звідки він знає ім'я її дочки.

Повернувшись до сучасного, Софійка із Сашком переконалися, що баба Валя ніякого стосунку до привидів із сусідньої квартири не має.

1. Небайдужою до Пустельника була

- А** Софійка
- Б** Сніжана
- В** Клава
- Г** Франя

2. Установіть відповідність.

Літературний герой	Тварина чи предмет, пов'язані з героєм
1 Софійка	А кінь
2 баба Валя	Б Фантик
3 Пустельник	В шоколад
4 Юзя	Г мольберт
	Д шафа

3. Установіть відповідність.

Літературний герой	Учинок
1 Яків 2 Франя 3 старець 4 Лизавета Львівна	А купує подрузі шоколад із горішками Б поїть коханого приворотним зіллям В ходить у гості, аби зекономити на харчах Г потай від чоловіка готує собі й синові вечерю Д щоб вилікувати Катерину, радить борщем нагодувати всіх неімущих

4. Яка глава з прочитаної частини повісті М. Павленко «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських» видалася вам найцікавішою? Чим саме?
5. Чому найстрашніші події в літературних творах і кінофільмах відбуваються саме вночі?
6. Яка негативна риса Якова Кулаківського зображена в главі 36 «Таємна вечеря»?
7. Про які прокляття роду Кулаківських ви довідалися в прочитаній частині повісті?
8. Що спільного між подіями глави 35 «Іди, іди, дощику!..» й порадою старця, як вилікувати Катерину?
9. Спрогнозуйте подальше розгортання стосунків між художником і Сніжаною.
10. *Етимологія* — розділ мовознавства, який вивчає походження слів. Етимологію яких власних назв розкрито в прочитаній частині повісті?

11. Згадайте сюжет прочитаної частини повісті й заповніть таблицю в робочому зошиті, записавши по кілька подій у відповідні колонки.

Реальне	Фантастичне	Магічне

12. Виразно прочитайте главу 36 «Таємна вечеря» за ролями.

1. Прочитати повість М. Павленко «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських» до кінця й виписати в робочий зошит незрозумілі слова.
2. Знайти в мережі Інтернет інформацію про походження назви вашої вулиці, району, села, міста, річки, балки тощо. Підготувати невелике повідомлення про одну з таких назв (за бажанням).

42—50

Софійка потрапила до Кулаківських якраз на обід. За широкими дерев'яними столами сиділи вишнопільці та всі ярмарчани, які цього дня зустрілися Василеві та його дружині Олені. Прийшло багато жебраків, Софійка виглядала знайомого старця, та його не було. Олена частувала всіх і припрошувала: «Їжте, пийте, люди добрі, за здоров'я Катерини!»

Софійка стала свідком розмови сина Михайла Міщенка з однією молодичею. Виявляється, він змінив своє прізвище, про що й повідав незнайомці:

— Так от: Мішка — то мій батько! Навмисне придумав зватися Білим: чистим, значить, без гріхів попереднього життя. Розумієте? Мішка той ще довго жив, у Кривих Колінах начальствував, нове радянське життя будував. А перед смертю признався... Помираючи, повідав: той маєток був його колишньої коханки, графині Юзефи... Щось не помирилися вони — Мішка з гарнізоном і напав на маєток. Але Юзефа з дітьми (одна дочка від Мішки!) устигла втекти. Нині вони десь за кордоном, а маєток до кінця не згорів і, либонь, досі стоїть. Можна вважати, з нього й мені частка належиться!

Софійка із Сніжаною й дідусем пішли до Міщенківського лісу їсти черешні. Під час розмови з дідусем дівчинка з'ясувала, що свого часу Міщенко змінив своє прізвище на Білий.

Під час однієї з прогулянок Сніжана знайомиться з Пустельником, щоправда, не без ініціативи Софійки. Коли ввечері тітонька із Софійкою прийшли в гості до художника, то побачили там картину, на якій була зображена Сніжана...

Софійка перенеслася в день, коли почалася Друга світова війна. Її це налякало, і вона повернулася додому, у свій час.

Толик прийшов до бабусі Олені. Вона сказала, що не може прийняти його до себе: вона вередлива, стара, та й хата холодна. Тоді Толик емоційно сказав, що він єдиний нащадок, а не має власного кутка. Тому й почав наполягати на продажу хати. Пообіцяв за частину виручених грошей купити їй якусь халупу на околиці. Стара Олена почала просити не продавати погреб. Толик погодився й сказав, що завтра покупців приведе.

Наступного дня Толик привів покупців. Як не впиралася Олена, онук уперто вихваляв хатину перед клієнтами. Але коли дійшли до погребу, то Олена змушена була здатися й показати його хай не покупцям, а Толику. Виявилось, що в ньому жив його дід, він тут переховувався ще з часів Другої світової війни. З погребу Толик виліз іншою людиною й прогнав покупців.

Після чергового перенесення в часі Софійка стала свідком того, як Катерина привела свого Семена додому на вечерю, щоб познайомити його з мамою Оленою.

Сніжана запросила Софійку в Київ, до її Сергія... Пустельника.

51

Всі знайомі, всі свої

У напіврозваленій альтанці, обвитій хмелем і диким виноградом, Софійка встигла обладнати собі невелику хатку. Сюди із закутків при-

волокла давні черепки та деталі кінської упряжі: Юзефа ж любила ко-ней!

Тут, намостивши трави на викорчований пеньок, вечорами Софійка всідалась і гортала книжки про художників (...). Ось уже в зелені майнуло світляве волосся... Ось...

— Нащо ти взяла мої речі?

Перед Софійкою стояла дівчинка років дев'яти. Ображено показувала на черепки та упряж.

— Ти цим граєшся? Я не знала. Вибач. Звісно, як хочеш забрати...

— Моя мама іграшок не купує: не має за що. Навіть м'яча не купує, хоч так люблю на фізкультурі гратися у футбол. А можна, це буде і моя хатка? — Дівчинка присіла на край пенька. — Тоді хай вони залишаються тут!

— Будь ласка! — не надто привітно погодилася Русалонька.

— Як тебе звати?

— Софія.

— О в нас є такий собор! Я в ньому, правда, не бувала: то школа, то в мами робота... А мене — Іра!

— Іра? — скривилася від неприємного спогаду. — І в Києві від своїх не втечеш! Моя однокласниця так зветься. Може, у тебе й прізвище Завадчук?

— Ні. Я Біла.

— Бачу, що біла, — прізвище яке?

— Біла, кажу ж!

— Та ну! — загорілася Софійка. Не інакше, як один із нащадків Юзефи: у неї ж була дитина від Мішки Білого! — А батько твій хто?

— Не пам'ятаю. Він із нами не живе: покинув мене ще малою.

— Але ж якийсь по батькові маєш?

— Валентинівна!

— Що-о-о?! — Софійка нарешті відклала книжку. Точніше, та випала з її рук. — А щось іще про це знаєш?

— Що знати? Мама з татом розлучились, він поїхав назад у свою, як там... Вишнівку. От і все. То ми пограємось?

— Звичайно! — Софійка люб'язно запросила до своєї хатки.

Хоча думала про інше.

Коли сповістила новину тітоньці, та ані здивувалась, ані зажурилася. Устигла-бо збагнути, що від экс-жениха очікувати можна чого завгодно. Тим паче, не так давно Валентин змінив паспорт: новий документ, звичайно ж, не заплямували штампи про колишнє одруження!

Від сусідки Людмили, Іринчиної мами, дізналася, що років десять тому сюди завітав юнак-красень Валентин: сподівався відшукати тут мож-

ливих родичів. Мовляв, його прадід признався, ніби такі були серед колишніх власників маєтку. Родичів, звісно, не знайшов: графи давно вже звідси втекли. То Валентин і вподобав собі самотню дівчину, власницю окремої кімнатки. Уже згодом Людмила зрозуміла, що одружився з нею з розрахунку мати в «законному родовому замкові» бодай кілька квадратних метрів! Народження доньки змінило плани, він подав на розлучення й зник. Навіть аліментів не платить — нібито мало заробляє.

Як усе це сумно! І як схоже на Валентина Білого!

52

Додому

Так радісно було повертатися з Києва!.. Щойно залишилась у кімнаті сама, поспішила до Катерини...

— Бабусю, як ви? — Катря зазирнула до однієї з кімнат.

— Дякувати, уже легше! — почулось у відповідь хрипкувате.

— Які ви неслухняні! — удавано розсердилася Катруся. — Відпочивайте, я сама!

І мерщій до кухоньки варити борщ. Коли той уже булькотів у каструльці, затарабанили по даху краплі дощу, ніби перегукуючись із ним.

— Іди, іди, дощику! Зварю тобі борщику! Та поставлю на горі, щоб не їли комарі! — виспівувала Катерина, і Софійці раптом пішов мороз поза плечі.

Вечеряли удвох: свекруха та стара кульгава баба. Катерина сказала, що чекатиме Семена.

Сиділи й плели нитки балачок. Дощ то вщухав, то знову набирив сили. Здалеку почулося гуркотіння грому.

— Грім на голе дерево — погана прикмета! — насторожилася баба, виглядаючи у вікно.

— Ще ж не зовсім голе, бабусю! — весело заперечила Катерина. — Ішла сьогодні, то і дуби в листі, і шовковиця наша зовсім зелена, й акація.

— Ту шовковицю давно треба зрізати! — правила своєї баба. — Колись, ще як я дівувала, вона гарна була. Тепер стримить у вікні, як мара. Уся суха, лишень гілка живою зосталася!

— Одна, а й та родить! — заперечила Катря. — Казав Семенко, такі солодкі білі ягоди, що шкода зрізати.

— Запитай Семена, чи він хоч одне дерево зрубав чи бодай курку зарівав. Такий тонкосльозий!

— Не пригадую, щоб так пізно восени була гроза. — Семенова мати стурбовано дослухалася до грому.

— Ой, — спохмурніла й Катерина, — такого проти ночі нарозказували, що на душі мультко! Як там наші добиратимуться?

У відповідь прокотилося громовиння.

Нарешті у двері постукали.

— Це Семенко! Я відчиню! — зраділа Катруся.

Зарипіли двері, загупали-зашурхотіли кроки.

— Вечеря готова? — басовито запитав старший.

— Борщ тепленький іще, кухвайкою вкутаний! — кинулася до плити мати.

— Я тобі, Катрусю, гостинців купив! Усі черги повистоював! — ніжно обізвався молодий.

І давай викладати з торби всяку всячину: барвистий ситець, теплу хустину, пакунок цукерок...

— Яка гарна! — Катруся радісно вихопила із Семенових рук... блакитну стрічку!!!

— Вона, як навмисно, до твоїх синіх очей! Ану ж! — Чоловік замилювався, дивлячись, як дружина прикладає до волосся подарунок.

— Отакої! — здивувалася стара. — Забувся, що Катря не дівка уже? Нащо молодиці та стрічка?

— Як небо, синя! — раділа Катря, по-дівоцьки пов'язавши її на голову.

— Яка ти гарна! От біжи поглянь у дзеркало! — милувався Семен.

— Ха-ха! — щасливо затанцювала перед люстром.

— Діти дітьми! — усміхаючись, махнула рукою свекруха.

І враз...

Сліпуче сяйво блискавки впало на суху шовковицю за вікном, шугонуло об віконну раму й пронизало всю кімнату!..

Софійка пам'ятає лишень суцільну пільму та їдучий дим. Аж згодом: побачила пасма вогню, потім — Катерину й Семена, які нерухомо лежали на підлозі, а трохи віддалік — непорушних свекра й свекруху.

Тільки стара баба заворушилася на ліжку й пробурмотіла:

— Що це було? Катре! Семене! Де ви? Агов! Не бачу! Нічого не бачу! Ой!.. — ухопилася за серце й упала на подушку.

Годинник на стіні вибивав дванадцять.

Софійка, зашпортовуючись, попленталася до виходу — кликати на поміч. До хати вже бігли сусіди, щось гукали, несли відра з водою.

— Навіть крізь сон побачив: я-а-ак блисне! — кричав хтось. — А потім — як загуркотіло! Мертвого розбудило б!

— Уже не розбудить!.. — докинув інший, виносячи з хати неживу Катрυσю. З її волосся сиротливо звисала блакитна стрічка...

Катрині родичі також були мертві.

Пожежа згасала: дощ прийшов на допомогу. Усі чогось бігали, клопотались...

Раптом Софійка збагнула, чому ця садиба видавалася такою знайомою: це той двір, до якого прибігла колись, налякана наглою смертю молодого Кулаківського! Це її власний двір! Тільки тепер замість хати — п'ятиповерхівка!.. На місці спаленої кімнати — квартира, де справляються загадкові нічні гульбощі. А над нею — Софійчина...

Згадала: чула колись від бабусі, що там, де вдарила блискавка чи було вбивство, краще не будуватися!

53–55

Софійка вирішує повернутися у світлину й зарадити біді. Тепер потрапи зможе хіба на Катрин похорон! Вона вирішує піти до Вадима й попросити будь-яку іншу світлину з дорослою, але ще живою Катрею!!! Невже не знайдеться такої?.. Софійка йде до Вадима і — о диво! — їй вдається випросити в його бабусі потрібне фото.

Софійка проникає в минуле, але вже із Сашком і Чорнобілкою. Їм вдається спиляти стару шовковицю.

56

Скільки коштує життя?

Наступні дні минали в тривозі. З нетерпінням чекала, коли вдруге (чи знову — уперше?) зійдеться небо із землею. Може, порятує від удару блискавки те, що шовковицю вже зрізано?

Прокрастися до Семенової хати — завдання не з легких. Тому вирішили вчинити просто: натягли на себе якесь лахміття, знайдене Сашком у старому сараї. Чорнобілки не брали: коли що, бодай вона залишиться на втіху батькам. Постукали у ворота й... попросилися переночувати!

— Жебраків треба шанувати, — упівголоса мовила свекрусі Катерина. — Колись один із них урятував моє життя!

— Семенко розказував. Звісно, хай заходять! — І до гостей:

— Сідайте до столу, скоро борщ укипить!

Тепер вечеряли вчотирьох. Катерина таки чекала Семена. Дощ то вшухав, то знову перішив. Удалині загуркотіло.

— Грім на голе дерево — погана прикмета! — насторожилася баба, поглядаючи у вікно.

— Ще ж не зовсім голе, бабусю! — весело заперечила Катерина. — Ішла сьогодні, то і дуби в листі, та й шовковиця наша була зовсім ще зелена, й акації.

— Не можу второпати: як це у нас під самим носом ту шовковицю зрубали? — прохрипіла баба. — Шкода: колись, ще як я дівувала, вона гарна була!

Оце так! Як росла, то зрубати пора. Як зрубали, шкода! Ніякої логіки!

— Зрубати зрубали, та мало того, що дерево zostавили, ще й сокиру й мотузку покинули! — гмикнула свекруха. — Ну й злодії пішли!..

Софійка напружено стежила за настінним годинником. Коли повернулися чоловіки, Софійка почала діяти.

— Спасибі вам, добрі люди! За щедрість хочемо віддячити, відкривши вам одну таємницю. Ми знаємо того старця, котрий порадив колись приготувати обід за здоров'я вашої Катерини. І принесли від нього ще одну пораду, — указала на сінешню ляду, яка прикривала вхід до підвалу. — Пророкував, що сьогодні може статися біда, і радив пересидіти лиху годину в цій ямі.

Сяйнула блискавка, і прокотило громом, ніби підтверджуючи Софійчині слова. Тож умовляти господарів не довелось: обережно й неспішно полізли до ями. Сиділи тихо й нашорошено, притиснувшись одне до одного. (Софійка не біля Сашка — біля Катрусі!).

Як шаленіла гроза!!! Ще страшніша, ніж минулого разу — це Софійка точно знає. Навколо гахкало й світилось, шуміло й лилось. А останній розряд був таким гучним і сліпучим, що й за десять хвилин, оглушені, ледве почули бамкання годинника.

Згодом до вух донісся заспокійливий шум дощу. Ніби нічого й не було!

— Здається, можна вилазити!

Першим вибрався нагору Сашко.

— Усе гаразд! — сповістив радісно.

Опинившись нагорі, Софійка вразилась: блискавка оминула Катрину садибу!!! Гроловиця шаленіла й ухкала, казилась, але так і не знайшла в цьому дворі зручного місця для удару!!!

Діти стішились, застрибали, заплескали в долоні! Господарі ж із подивом позиркували на диваків. Не уявляли-бо, якої небезпеки щойно уникли, тому й не могли поцінувати свого щастя!

57–58

Повернувшись у сьогоднішня, Софійка із Сашком зустріли у дворі старця, який сказав їм: «Те, що належить, ви зробили. Тепер життя поверне інакше. Катерина й Семен, хоча й не матимуть дітей, житимуть із батьками й бабою в тій хаті ще довго, щасливо й помруть своєю смертю. Правда, у кінці п'ятдесятих вони виїдуть із старого будинку до нової квартири. Дім же розсиплеться від старості — блискавка в нього так і не вдарить». Софійка в нього спитала: «А як прокляття?!» — але старця вже не було...

Якось уранці Вадим покликав Софійку до старого парку, щоб розповісти новину. Виявляється, що він із бабусею отримали листа від діда Толі, який пише, що «в нього досі був якийсь провал у пам'яті: жив, займався бізнесом, але йому зовсім вибило, що є ми. А це, пише, його раптом наче — бац по лисині! І згадав, що має жінку й онука. Пише, що зробить необхідні обладунки, продасть по-скорому свого барлога, візьме бабки й до нас!» Софійка поцікавилася, чи не проти він із бабусею. Вадим відповів, що бабуся йому пробачила, та й він не заперечує: «Може, хоч трохи стару обламає, на місце поставить: розперезалася, страх!»

59

До старого парку

У кімнаті на Софійку чекала ще одна несподіванка. На підлозі знайшла камінчика, обв'язаного папірцем: «Софійко гарна погода. Може пугуляїм у старому парку? Жду тебе у шість за рогом твого будинку. Вибач за почирк. Сашко», — прочитала в записці.

О тут романтики — хоч греблю гати! Але ж яке тямуще! Здогадалося, що їй так подобається старий парк! Міг би й не підписуватись: і без того впізнала б!

Узагалі-то проти Сашка нічого не мала. Зрештою, у всьому, що зроблено, його заслуга чималенька... Але як уявити, що ходить із ним попідручки старовинними алеями!.. Уже якщо не пішла з Вадимом...

Тиняючись квартирою, не без остраху поглядала з балкона донизу, на ріг будинку. Що скаже, коли той прийде? А таки ж прийде, бо слів на вітер не кидає! А якщо Вадим їх зустріне? Знову скаже: «Бомжик!» А якщо Ірка?..

Закінчилося тим, що плюнула на все і... вирушила до парку сама! Посадила в кошик Чорнобілку й прихопила книжку для розради самотньої душі.

Виходячи з під'їзду, застала у дворі гармидер. Мешканці нижньої квартири повернулися з Москви й тепер носили речі з таксі. При цьому весело перемовлялись із бабою Валею.

Виявляється, баба таки написала їм, щоб шукали нову доглядачку. А вони раптом вирішили... повернутися! Покинули Москву, заробітки...

— Чогось так захотілося додому! — щебетала сусідка бабі Валі.
— Раніше звідси щось наче гнало у світи. А тепер навпаки — назад тягне!

Погулявши нарком, додому не поспішала, тож дійшла до оселі Валентиного сина. У двір ніхто не виходив. З вікон теж нічого не чути. Аж навпроти замаячили дві постаті: Валентин із сином звідкись поверталися.

— А він йому я-а-ак дав! — дзвінко щебетав до Валентина малий. — Ти мене так навчиш, тату?

— Аякже, синку.

— Завтра знову на стадіон, правда, тату?

— Ні, післязавтра. Мені завтра до Києва треба з'їздити. У справах.

— Тату! — здається, малому просто приємно повторювати це слово.

— Нарешті! — з хати назустріч вискочила мати. — Вечеря захолола!

Згодом трохи здавлено спитала:

— Таки їдеш?

— Мушу. Я ж навіть забув, як її звати, уявляєш?

— Цілком уявляю!

— Не смійся. Тільки й знаю, де живуть, а імені... Хто зна: може, вона чекає мене. Може, їй гроші потрібні чи одежина яка... Якщо колись запрошу її до нас у гості, не образишся? Там-бо столиця: пилюка, тіснота...

— Запрошуй, тільки, будь ласка, без її матері. Це дівчинці. — Жінка простягла Валентинові пакунок.

— Що тут?

— Та... пирога спекла, якихось цукерок підкупила!..

Уже мало не коло самого будинку мусила ховатись у кущі. Біля рогу стояв худенький хлопчик із прив'ялим букетиком польових квітів. Знудьговано колупав носком святкового босоніжка пилюку й раз по раз діловито поглядав то на руку, де в людей буває годинник і де в нього нічого не було, то на Софійчин балкон. Уже пів на восьму, а він і досі... От що робити з цим Сашком?!

Довелось обходити десятою дорогою, щоб потрапити у власний двір із протилежного боку.

Наступного ранку (знову не доспала й до півдня!) розбудив телефонний дзвінок. Вадимів.

— Цей хлопець до тебе явно не байдужий! — багатозначно покликала Софійку до телефону мама.

Якби ж то!

— Слухай нову хохму! — кричав, аж закладало у вусі. — Щойно пригребли мої предки!

— Що-о-о? — Спросоння уявила міфічну ріку Лету, по якій у човнах гребуть Вадимові предки: Семен із Катериною, Гордій Кулаківський, Франя, Корній... Невже все аж так серйозно? Була ж упевнена, що на краще зміниться тільки те, що сталося після тієї грозової ночі!

— Я про своїх батьків товкмачу! — спустив її на грішну землю Вадим. — Фазер і мазер! Грузять, ніби десь там випадково здибались і вирішили якогось чорта помиритись! Отож підрулили назад до свого єдиного синочка й базарять, що тепер не залишать мене! Прикинь: типу я бебик якийсь, що сам не протягну!

— Але ж ти... ти ж, сподіваюся, радий?

— Та... в принципі... не проти! Мені навіть по приколу!

Софійка завмерла. Якщо й цього разу Вадим запросить до кафешки, нізачо не відмовиться!

— Ну, чао! — сказав натомість Вадим. — Коли що — свисну!

Запам'ятайте!

Ви вже вивчали жанрові особливості повісті. Згадаймо їх. Повість належить до епічних творів, тобто за її основу взято події й написано її в прозовій формі. На відміну від оповідання, повість велика за обсягом, у ній багато героїв і подій. Ви вже читали повісті Гр. Тютюнника «Климко», М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...», І. Франка «Захар Беркут» та ін.

Які ж особливості має повість-казка як жанр літератури? Окрім ознак повісті, їй властиві казкові елементи: чарівні предмети (коралі), машина часу (шафа), привиди (у сусідній квартирі Софійки) та ін. Згадайте твори, які ви читали в 5 й 6 класах. Які з них можна назвати повістю-казкою?

1. Щоб позбутися гріхів і стати «чистим», достатньо змінити прізвище — так вважає
  - А Вадим
  - Б Сашко
  - В Міщенко
  - Г Пустельник

2. Батька Іри, з якою Софійка познайомилася в Києві, звати
  - А Яків
  - Б Гордій
  - В Михайло
  - Г Валентин

3. Установіть відповідність.

Літературний герой	Місце проживання
1 Вадим	А Київ
2 Пустельник	Б Вишнопіль
3 Софійчині дід і баба	В Половинчик
	Г Криві Коліна

- Розкажіть, як Сашкові й Софійці вдалося зупинити прокляття роду Кулаківських.
- Які риси вдачі допомогли Софійці досягнути поставленої мети — позбавити Вадима родового прокляття?
- Чи справедливий, на вашу думку, фінал твору? Якщо ні, то чому?
- Які жанрові особливості має повість-казка? Проілюструйте свою відповідь конкретними прикладами з неї.
- Згадайте, що таке *композиція* художнього твору. Охарактеризуйте композицію повісті-казки М. Павленко «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських».
- Який момент твору ви вважаєте кульмінаційним?
- Чого навчає повість-казка про Русалоньку сучасну людину?

- Розгляньте всі ілюстрації до повісті-казки М. Павленко «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських». Виберіть ту, яка, на вашу думку, не зовсім точно відповідає зображуваному епізоду з твору. Усно «перемалуйте» цю ілюстрацію.
- Наділіть кожного з названих героїв повісті-казки трьома прикметниками-характеристиками, щоб ваші однокласники впізнали їх. Запишіть їх у робочий зошит і прочитайте класові в довільному порядку, не називаючи імен героїв.
Софійка — ... , ... , ...
Сашко — ... , ... , ...
Вадим — ... , ... , ...
Сніжана — ... , ... , ...
Ірка Завадчук — ... , ... , ...

- Повість-казку про Русалоньку літературознавці називають ще й *краєзнавчим детективом*. З'ясувати значення слів *краєзнавство* й *детектив* і в письмовій формі довести конкретними фактами з повісті, що вона відповідає цьому жанровому визначенню.
- Повість «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських» містить ще дві глави — 60 і 61. Якщо вам цікаво, що станеться із Софійкою в майбутньому, то потрібно знайти ці глави в мережі Інтернет і прочитати їх (за бажанням).

ЛЮБОВ ПОНОМАРЕНКО

(народилася 1955 р.)

Сучасна українська письменниця.

Найвідоміші твори: «Тільки світу», «Дерево облич», «Синє яблуко для Ілонки».

Лауреат премії ім. Олесь Гончара (2000).

Любов Петрівна Пономаренко народилася 25 травня 1955 р. в с. Іванківцях, що на Чернігівщині. Закінчила Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя.

Усе життя письменниці пов'язане з філологією: працювала вчителем російської мови й літератури, у редакціях газет Чернігівщини та Полтавщини. Нині письменниця живе в м. Гребінках Полтавської області.

Твори Л. Пономаренко передовсім уражають небуденним внутрішнім напруженням та енергетикою, у них авторка досліджує складні питання сьогоденного буття, тонко відчуває людську душу.

Пропонуємо вам ознайомитися з незвичайним твором Л. Пономаренко — «Гер¹ переможений». Події, зображені в ньому, відбуваються в повоєнній Україні, зруйновані міста якої відбудовували переможені німецькі солдати. Авторка порушила важливу проблему, яка схвилює навіть найчерствішу душу. В оповіданні йдеться про любов до людей. Отож, прочитавши цей цікавий і зворушливий твір, поміркуйте над тим, що для людини найцінніше.

ГЕР ПЕРЕМОЖЕНИЙ

Полонені німці зводили цей квартал з любов'ю і розпачем. Спочатку вони тільки боялися, брутальна лайка зависала на вустах, коли охоронець чіплявся поглядом і байдуже погиркував: «Шнель, бидлото, шнель!» Вони не любили цей народ, не любили будинки, які мали тут поставити, але тільки-но звівся фундамент, як щось трапилось з кожною цеглиною: цеглини лагідно лягали в руки, не обривали м'язи й не дряпали шкіру, немовби розмовляли з полоненими про те, що цей будинок міг би бути їхнім, стояти на околиці Лейпцига.

Коли протала земля, Фрідріх скопав маленьку грядочку, обгородив її камінням і посіяв нагідки. Де він узяв те насіння, невідомо, але ми, діти, добре пам'ятаємо, як він клав між грудочками зернини, як потім притоптував їх і, повернувшись до нас, усміхався: «Гут... кіндер... гут»

¹ Гер (нім.) — пан.

А коли німців повели в барак, ми розвоювали ту землю, розкидали каміння, зробили з паличок хрест, зв'язали його травою й поставили на грядці. Уранці, коли їх вивели на роботу, ми ще спали, але навіть крізь сон я чула, як скреготіли в розчині лопати, як стукали дужками відра, як надсадно бухикав Фрідріх і гиркав охоронець.

Місто давно не сердилося на німців, удови жаліли їх і роздивлялися картки їхніх дружин і дітей, часом приносили щось з одягу — старий піджак або картуз та ще варену картоплю, на що ті всміхалися, дякували, називаючи вдів «фрау».

У Фрідріха теж була фотокартка двох дівчаток у білих сукенках і білих черевичках, він не раз нам тикав ту дивовижу, чи, забувши, що ми вже бачили, а чи хотів похизуватися, які в нього чепурні діти. І ми у відповідь цілу весну й ціле літо топтали та розкидали його грядку, його маленьку державку в нашому злиденному місті. Він до того бридко кашляв, до того був худий, гнилозубий і брудний, що ми не могли його не дражнити. Ми любили ціляти в нього грудками, любили, коли він саджав нас на коліна та співав своїх дурних німецьких пісеньок.

Під осінь німець уже не садив грядку, ходив, хитаючись, і харкав кров'ю. Охоронець замість «шнеляти» простягав йому цигарку й дозволяв лежати під стіною.

Фрідріх робив тільки прикраси зі шматочків цегли — сонця і квіти, він чіпляв їх понад вікнами другого поверху так, що самотні жінки подовгу стояли, роздивлялися і навіть сплакували.

Одного ранку його знайшли під стіною барака, де він стояв спиною до людей, понуривши голову.

— Бидлото, тобі що — немає нужника? — гиркнув охоронець і тут же осікся: від шиї до коробки сіріла мотузка.

Коли зняли його й узяли на руки, то здивувалися, що немає в ньому тіла. Його поховали за містом, укинувши в яму й навіть не насипавши горба.

Осінь видалася теплою, у кінці листопада ми перейшли в новий дім. Яюсь посеред грудня я сиділа на вікні й раптом побачила квітку. Пролітав перший сніжок, а вона цвіла собі під вікном. Була велика і кошлата, не квітка, а півсоняха. Я одяглася, вискочила на подвір'я, простягла руку, щоб зірвати, і відсіпнула. Поруч із нагідкою стояв зроблений з паличок і зв'язаний нами хрест...

Минуло півстоліття. За цей час у будинку не тріснула жодна стіна, не струхла й не всохла підлога. Якось син вирішив повісити на стіні поличку. Стіна не піддавалася дрилю, а потім дріль шурхнув у якийсь отвір. Коли вибили цеглину, вийняли з отвору рукавицю. У рукавиці лежала фотокартка двох дівчаток у білих сукенках. Дріль пошкодив їм черевички, але дівчатка дивилися на нас, мов живі, і запитували:

— Ви не знаєте, де наш тато?..

Зауважте

Зрозуміти зміст речення *Коли зняли його й узяли на руки, то здивувалися, що немає в ньому тіла* допоможе фразеологізм *бути в тілі (бути при тілі)*, який має таке значення: не худий, у міру повний (про людину). Отже, *немає в ньому тіла* потрібно розуміти як характеристику дуже худої, виснаженої хворобою людини.

Теорія літератури

Новела

Історія Л. Пономаренко «Гер переможений» розповідає про подію, отже, вона належить до епічних творів. Ви, мабуть, помітили, що це оповідання невелике за обсягом, проте в ньому глибоко й тонко передано внутрішній світ, переживання героя, на двох сторінках викладено життєву людську трагедію.

Невеликий розповідний твір про якусь незвичайну життєву подію з несподіваним закінченням називають **новелою** (з латин. *новий*).

Специфічними ознаками новели є лаконізм, яскравість і влучність художніх засобів. Здебільшого героями новел є особистості, які потрапили в незвичайні життєві обставини. Автор зосереджує увагу на зображенні внутрішнього світу героя, його переживань і настроїв. Сюжет новели простий, динамічний, містить елемент несподіванки.

1. Новела як літературний жанр має

- А алегоричний зміст і мораль
- Б повчальний характер і віршовану форму
- В динамічний сюжет і незвичайне закінчення
- Г трагічний кінець і фантастичні елементи

2. Поруч із посадженою Фрідріхом нагідкою героїня-оповідачка посеред грудня побачила

- А півсоняха
- Б зв'язаний хрест
- В фотокартку німця
- Г квіти зі шматочків цегли

3. Установіть відповідність.

Опис героя	Герой твору
1 ...Жаліли їх і роздивлялися картки їхніх дружин і дітей, часом приносили щось з одягу... та ще варену картоплю.	А діти Б удови В оповідач
2 ...Подовгу стояли, роздивлялися (прикраси зі шматочків цегли) і навіть сплакували.	Г охоронець Д самотні жінки
3 ...Цілу весну й ціле літо топтали та розкидали його грядку, його маленьку державку в нашому злиденному місті.	
4 Бидлото, тобі що – немає нужника?	

4. Чим новела як літературний жанр відрізняється від оповідання й повісті?
5. Як називається історична подія, після завершення якої відбуваються події в новелі? Скільки років минуло після завершення цієї війни?
6. Прокоментуйте такі рядки з тексту новели.
Ми любили ціляти в нього грудками, любили, коли він саджав нас на коліна та співав своїх дурних німецьких пісеньок.
7. Чому німець-нападає викликає в читача співчуття?
8. Як характеризує Фрідріха те, що він любив садити квіти й робити прикраси зі шматочків цегли?
9. Назвіть рису характеру полоненого німця, яка найяскравіше випирана у творі.
10. Поясніть, як ви розумієте назву новели.

11. Поділіть текст новели на сюжетні елементи.
12. Поміркуйте над рядками з новели Л. Пономаренко «Гер переможений».

Місто давно не сердилося на німців, удови жаліли їх і роздивлялися картки їхніх дружин і дітей, часом приносили щось з одягу – старий піджак або картуз, та ще варену картоплю, на що ті всміхалися, дякували, називаючи вдів «фрау».

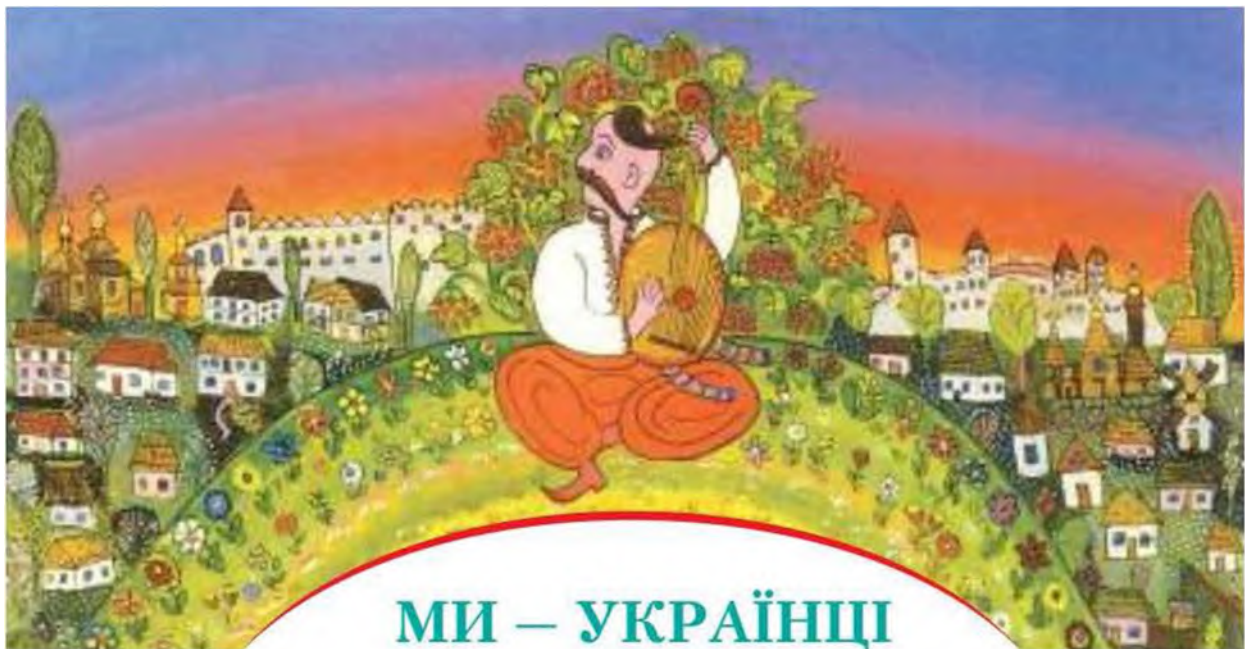
Візьміть участь у диспуті на тему «Чому люди пробачають жорстокість?».

Поділити текст новели Л. Пономаренко «Гер переможений» на частини за змістом, дібрати до кожної з них заголовки і записати в робочий зошит.

На дозвіллі

Радимо прочитати оповідання О. Довженка «Воля до життя». У ньому йдеться про вияв високих духовних якостей людини під час Другої світової війни.

ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ (1907–1944)

Поет-емігрант, публіцист, політичний діяч,
археолог.

Поетичні збірки: «Рінь», «Вежі», «Підзамчя».

Олег Олександрович Кандиба (псевдонім Ольжич) народився 8 липня 1907 р. в м. Житомирі. Він син відомого письменника О. Олеся, з творами якого ви ознайомилися в 5 класі (оповідь «Ярослав Мудрий» і драма-казка «Микита Кожум'яка»). Навчався в Карловому університеті (м. Прага, Чеська Республіка), читав курс лекцій з археології в Гарвардському університеті (м. Кембридж, США).

У своїх поетичних творах О. Ольжич стверджує, що український народ творчий, відважний і здатний на самопожертву, він закликає кожен людину йти за велінням свого серця. Сила духу, романтичний максималізм, життєва ініціатива властива й самому поету, і ліричному герою вірша «Господь багатий нас благословив».

Вірші митця сповнені патріотичних мотивів. Він уславлює лицарство, честь воїнської звитяги та самопожертви. Його ліричний герой — сильна особистість, у чому ви переконаєтеся, коли прочитаєте поезію «Захочеш — і будеш...» із циклу «Незнаному воякові».

За участь у національних визвольних змаганнях 36-річний поет загинув від катувань 10 червня 1944 р. в німецькому концтаборі Заксенгаузен.

ГОСПОДЬ БАГАТИЙ НАС БЛАГОСЛОВИВ

І вірити, і прагнуть — не вотще¹.
Безсмертне — і величне, і ясне-бо.
Ось лине хмара з літеплим² дощем,
І розверзається врочисте небо.

Господь багатий нас благословив
Дарами, що нікому не одняти:
Любов і творчість, туга і порив,
Одвага і вогонь самопосяти.

Солодких грон і променистих вин —
Доволі на столах Його веселих.
Іди ж сміливо і бери один
Твоєму серцю найхмельніший келих.

* * *

Захочеш — і будеш. В людині, зятям,
Лежить невідгадана сила.
Зрослась небезпека з відважним життям,
Як з тілом смертельника крила.

І легко тобі, хоч і дивишся ниць,
Аби не спіткнутись ні разу,
І нести солодкий тягар таємниць
І гостру петарду наказу.

Навчишся надати блискавичність думкам
І рішенням важкість каміння.
Піти чи послати і стати сам на сам
З своїм невблаганним сумлінням.

---

¹ *Вотще* (заст.) — даремно, марно.

² *Літеплий* — трохи теплий.

1. Займенник *Його* у вірші «Господь багатий нас благословив» ужитий замість іменника
  - А дощ
  - Б небо
  - В порив
  - Г Господь

2. Провідний мотив вірша «Захочеш — і будеш...» —
  - А утвердження сильної і сміливої особистості
  - Б прищеплення любові до батьківщини
  - В ушавлення українських воїнів
  - Г віра в майбутнє своєї вітчизни

3. Прочитайте уривок із вірша.

*Солодких грон і променистих вин —
Доволі на столах Його веселих.*

У цих рядках використано

- А персоніфікацію
- Б порівняння
- В анафору
- Г епітет

4. Який факт із життя О. Ольжича вас найбільше вразив?
5. Як ви розумієте слова *вотще, літеплий, розверзатися* («Господь багатий нас благословив»)?
6. Якими дарами наділив Бог український народ у вірші «Господь багатий нас благословив»?
7. Чому займенник *Його* (третя строфа) написано з великої літери?
8. Чому, на вашу думку, вірш «Захочеш — і будеш...» О. Ольжич починає дієсловами саме другої особи однини? Якого ефекту в спілкуванні з читачем він досягає, використовуючи ці дієслівні форми?
9. Як ви розумієте останні два рядки вірша «Захочеш — і будеш...»?
10. Як ви розумієте поняття *романтичний максималізм, сила духу, життєрадісність і шляхетність*? У яких рядках віршів О. Ольжича вони проявляються?

11. Якби вам довелося підготувати ілюстрацію до вірша «Господь багатий нас благословив», то що б ви на ній зобразили? Усно намалюйте цю словесну картину.
12. Василя Симоненка називають лицарем на білому коні, а Олега Ольжича — лицарем духу. Чому саме такою характеристикою наділяють цього митця? Висловіть свої міркування, опираючись на вивчені вірші поета.

Знайти в мережі Інтернет цікавий факт із життя поетеси О. Теліги й підготувати коротке повідомлення (за бажанням).

ОЛЕНА ТЕЛІГА

(1907–1942)

Українська письменниця-емігрантка, громадська діячка.

Найвідоміші твори: вірші «Мужчинам», «Сучасникам», «Радість», «Пломінний день».

Олена Іванівна Теліга народилася 21 липня 1907 р. в м. Петербурзі. Ще дівчинкою переїхала на батьківщину батьків — до м. Києва, де батько став міністром Української Народної Республіки. Тут вона навчалася в гімназії. Через складну політичну ситуацію її родина вимушена була виїхати до Чехії, тут вона закінчила університет. Потім у її житті була Польща й знову Україна.

Твори О. Теліги, на думку літературознавців, нагадують поезії Лесі Українки. Її лірична героїня така ж сильна, життєрадісна, упевнена у своїх силах оптимістка й патріотка. Прочитайте декілька віршів поетеси й знайдіть у них ці людські чесноти.

Життя О. Теліги обірвалося 21 лютого 1942 р., її розстріляли фашисти, коли вона повернулася до Києва...

СУЧАСНИКАМ

«Не треба слів! Хай буде тільки діло!
Його роби — спокійний і суворий,
Не плутай душу у горіння тіла,
Сховай свій біль. Зломи раптовий порив».

Але для мене — у святім союзі:
Душа і тіло, щастя з гострим бодем.
Мій біль бринить, зате коли сміюся,
То сміх мій рветься джерелом на волю!

Не лічу слів. Даю без міри ніжність.
А може, в цьому й є моя сміливість:
Палити серце в хуртовині сніжній,
Купати душу у холодній зливі.

Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив,
Та там, де треба, — я тверда й сувора.
О краю мій, моїх ясних привітів
Не діставав від мене жодний ворог.

РАДІСТЬ

Ой, не знаю, що то за причина —
Переходжу обережно вулицю,
І весь час до мене радість тулиться,
Як безжурний вітрогон-хлопчина.

До міського руху ми не звикли,
А хлопчина рветься, як метелиця,
Ніби поле перед нами стелиться,
Ніби зникли авта й мотоцикли.

І сама я на ногах не встою,
Пролітаю між людьми похмурими,
Козачка вдаряю попід мурами —
Бо хлопчина не дає спокою!

ПЛОМІННИЙ ДЕНЬ

День прозорий мерехтить, мов племінь,
І душа моя горить сьогодні.
Хочу жити, аж життя не зломить,
Рватись вгору чи летіть в безодню.

Хоч людей довкола так багато,
Та ніхто з них кроку не зупинить,
Якщо кинути в рухливий натовп
Найгостріше слово — Україна.

І тому росте, росте прокляття!
Всі пориви запального квітня
Неможливо в дійсність перелляти
На землі байдужно-непривітній.

Хочу крикнути в далечинь безкраю
І когось на допомогу кликати,
Бо душа моя сьогодні грає
І рушає на шляхи великі.

Хай мій клич зірветься у високість
І, мов прапор в сонці, затріпоче,
Хай кружляє, мов невтомний сокіл,
І зриває рідних і охочих!

Все чекаю на гарячий подих, —
Геній людський чи лише випадок, —
Щоб застигли і покірні води
Забурлили водоспадом.

І коли закрутить непогода
І мене підхопить, мов піщину,
Хай несуть мене бурхливі води
Від пориву до самого чину!

До речі

Людей, які з різних причин покинули рідний край і переїхали в іншу країну для постійного чи тривалого проживання, називають *емігрантами*. Олена Теліга й Олег Ольжич жили в еміграції, їх прихистила Прага — столиця Чехії.

- Казки якої письменниці-емігрантки ви читали в 6 класі?

Карлів міст. м. Прага (Чехія)

1. Слово *козачок* у вірші «Радість» ужито в значенні
А степовий воїн
Б хлопчик-слуга
В парубок, юнак
Г веселий танець

2. Радість в однойменному вірші О. Теліги порівняно з

- А авто
- Б рухом
- В хлопчиною
- Г мотоциклом

3. Установіть відповідність.

Уривок з вірша	Назва вірша
<p>1 <i>Хоч людей довкола так багато, Та ніхто з них кроку не зупинить, Якщо кинути в рухливий натовп Найгостріше слово – Україна.</i></p>	<p>А «Радість» Б «Сучасникам» В «Захочеш — і будеш...» Г «Пломінний день»</p>
<p>2 <i>До міського руху ми не звикли, А хлопчина рветься, як метелиця, Ніби поле перед нами стелиться, Ніби зникли авта й мотоцикли.</i></p>	
<p>3 <i>«Не треба слів! Хай буде тільки діло! Його роби – спокійний і суворий, Не плутай душу у горіння тіла, Сховай свій біль. Зломи раптовий порив».</i></p>	

4. Чим близькі О. Теліга й О. Ольжич як митці і як люди?
5. Поясніть своїми словами, як ви розумієте зміст першого рядка вірша «Сучасникам».
6. Поміркуйте, чому О. Теліга взяла в лапки першу строфу вірша «Сучасникам». Як із цим пов'язана назва цієї поезії?
7. Як ставиться лірична героїня вірша «Сучасникам» до ворога?
8. Опишіть стан ліричної героїні вірша «Радість», дібравши якнайбільше влучних означень.
9. Визначте віршовий розмір поезії «Пломінний день».
10. З яким віршем О. Теліги перегукується мотив сильної особистості, яка у вірші Лесі Українки «Як дитиною, бувало...» використовує зброю сміху в складних життєвих ситуаціях?

11. Знайдіть у вірші «Сучасникам» слова, які за змістом протиставляються як антоніми. Випишіть їх парами в робочий зошит.
12. У вірші О.Теліги «Пломінний день» яскраво виражені ритм і динаміка. З чим це пов'язано? За допомогою якої частини мови найлегше це зробити? Підтвердьте свою відповідь конкретними прикладами з вірша, вивисавши їх у робочий зошит.

Вивчити напам'ять один із віршів О. Ольжича або О. Теліги.

ОЛЕКСАНДР ГАВРОШ

(народився 1971 р.)

Сучасний український письменник і журналіст. Автор поетичних збірок, публіцистичних творів і дитячих книжок.

Найвідоміші твори: «Неймовірні пригоди Івана Сили, найдужчої людини світу»; «Пригоди тричі славного розбійника Пинті»; «Галуна-Лалуна, або Іван Сила на острові Щастя».

Олександр Дюлович Гаврош народився 26 березня 1971 р. в м. Ужгороді. Закінчив Львівський національний університет імені Івана Франка, де навчався на журналіста. Нині працює в засобах масової інформації. Захоплюється літературою, історією й кіно.

Один із найцікавіших творів О. Гавроша — «Неймовірні пригоди Івана Сили». У цій повісті ви дізнаєтеся про життя нашого земляка Івана Фірцака, який свого часу став найсильнішою людиною у світі.

НЕЙМОВІРНІ ПРИГОДИ ІВАНА СИЛИ

(Скорочено)

Двадцятилітній парубійко в селянському вбранні на ймення Іван Сила прибуває на залізничний вокзал столиці. Його попутником був дядько Микulyця. На вокзалі вони стали свідками того, як трое крамарів наздогнали й били маленького злодія Міху Голого, що вкрав булку. Іван визволив хлопця, а той дав здорованеві адресу, де можна було влаштуватися на роботу. На другий день Іван уже працював вантажником на вокзалі.

Розділ четвертий, у якому Іван Сила демонструє силу

Івана в столиці вражало все, а найперше — рух. Усе тут кудись поспішало, бігло, летіло, метушилося. Зовсім не так, як у горах, де можна запросто прилягти на травичці й спостерігати, як повільно плывуть хмари. Тут, напевно, висміяли би вже саме таке бажання. Іван роззирався довкола, проходячи повз яскраві вітрини й афіші. Він, на відміну від інших, нікуди не квапився, бо до вечора ще було далеченько.

Його увагу привернув гурт людей, усередині якого щось відбувалося. У центрі кола стояв кумедно вбраний вусатий дядько, який горланив:

— Атракціон! Атракціон! Хто переможе Велета, отримає кругленьку суму! Виходь, хто хоче заробити!

Та бажаючих не знаходилося.

Іван протиснувся вже до самої середини, бо дійство його зацікавило.

Глашатай, а за сумісництвом і власник атракціону, бачачи, що заробіток зривається й через мить люди почнуть розходитися, кинувся рятувати ситуацію.

— Хто, хто не побоїться поборотися з Велетом? Першому — значна знижка, — вирячував він свої чорні очища, але ніхто не виходив.

Серед глядачів пробіг іронічний смішок.

— Добре, перший бореться без вступного. Зате всі виграні гроші — його! Тільки його! Ну, хто?! — горланив він, утрачаючи терпіння. Та, зауваживши безхитрісне обличчя та широкі плечі Івана, тут же прийняв рішення.

— Ось! Ось хто першим вийде на ринг! — потягнув він верховинця за руку в коло. — Як тебе звати? — запитав він очманілого парубійка.

— Сила, Іван, — пробелькотів той.

— Хо-хо! — прогудів кумедний вусань. — Це буде поєдинок знаменитих бійців. Іван Сила проти Велета! Підходь, не скупись, а грошима долучись!

Підморгнувши Іванові, він із капелюхом пустився по колу. Глядачів ставало дедалі більше, і брязкіт монет явно тішив його вухо. Повесілий організатор оголосив:

— Оскільки будуть боротися знамениті бійці, ставка виграшу подвоюється.

Натовп схвально загув.

— Давай поєдинок!

— Починай!

— Ану врїж йому, Сило!

— Велете, виходь!

Велет виявився на голову меншим за Івана. Це був середнього віку чоловік, який роками заробляв на життя вуличними боями. Він співчутливо глянув у майже дитяче обличчя верховинського хлопця, та годувати сім'ю якось треба.

— Почали! — гукнув вусатий, і Велет спокійно наблизився до Івана.

Він вирішив обійтися із цим дітваком лагідно, уклавши його на землю простим прийомом. Та ба, хлопець стояв, як дубок, і зігнути його чи звалити підніжкою не вдавалося. Через кілька хвилин обидва бійці важко дихали, учепившись один одному в плечі.

Натовп підбадьорююче ревів, а організатор почав нервово крутити свого прямого й довгого, як спиця, вуса.

— Зважаючи на рівність сил, дозволяються всілякі прийоми, — оголосив раптово він.

Велет різко відскочив убік і з розмаху вдарив Івана кулаком у груди. Той заточився, але втримався на ногах. Образа й біль були такими сильними, що Іван, не довго думаючи, з усієї сили тріснув у відповідь. Велет цього не очікував, тож кулак парубійка потрапив йому просто в щелепу. Пролетівши зо два метри, він гучно упав до ніг вражених глядачів.

Вусатий ще намагався його примусити продовжити бій, але той тільки стогнав у відповідь. Видно, невдало приземлився. Натовп почав вигукувати ім'я переможця, і невдоволеному власникові атракціону нічого не залишалось, як вручити Іванові повний капелюх грошей.

Ошелешений Іван стояв посеред цієї живої купи людей, які щось викрикували, сперечалися, жартували, плескали його по плечу, поки хтось рішуче не потягнув Силу за рукав.

Перед ним стояв елегантно вбраний панок із борідкою. У руці він тримав ціпок.

— Молодий чоловіче, я вас чекаю завтра по обіді в себе вдома, — він простягнув Іванові візитну картку. — До зустрічі! — усміхнувся незнайомиць і галантно торкнувся свого капелюха.

Оговтавшись, Іван попрямував до притулку. Його переповнювали різні емоції, але передчуття чогось нового і світлого було найсильнішим. «Сто-ли-ця! — згадав він вуйка Микульцю й розсміявся: — Ех, маминих галушок би зараз!»

Розділ п'ятий,

у якому Іван Сила зустрічає поважну персону

Іван ніс останній мішок із борошном, коли прямо перед ним вигулькнув Міха Голий.

Він був одягнений трохи краще, ніж попереднього разу (себто, тільки трохи краще), і мав гарний настрій.

— Привіт кращим трудівникам вокзалу! — поплескав він по плечу Івана. — Як ся маєш? Не сильно завантажують?

— Хочеш спробувати? — засопів Іван. Подвійна норма за півдня трохи його втомила.

— Не ображайся, ведмедю. Ця я так, по-дружньому, — Міха став зосереджено розглядати дірку на своєму черевіку, доки Іван ходив за розрахунком.

— Хух! — нарешті зітхнув щасливо верховинець, уможуваючись на травичці біля знайомого.

Він ліг горілиць, заклавши руки за голову, і спостерігав за небесними баранцями, які пливли і тут, так само, як удома.

— Ти шукав мене? — удавано байдуже запитав Голий, длубаючись сухою травинкою в зубах. — Я чув, ти розбагатів. Це правда?

— Від тебе нічого не приховаєш. Ти — гірше поліції, — засміявся Іван.

— Лайдаку, я — краще поліції, — ображено відрізав Голий.

— Гаразд, не бурчи. Краще подивися на це, — Сила простягнув йому вчорашню візитну картку.

— Доктор Брякус, — прочитав уголос Голий. (Як не дивно, читати він умів).

— Що за холера? Ти захворів? — скривився він. — Повір мені, що дохтори тільки видурюють гроші.

— Цей пан запросив мене сьогодні в гості, — не дослухав Іван.

Міха ще раз перечитав візитку, а потім рвучко схопився на ноги.

— Ну то пішли!

— Куди? — позіхнув Іван.

— У гості...

Іван приречено зітхнув, солодко потягнувся й поплентався за вчорашнім злодієм, а нині вельми серйозною особою паном Міхою Голим.

Іван із Міхою пішли до Брякуса. Хлопець залишився біля двору чекати здорованя. Доктор люб'язно зустрів Івана. Коли вони пообідали, Сила дістав запрошення тренуватися: як виявилось, відкривати нові таланти — це було хобі Брякуса. Іван почав відвідувати тренування.

Розділ восьмий, **у якому з'являється таємна поліція**

Капітан вийняв цигарку з портсигара, двічі легенько вдарив нею об стіл і глибокодумно закурив.

— Викличте до мене агента Фіксу, — м'яко промовив він секретарці. — І зробіть мені ще одну каву, любочко.

Агент Фікса належав до найкмітливіших. Йому доручали, як правило, найскладніші завдання.

Це був опецькуватий чоловічок із швидким поглядом і рухливими щурячими вусами.

Коли він щось роздивлявся, то, здавалося, ніби принохується.

— Викликали? — украдливо запитав він капітана Миколайчика.

— Підійдіть-но сюди, Фіксо, — капітан запросив агента до карти, біля якої стояв. — Ви знаєте, де це? — ткнув він пальцем у середину мапи.

— Так, пане капітане, це — центральний вокзал.

— Коли ви востаннє їздили залізницею? — Миколайчик про щось розмірковував.

— Учора, пане капітане. Якраз повертався з таємного відрядження, — хвацько відповів Фікса.

— Так-так, — не виринав із своїх роздумів капітан. — Отож із завтрашнього дня ви залишите всі дотеперішні справи й займетесь вокзалом. Я хочу знати про нього все. У нас є секретна інформація, що готується...

Він щось зашепотів на вухо агентів, у якого від почутого аж зблиснули скельця окулярів.

— Не може бути! — здивувався Фікса.

— Якби ж то! — зітхнув капітан і потягнувся до портсигара. — Ага, і розвідайте мені все про такого собі доктора Брякуса, — попросив він на прощання агента.

— Маю честь, — клацнув підборами Фікса й розчинився за дверима. (Суперагенти уміють і не таке).

— Любочко, — покликав капітан секретарку. — Додайте на радіо гучність. Здається, це третій концерт для скрипки Антоніо Вівальді, — промовив меланхолійно він, закутуючись у хмару сигаретного диму.

Розділ дев'ятий,

у якому Іван Сила та доктор Брякус дивують один одного

Іван Сила серед комплексу інших вправ виконував і жим із штангою. Майже щодня він збільшував вагу. Але цього разу попросив Брякуса не гратися з ним у дитячі забавки, а дати серйозну вагу.

— Ого! — з усмішкою промовив той. — Кошеняткові вже здається, що воно стало тигром.

— Хлопці, — гукнув він до Корнелія та Станіслава, які тренувалися поруч з Іваном, — ану поставте цьому гірському ведмедеві 120 кіл.

Сила підійшов до штанги й без великого напруження підняв її над головою.

«Е, що тут піднімати? — подумав Іван. — Як два міхи пшениці на вокзалі». (Він і далі розвантажував вагони, вирішивши призбирати грошенят. Але, ясна річ, тримав це у великій таємниці).

— Ану, хлопці, додайте йому ще десять кіл, — махнув пальцем Брякус. Він про щось зосереджено думав.

Результат був таким же. Так повторювалося кілька разів, поки вага не збільшилася до 160. Тут уже навіть Брякус став непокоїтися.

На цей раз штанга далася Іванові нелегко. Він помітно втомився, а тому трохи заточився, однак зумів випростатися й утримати вагу над головою. Від здивування хлопці повідкривали роти.

Доктор Брякус зблід, далі скоромовкою пролепетав:

— Одну секундочку... Одну секундочку...

Присів над штангою, протер окуляри, ще раз подивився на вагу й раптом побіг у будинок. Через хвильку з'явився з шампанським і фужерами.

— Молодий чоловіче, дорогий ви мій! — з порогу схвильовано звернувся Брякус до Івана. — Це неймовірно, але факт! Запам'ятайте цей день: сьогодні ви встановили новий рекорд Республіки! Ура!

— Ура! — гукнули за тренером Станіслав із Корнелієм.

Шампанське пили, сидячи просто на траві.

— Через тиждень — республіканський чемпіонат. Так що готуйтеся, — поплескав він по плечу Силу. — Я завжди вірив у вас. Ми повинні довести їм, що я... — він заскрипів зубами, не закінчивши думки. — На сьогодні тренування завершено, — раптом розсміявся Брякус. — Хлопці, я вас люблю! Який фантастичний день! Цінуйте життя, дорогенькі мої! Воно — прекрасне!..

Під час виконання свого таємного завдання агент Фікса схопив Міху Голого, який порпався в його документах. Він прикував хлопця до себе наручниками й повів по вокзалу.

Розділ одинадцятий, у якому Іван Сила розряджає ситуацію

Від шампанського в Івана трохи гуло в голові, адже алкоголю він ніколи не вживав. І взагалі вів здоровий спосіб життя. Тому, побачивши Міху, який переходив вулицю з невідомим попід руку, привітно їм загукав. На диво, вони навіть не зупинилися, а вусатий чолов'яга почав на Івана раз у раз озиратися.

Це здалося новоспеченому рекордсменові дивним. Та й кортіло розповісти товаришеві про свої успіхи, тому він вирішив солодку парочку наздогнати. Бачачи, що за ними швидко йде здоровань, агент Фікса прийняв єдино правильне рішення: зустріти ворога у всеозброєнні, але з максимально вигідної позиції. Він звернув у найближчий під'їзд і сховався за вхідними дверима, при цьому так стиснувши хлопчині горлянку, що той не міг навіть пискнути.

— Міхо! Ти де? — почувся зовсім близько голос Івана.

Ще мить — і його могутня постать з'явилася у дверях. Фікса з усієї сили вдарив рукояткою револьвера Силу в потилицю. Але в останній момент Міха його штовхнув, тож удар вийшов змазаним. Було боляче, але не смертельно.

Не довго думаючи, Сила з розвороту тріснув у голову постаті, яка так погано вітається з незнайомими. Та тільки йойкнула й обм'якла, поволі сповзаючи на підлогу. Разом із нею завалилася й постать менша.

Сила схопив їх попід руки, мов два мішки картоплі, і виволік на Боже світло.

Фікса та Голий мирно лежали на травичці, мов янгелики, а Іван гарячково думав, як їх привести до тями. Часу не було зовсім, адже довкола снували люди. Треба було діяти. Сила спробував пошукати ключі від наручників у кишені агента 008, але, натрапивши на поліцейське посвідчення, від несподіванки присів.

Події набирали неприємного розвитку...

Розділ дванадцятий, у якому про Івана Силу починають говорити

Зала, у якій проходили змагання, була переповнена. Ще б пак! Чемпіонат Республіки — то вам не фіглі. Вправи виконувалися в кількох видах. Кожен робив по три спроби.

Безперечним фаворитом уважався дворазовий чемпіон Магдебура. До того ж він представляв силові органи. А силові органи — це майже Республіка. А ображати Республіку... Хотів би я побачити такого сміливця!

У молодості Магдебура був поліцейським, і чи не в кожному поліцейському управлінні висів його портрет... Не дивно, що й на чемпіонаті Магдебура мав найбільшу групу підтримки. Аби уникнути зайвих балачок, поліцейські були переодягнені в цивільних. І за порядком подивляться, і свого підтримають — уважало керівництво.

Зала тривожно мовчала.

Магдебура робив останню спробу встановити новий рекорд.

Окрім нього, попередню вагу зумів взяти тільки нікому невідомий парубійко з гоноровим прізвиськом Сила. Але ж но ньому видно, що це справжній селюк. Чемпіон не може програти ТАКОМУ. Це би була ганьба на всю Республіку...

«Маг-де-бу-ра! Маг-де-бу-ра!» — почав скандувати зал. Усе! Він підійшов до штанги, узявся за неї руками і, набравши повні легені повітря, почав установлювати рекорд.

Але що це? Піднята над головою чемпіона штанга спочатку хитнулася в один бік, далі — в інший, а за секунду гепнула на землю, ледь не розтросивши йому ногу. Зала голосно зітхнула: нова вага не взята.

Щоправда, ще одна спроба залишалася в Івана Сили, а далі судді повинні порадитися, як діяти далі. Ніхто жодних надій на якогось там Івана, та ще й подумайте — Си-лу! (оце поганий смак!) — не покладав. Тому чимало глядачів потягнулися на перекур, уже на ходу сперечаючись, яким буде рішення суддів.

Між тим Іван зійшов на поміст, глипнув у залу й проказав найкоротшу молитву, яку знав: «Боже, поможи!» Його група підтримки складалася аж із трьох осіб: Станіслав, Корнелій і, ясна річ, його поважність Міха Голий, котрий заради цього випадку в когось позичив (маємо надію, що все-таки позичив) майже не ношений піджак.

— Дай їм, ведмедю! — крикнув на все горло Міха, чим привернув увагу переодягнених поліцейських, себто півзалу.

Іван це розчув. Розвеселілий, з легкою душею взявся за штангу.

— А-ах! — раптом вигукнув увесь зал, а потім зірвався на ноги. Іван упевнено тримав штангу над головою й усміхався фоторепортерам. Вони без угаву клацали камерами, і цьому, здавалося, не буде кінця.

Приголомшена публіка не знала, як реагувати. Кілька секунд панувала мертва тиша. Коли ж він опустил штангу й суддя оголосив, що новим чемпіоном Республіки став Іван Сила, зала вибухнула...

Тільки одна людина в залі сиділа непорушно. Це був Міха Голий. По немитому обличчю він розмазував сльози. Так-так, цей привокзальний волоцюга, пройдисвіт і злодій плакав. Можливо, уже заради цього варто було встановлювати республіканський рекорд?

Агент Фікса потрапив до лікарні зі струсом головного мозку. Читаючи газету, він упізнав Івана Силу. Його гніву не було меж, тож він миттєво покидає лікарняну палату.

1. Іван Сила познайомився з доктором Брякусом

- А по приїзді на вокзалі
- Б під час вуличного бою
- В розвантажуючи мішки
- Г рятуючи Міху Голого

2. Репліка *Я — краще поліції* належить

- А докторові Брякусу
- Б агенту Фіксові
- В Міхові Голому
- Г Івану Силі

3. Характеристикою *опецькуватий чоловічок зі швидким поглядом і рухливими щурячими вусами* наділено

- А чемпіона Магдебургу
- Б дядька Микульцю
- В доктора Брякуса
- Г агента Фіксу

4. Звідки й куди прибув Іван Сила на початку твору? Кого називають *верховинцями*?
5. Які вчинки Івана Сили свідчать про його вихованість і скромність?
6. Чому, на вашу думку, подружились Іван Сила й Міха Голий?
7. Як оповідач ставиться до агента Фікси? З чого це видно? Підтвердьте свою думку прикладами з тексту.
8. Оповідач у розділі дванадцятому назвав Міху Голого *привокзальним волоцюгою, пройдисвітом і злодієм*. Чому читач симпатизує хлопчикові з такими характеристиками?
9. Чому Міха Голий плакав після поєдинку Івана Сили?
10. Які недоліки має Іван Сила? Чи не здається вам, що автор його ідеалізує? З чим це пов'язано?

11. Спрогнозуйте подальші події повісті кількома реченнями.
12. Виразно прочитайте розділ дев'ятий за ролями.

1. Прочитати наступні чотири розділи повісті О. Гавроша «Неймовірні пригоди Івана Сили».
2. Знайти інформацію в мережі Інтернет про те, до складу якої країни входили західноукраїнські землі в той час, коли Іван Фірцак (*прототип Івана Сили*) підкоряв ринги світу — у першій половині ХХ ст. Підготувати про це невелике повідомлення (*за бажанням*).

Розділ п'ятнадцятий, у якому агент Фікса викриває антиурядову змову

Фікса ввірвався до кабінету капітана Миколайчика без попередження. А оскільки пан капітан якраз підрівнював пилочкою нігті, то йому стало страшенно незручно.

- Агенте 008, що ви собі дозволяєте? — почервонів він.
- Пане капітане, справа надзвичайної ваги, — Фіксі знову запаморочилося в голові, і він схопився за стіл.
- Я бачу, з вами не все гаразд, — Миколайчик указав рукою на стілець.
- Пане капітане, на вашого найкращого агента вчинено замах, — Фікса з полегшенням сів і обтер спітніле чоло хустинкою. — У четвер, коли я вже все дослідив і збирався покидати зону спостереження, мене підло заманили в пастку і вчинили розправу.

Капітан із цікавістю почав слухати: аби обхитрувати Фіксу, треба бути вельми кмітливим.

— І скільки їх було? — запитав він, дістаючи з шафи почату коробку цукерок.

— Двоє. Але один із них... Один із них... — від хвилювання агентові аж перейняло подих.

— Так хто був один із них? — капітан Миколайчик підсунув цукерки до Фікси. — Підсолодіться, голубчику!

Той кинув собі до рота відразу кілька трюфелів і почав шалено жувати.

— Один із них — чемпіон Республіки ж бокшу, — прошамотів він набитим ротом. — Шебто, жі штанги.

— Ви хочете сказати, що це той молодик, який переміг нашого Магдебурю? — пещена рука капітана теж потягнулася за цукеркою.

— Так, пане капітане, саме це я і хочу сказати, — обличчя агента розпливлося в посмішці.

— А що з вашими зубами? — раптом запитав Миколайчик.

— Не зрозумів, — стривожився Фікса.

— Гляньте, — Миколайчик подав йому маленьке люстерко, яке завжди носив у кишені.

— О, діво Маріє! — заволав на весь кабінет Фікса. У низці його рівних білих зубів тепер зяяли дві чорні дірки. — Він вибив мені два зуби! — заламував руки агент. — Як я тепер прийду до мами в гості? Вона мене приб'є!

— Заспокойтеся, Фіксо. Ми представимо вас до урядової нагороди, але спочатку розкажіть, що ви рознюхали.

— Отже, так, — агент 008 знову став утіленням професійності. — Доповідаю: на вокзалі діє злочинне угруповання, яке займається контрабандою в особливо великих розмірах. Крадуть цілими ешелонами. Ниточки, — тут Фікса підняв палець, — тягнуться аж догори.

— І дуже догори? — капітан Миколайчик показав очима на стелю.

— Дуже, — тихо видавив із себе Фікса.

Капітан Миколайчик розмірковував.

Якщо ниточки контрабанди ведуть так угору, то невідомо, куди вони заведуть.

А неприємностей не хотів ніхто, у тому числі й пан капітан, який вирізнявся вишуканістю й тактом. Може, зупинитися на нижчому рівні?

— А хто в банді оцей чемпіон? — задумано мовив він.

— Він очолює бойовиків, — з готовністю доповів Фікса.

— І багато в них бійців? — Миколайчик продовжував про щось розмірковувати.

— Багато, — Фікса нагнувся до капітана. — Ви просили довідатися про такого собі доктора Брякуса. Так-от, цей тип є їхнім шефом.

Діють під прикриттям домашнього спортивного клубу. Удома в Брякуса — штаб-квартира й навчальний центр штурмовиків. Не здивуюся, якщо там виявиться й склад зброї. Діяти треба негайно!

— Ну це нам вирішувати, коли діяти, — з притиском зауважив Миколайчик. Була п'ятниця, а пан капітан вельми не любив розпочинати щось перед вихідними. Суботня гра у гольф — це святе. — Почнемо операцію з понеділка, — прийняв він рішення. — Обмежимося поки що бойовиками.

Доктор Брякус уже вибудовував неймовірні плани. Він уявляв у центрі столиці розкішний будинок із написом «Спортивний клуб доктора Брякуса». Аби Івана не перехопили конкуренти, він вирішив із ним домовитися, запросивши здорованя до замиського ресторану. Під час поїздки за місто відмовило кермо, й авто, кероване Брякусом, урізалось в скелю. Доктор помер на місці, а Іван Сила потрапив до лікарні. Його навідав агент Фікса й пригрозив, що від нього чемпіон не втече. Верховинець швидко одужував — молодий організм брав своє. Після цього його було доправлено до в'язниці. Обшук у помешканні загиблого тренера нічого протизаконного не виявив. Міха Голий не пас задніх: він через знайомого журналіста передав інформацію про невинно засудженого чемпіона Івана Силу в пресу. Тут утрутився генерал Хрунь і на поліг, щоб Силу звільнили під заставу, але справу проти нього поки що не закривали. Агента Фіксу було відсторонено від розслідування.

Розділ двадцять перший,
у якому Іван Сила потрапляє в нову неволю

Звістка про те, що за звільнення Івана Сили поліція просить 50 тисяч застави, приголомшила не тільки Івана, а й друзів. Ці величезні гроші зібрати було не під силу не тільки оточенню Міхи Голого, а й усій зміні вантажників. Доводилося чекати заступництва якоїсь впливової особи...

Та одного ранку до камери зайшов старший слідчий Бенцик і злобно просичав, що обвинувачений може збирати речі. За нього внесли викуп, але це не значить, що справа проти Івана Сили закрита. Особисто він, старший слідчий Бенцик, сподівається на швидку зустріч. У кімнаті відвідування його чекала екстравагантна вродлива пані.

— Мадам Бухенбах, — простягнула вона Іванові свою ручку в чорній рукавичці. — Аделія.

Той невміло її стиснув.

— Обережніше! — зойкнула мадам.

Далі уважно оцінила хлопчину з голови до ніг, торкнулася пальчиком його обличчя й загадково промовила:

— А ви мені подобається. Це саме те, що потрібно. Гірський ведмідь на прізвисько «Іван Сила», — розсміялася вона. — Ну то я його забираю чи як? — холодно звернулася мадам Бухенбах до Бенцика.

— Так-так, пані, — схопився той. — Ви внесли заставу, тож...

— Ходімо, моя радосте, — мадам навіть не дослухала старшого слідчого, чим його сильно образила, а взявши Івана Силу попід руку, вийшла на вулицю. Там уже чекало заведене авто, яке відвезло їх до затишного будинку неподалік центру.

— Це моя нірка, — кинула вона недбало рукавички на стіл посеред кімнати, усунувши обклеєної афішами з великими написами «ЦИРК БУХЕНБАХ». — Тільки не подумайте, що я вас викупила з великої любові до штанги чи гірських ведмедів. Ні, коханий! Це чистий бізнес. Нашому цирку потрібне оновлення. Можна сказати, свіжа кров, — вона всміхнулася чарівною усмішкою. — А чемпіон Республіки якраз і може стати нашим новим козирем. Чи не так? — вона наблизилася своє личко впритул до Іванового, і від її парфумів у парубійка тьохнуло серце.

— Я вам пропоную вигідний контракт: ви працюєте в мене рік і повертаєте мені 50 тисяч, — мадам Бухенбах випустила вгору цівку диму. — Або ж повертаєтеся назад у в'язницю й годуєте клопів, — усміхнулася вона, блиснувши порцеляновими зубками...

— Давайте контракт, — зітхнув Іван.

Повертатися назад під арешт не було ніякого бажання. Харчували там препаскудно. Та й зрештою, які перспективи в нього на волі? Знову вантажити вагони?

Іван познайомився з колективом, до якого входили імпресарію (ведучий) Пандорський, акробати Фандіго та Рената, танцівниця Мілена й карлик Піня з мавпочкою на плечі. Сила придумав свій перший номер, згадавши, як у селі носив на собі дітей з усієї вулиці. Він вирішив тепер винести на манеж усіх артистів цирку. Ця ідея була з радістю підтримана мадам Бухенбах.

**Розділ двадцять четвертий,
у якому агент Фікса знаходить спільника**

Фікса сидів у задньому ряду шапіто майже під самим прожектором. Він насунув собі на очі капелюха й підняв комір, аби його не впізнали.

Агент дивився на того, хто зіпсував йому кар'єру, а можливо, і життя. Адже догана ніколи не вивітриться з його пам'яті. Догана! І кому? Йому – агентові 008, кращому нишпорці таємної поліції столиці! Фікса важко зітхнув.

Іван Сила прислуговував повітряним гімнастам під час їхнього виступу, притримуючи канат і підстраховуючи їх знизу. Він був у чорній, розшитій золотом, шкіряній жакетці, накинутій на могутні голі груди. «От на що здатен оцей вантажник! Тримати шнурки та носити діжки з оселедцями. Тьху!»

З усіх циркачів агентові припав до вподоби лише карлик. «Він такий же нещасний, як і я, — думав Фікса. — Усі його скубуть. Навіть дурна мавпа. Треба з ним ближче познайомитися», — вирішив він і став чекати завершення виступів.

Піня з недовірою поставився до похмурого тина з щурячими вусами та насунутих на очі капелюхом.

— Чого вам треба? — буркнув він.

— Хочу випити з вами пива, шановний, — блиснув у п'єтмі двома золотими зубами Фікса.

(Так-так, недавні дірки заповнилися найдорожчим металом).

Дармове пиво карлику завжди подобалося, але з якої речі цей незнайомець такий щедрий?

— Чому саме зі мною? — недовірливо глипнув Піня.

— Мене цікавить Іван Сила, — шепнув Фікса.

— Гаразд, — карлика охопила така цікавість, що в нього аж пересохло в горлі. — Я зараз переодягнуся. Чекайте мене за рогом у кав'ярні «Троє поросят».

У корчмі було гамірно й накурено. За дерев'яними столами сидів різношерстий люд, кожен про щось жваво базикав. Фікса з карликом їли смажені курячі крильця й запивали пивом.

— Проти цього типа, який себе хвалькувато називає Силою, порушена карна справа, — масними руками схопився за кухоль Фікса. — Його звинувачено в убивстві.

Очі Піні округлилися від здивування.

— А чому ви його не арештуєте?

— Нам бракує доказів, — агент зробив великий ковток. — Це ду-у-же хитрий злочинець. Він управно замітає сліди.

— О-о! — тільки вимовив карлик, розгризаючи кістку.

— Тому в мене до вас, мій дорогий друже, важливе доручення, — Фікса обійняв карлика за плече, заодно витираючи долоню. — Ви будете нашими очима й вухами.

Піня розгубився. З одного боку, зв'язки з поліцією ніколи не зайві. Хтозна, що нас чекає попереду. А з іншого боку, йому стало лячно.

Агент розцінив мовчанку горбуна по-своєму.

— Ясна річ, що ви працюватимете не задурно. Дуже не задурно.

Він поплескав себе по кишені. Піня розплився в посмішці. Це міняло справу...

Мадам Бухенбах була в істериці: уночі викрали найкращого рисака. Вона звільнила сторожа й дала оголошення про прийом на нічну зміну коника й сторожа. Після чергової вистави, де Іван Сила показував свій уже другий номер, він дізнався від Міхи Голого, що коня викрав циган Монці, якого хлопець запримітив на вокзалі. Їм удалося повернути коня. На radoщах мадам Бухенбах узяла на вакантне місце сторожа Міху Голого.

Розділ двадцять сьомий, у якому Іван Сила міняє орієнтацію

Іван Сила приймав дорогого гостя. Вуйко Микульця знову навідав сина у війську, а заодно вирішив дізнатися й про односельця. Тепер він сидів у вагончику хлопців і хвацько краяв чорний хліб із салом.

— Скуштуй, синку, нашого харчу, — припрошував він, гучно кусаючи цибулю. — Мабуть, уже скучив за горами?

— Не рвіть, вуйку, серця, — зітхнув Іван. Дізнавшись, що вдома все гаразд, він трохи заспокоївся. — А як там Маруся? — насмілився запитати Іван. — Ну та, що біля нас живе.

— Петрикова? — хитро перепитав Микульця. — Оце вже місяць, як віддалася. За Михайла Підлісного. Знаєш?

В Івана аж потемніло в очах. Хоч і не мав із Маруською нічого, але вона була для нього, як ікона, котрій щовечора молився. Іван згадав її карі оченята, рівенький носик, точені губки, чорну косу до пояса — і всередині аж защеміло. А які вона готувала вареники!

— Передайте їй оце, — Іван простягнув срібний перстень, куплений ним відразу після перемоги на чемпіонаті. — Скажете, що від мене.

— Не журися, синку, — підморгнув Микульця. — У тебе будуть ще сотні таких молодниць.

Іван провів вуйка до потяга, передавши грошей батькам: «Хай мама зготують галушок із шкварками для всієї вулиці». Зажурений, повертався він до цирку.

Дізнавшись, у чому річ, Міха аж за черево схопився від сміху.

— Ну ти даєш, старий! — зловтішався він. — Так ти тепер вільний! Розумієш, сільська твоя голова? Цінуй свободу, поки вона в тебе є!

Бачачи, що Іван не відходить, він змінив тон.

— Гаразд, оженимо, якщо тобі так кортить! Зробимо першим женихом у столиці!

Ось тепер це Івана дістало. Він схопив товариша за комір і високо підняв.

— Гей! — брикнувся в повітрі Міха. — Поклади, де взяв.

— І не подумаю, — не повів бровою Сила. Знаючи, що Іванової моці вистачить надовго, Голий змінив тактику.

— Дівчата! — загукав він до Ренати з Мілкою, які неподалік прали одяг. — Наш богатир вирішив оженитися, але не знає, котру з вас вибрати.

Циркачки захихотіли. Іван густо почервонів і відразу опустив товариша.

— Дурень! — проказав він.

— Сам такий! — огризнувся Міха у відповідь, поправляючи комір.

— А я не проти! — раптом крикнула Мілка, і дівчата дзвінко розсміялися.

Іван хотів щось віджартуватися у відповідь, але зіткнувся з поглядом танцівниці й замовк.

Вона дивилася на нього якимось по-особливому, і від цього тілом розливався тривожний щем.

«А й справді», — раптом подумав він, але тут же відігнав від себе несподівану думку. Та головне, що Міха свого домігся: Маруська на завжди покинула Іванове серце, але тепер там оселилася інша. І від цього спокійніше чомусь не стало.

Якось до цирку навідався Президент Республіки. Мадам Бухенбах нервувалася. Іванові Силі вдалося здивувати високопосадовця новим трюком: він одним махом долонею вганяв цвяхи в дошку. Після вистави Президент сфотографувався з Іваном Силою й щасливою власницею цирку.

— Молодий чоловіче, у вас прекрасне майбутнє, — промовив Президент на прощання Іванові. — Я ніколи не помиляюся, повірте моєму досвіду.

Через тиждень Іван отримав розкішний конверт із написом «Адміністрація Президента». У ньому було фото, на звороті — напис: «Іванові Силі, котрий прославляє Республіку. З вдячністю». Це був почерк Президента.

1. Мадам Бухенбах називала Івана Силу

- А верховинцем
- Б здорованем
- В селянином
- Г ведмедем

2. Слова *Молодий чоловіче, у вас прекрасне майбутнє* Івану Силі сказав

- А доктор Брякус
- Б слідчий Бенцик
- В капітан Миколайчик
- Г Президент Республіки

3. Установіть відповідність.

Літературний герой	Заняття в цирку
1 Піня	А комік
2 Голий	Б силач
3 Фандіго	В сторож
4 Пандорський	Г акробат
	Д імпресаріо

4. Охарактеризуйте поведінку й манери капітана Миколайчика й агента Фікси, перечитавши розділ п'ятнадцятий. Якими засобами автору вдається тонко передати атмосферу, що панувала в кабінеті капітана?

- 5. Хто з працівників цирку підступна людина? З чого це видно?
- 6. Які елементи поведінки агента Фікси характеризують його зневагу до карлика Піні, з яким він, тільки-но познайомившись, укладає угоду?
- 7. Як себе почуває й поводить Іван Сила, коли його питають про Марусю, а потім про Мілку? Як називається ця риса вдачі?
- 8. Як ви вважаєте, Івана Силу люблять герої повісті лише за його талант чи й за інші чесноти? Які саме?
- 9. Як ви розумієте виділене слово в реченні *За дерев'яними столами сидів різношерстий люд, кожен про щось жваво базікав?*
- 10. Поміркуйте, чому саме за повістю «Неймовірні пригоди Івана Сили» найлегше зняти повнометражний мультфільм, на відміну від інших творів цього жанру, прочитаних у 7 класі.

11. Намалюйте словесний портрет мадам Бухенбах, використавши цитати з тексту повісті для характеристики її мовлення.

12. Згадайте, що таке *художня деталь*. Визначте речову деталь в описі мадам Бухенбах, портретні деталі — в описі агента Фікси та карлика Піні. Як вони характеризують цих героїв?

1. Прочитати повість О. Гавроша «Неймовірні пригоди Івана Сили» до кінця.
2. За матеріалами мережі Інтернет підготувати мультимедійну презентацію про Івана Фірцака — чемпіона Чехословаччини та Європи (за бажанням).

Розділ двадцять дев'ятий, у якому всі погрожують

Іван почув дивні звуки: ніби плач маленької дитини чи виття невідомої звірини. Звуки чулися з вагончика карлика Піні. Сила спробував відчинити двері, але вони були замкнені. Через вікно було слабо видно, але Іван роздивився. Так і є: карлик удома. Але що він робить? У руці він тримає батіжок і шмагає ним... мавпочку Беню! З вагончика знову почулися химерні звуки.

Іван рішуче постукав у двері. Усередині все стихло.

— Піню, відчини! — крикнув Сила. У відповідь — анічичирк. — Відчини, бо вивалю двері! — ще раз повторив Іван. — Ти мене знаєш.

Коли верховинець став напирати на двері, замок клацнув, і на порозі постав переляканий карлик.

— Чого тобі? — буркнув він. — Я вже спав!

— Де мавпочка? — грізно мовив Іван.

— Відпочиває, — тремтячим голосом відповів Піня.

Сила попрямував до великої скрині з одягом, де вона зазвичай ночувала. У самому низу в куточку забилася перелякана тварина, яка розумними чорними очима дивилася на Івана.

— Беню! Ходи до мене! — він узяв мавпочку на руки. — Ще раз дізнаюся, що ти б'єш тварин, скуштуєш моїх гостинців, — показав Іван здорового кулака. — А Беня поки поживе в нас!

Карлик тільки люто блиснув очима. Коли Іван зник із мавпочкою в темряві, Піня завив і шмагонув батіжком стіл. Тоді встав і почав одягатися. Він вирішив діяти. Незважаючи на пізню годину, мадам Бухенбах ще була в цирку.

— Пані Бухенбах, — вкрадливо почав карлик. — Беня зникла!

— Як це зникла? — пані Аделія після зустрічі з Президентом усе ще перебувала в піднесеному настрої. — Певно, дурна мавпа сховалася.

— Судячи з усього, ідеться про викрадення, — наполягав Піня. — У моєму вагончику все догори дригом.

— Але хто це зробив? — мадам Бухенбах стала уважнішою.

— Я бачив неподалік Івана Силу. Він щось поспішно ніс у руках, — карлик вирішив обійтися без натяків.

Мадам зрозуміла, куди хилить горбун. Сила ставав головною зіркою її цирку, і безпідставні підозри такого нікчеми, як цей карлик, почали її дратувати.

— Я не маю жодних підстав не довіряти Іванові. Зрештою, ми його зараз покличемо й про все розпитаємо.

Карлик знітився. Залишався останній аргумент.

— А чи знає пані Аделія, що Сила вже сидів у в'язниці? — перейшов він у наступ. — І карна справа проти нього й досі не закрита.

Усе! Досить! Мадам Бухенбах аж кипіла.

— Маленька потворо! — просичала вона. — Я знаю все, бо вносила за Івана заставу. Але якщо ти, підла твоя душко, — вона заліпила карлику гучного ляпаса, — ще хоч раз розпускатимеш плітки...

Тепер ляпаса горбун отримав з іншого боку.

— Тоді скуштуєш ось цього! — показала вона Піні батога. — А тепер геть звідси, і щоб я бачила тебе тільки під час виступів!

Карлик, задкуючи, вилетів із вагончика директриси, але перечепився через поріг і з розгону розтягнувся в калюжі.

Болото змішалось на його обличчі зі сльозами безсилля.

— Клянуся, — повернув він голову в бік Іванового вагончика. — Ти за все це відповіси!

Мадам Бухенбах хряснула дверима. Вона мала свої причини для лютування. Після візиту Президента й розмови з його помічником справа проти Івана Сили була закрита. Сьогодні вона одержала свої 50 тисяч назад, але тримала це в глибокій таємниці. По-перше, заставою вона прив'язувала Івана Силу до свого цирку. А по-друге, гроші зайвими ніколи не бувають. І тут цей дурний карлик мало все не зіпсував. «Треба бути обережнішою», — зробила висновок мадам.

Цирк мадам Бухенбах збирається з гастролями за кордон. Мавпочка Беня тепер живе з хлопцями. Піня точить на Івана зуб і думає про помсту. Зустрівшись з агентом Фіксою, він засмутив його повідомленням про те,

що звинувачення із здорованя знято. Проте Фікса пообіцяв переслідувати Силу й за кордоном, адже він теж саме в цей час збирається туди в службових справах. Іван дізнається про нещастя Мілки. Виявляється, її батьки колись були повітряними гімнастами, якимось під час вистави прямо на її очах травмувалися насмерть, виконуючи трюк. Хлопцеві шкода дівчини, він усе більше закохується в неї. Під час гастролей за кордоном мадам Бухенбах надходить вигідна пропозиція: організувати бій Івана Сили з найсильнішою людиною Баварії. Іван не погоджується, але хитрощами пані Аделії вдається його вмовити.

Розділ тридцять другий, у якому один із ведмедів мусить поступитися

На ранок усе місто було обклеєне афішами: «Грандіозний бій двох ведмедів». Виявляється, не тільки Іван Сила мав таке прізвисько, але й гордість Баварії — сам Бієр-Мієр, який ще ніколи не зазнавав поразки. Уже під обід дістати квиток у цирк Бухенбах було неможливо.

Повболівати за свого прийшло поважне панство на чолі з бургомістром. Адже Бієр-Мієром пишалася вся Німеччина.

Півдня Іван провів у тренуванні, згадуючи науку Брякуса, який навчив його різних видів боротьби. Він не дуже хвилювався, адже, попри свою силу, ніколи себе борцем не вважав. Тому програти німецькому силачеві не було би для нього образливо.

Більше хвилювався за Мілку та вчорашню розмову з мадам Бухенбах. Проте директриса навіть не подала виду, ніби між ними щось увечері трапилось. Для неї понад усе завжди був цирк, а не мимовільні пристрасті.

— Головне — не метушись, — повчав Міха товариша. Він увійшов у роль тренера, і це неабияк тішило його самолюбство. — Будь уважний і чекай, поки цей драний Бієр-Мієр не зробить фатальної помилки, — він діловито сплюнув. — І не переживай, старий. Ламали й не таких, як цей німчура!

Бієр-Мієр був вищим, зате Сила був ширшим у плечах. Німець ходив по арені й зображував ведмедя, час від часу піднімаючи руки, наче лапи, і рикаючи в зал. Публіці це подобалося.

Нарешті затріскотіли барабани, і поєдинок розпочався.

Весь цирк Бухенбах стояв перед кулісами, уболіваючи за свого. Найбільше переживала Мілка, яка аж стисла кулачки від хвилювання.

Набагато досвідченіший німець переважав Івана в усьому. Парубійкові дико щастило в останній момент ухилитися від небезпеки. Публіка розчаровано зітхала. Нарешті Бієр-Мієр також притомився. Натомість Іван уперто чекав свого шансу, приборігаючи силу.

І коли світло прожектора потрапило просто в очі Баварському ведмедеві, Сила ринувся в атаку. Він підчепив супернику ногу й усією масою на нього навалився.

Кілька секунд Бієр-Мієр тримався, а тоді ці сплетені, немов удави, клубки м'язів звалилися на землю. Іван опинився зверху, а значить — перемога була за ним. Зала оніміла, а далі піднялася з місць і стримано зааплодувала. Це були оплески поваги. Іван Сила отримав міжнародне визнання.

Першою вибігла привітати переможця Мілка з букетиком зібраних нею польових квітів. Далі на шиї Івана повис Міха, який вимагав зробити «слоника» при глядачах. Нарешті третьою залізла просто на голову чемпіона мавпочка Беня, виконавши на ній справжню оду радості...

Ця перемога змінила ставлення Сили до боротьби на арені. Він почав тренуватися й по можливості навіть брати уроки. Бо одне діло — гнути залізо, а зовсім інше — перемагати таких же силачів, як і сам.

Піня й Фікса вирішили вночі спалити вагончик, у якому жив Іван Сила. Їхній намір скоїти пожежу помітив Пандорський, який іще не спав. Він вчасно зупинив кривдників, ударивши одного з них по голові рукояткою кинджала, з яким завжди показував фокуси. «Жертвою» Пандорського виявився карлик Піня. Горбаневі довелося зізнатися в замахові й видати Фіксу. Він почав тиснути на жалість, розповідаючи про каліцтво й тяжку долю. Пандорський пожалів Піню, попередивши, що наступного разу йому доведеться шукати іншого товариства. Гастролі країнами тривали. Івана вразила Іспанія, море йому чомусь нагадувало рідні гори. Тут йому довелося стати на двобій із найбільшим биком. Але і в цій кориді Сила вийшов переможцем.

Розділ тридцять шостий, **у якому Іван Сила виконує бажання королеви**

...Найбільший цирк Лондона був наповнений ущерть. Ще б пак! Адже на виставі — сама англійська королева. Вона сиділа в розкішному різьбленому кріслі на окремому підвищенні, час від часу прикладаючи до очей театральний бінокль. Виступали артисти різних цирків і країн, зриваючи оплески.

Та всі чекали на останній вихід — гірського ведмедя Івана Сили.

Іван із легкістю виконував свої номери: «Залізне серце», витягування цвяхів із дошки, розбивання кувалдами каменюки на грудях, «Зуби мамонта», «Залізний ніс». Насамкінець парубійко на шиї зігнув

залізничну рейку. Шокована публіка не шкодувала долонь. Та враз овації стихли. Королева поманила Івана до себе.

Вона простягла йому руку, яку циркач невміло поцілував. Її величність розсміялася й сказала щось по-англійськи. Пандорський, який опинився тут же, переклав:

— Королева просить тебе поборотися з уславленим боксером Джебсоном.

Іван знітився.

— Невже такий богатир чогось боїться? — в'їдливо затрясла кучерями її руда величність. — Публіка чекає, — показала вона рукою на глядачів.

— О'кей, — відповів Іван єдиним англійським словом, яке знав.

Коли ведучий оголосив, що зараз відбудеться поєдинок між Джебсоном та Іваном Силою, у цирку почало коїтися щось неймовірне. Потім усі встали й почали співати англійські пісні. Атмосфера нагніталася.

Схвильована мадам Бухенбах забігла до гримувальні Івана.

— Мій коханий ведмедика! — стала вона заламувати руки. — Якщо ви виграєте! Якщо ви виграєте!..

— То що буде, якщо він виграє? — підняв брову Міха Голий, який зав'язував Іванові боксерську рукавицю.

— Я вам пробачу оті 50 тисяч, які за вас заплатила. Але з умовою, що ви добудете наші гастролі до кінця, — нарешті опанувала вона себе.

— Що ж, — згодився Іван. — Голодному й опеньки м'ясо.

Джебсон був чемпіоном Британії з боксу й кумиром молоді. Англійців неприємно вражало, що Івана Силу почали називати найсильнішою людиною Європи. Тому вони все влаштували так, аби цей парубічко поїхав з Британії осоромленим. Адже всі знали, що Іван Сила — не боксер, а змагатися випадало саме з цього англійського виду боротьби.

Правилам боксу Івана вчив ще доктор Брякус. З того часу він кілька разів тренувався з боксерами. Але в цирку Бухенбах, зрозуміло, боксерські рукавиці були ні до чого. Та Іван не дуже хвилювався, покладаючись на народну мудрість: «Як Іван не зможе, то Бог допоможе». Будь що буде!

Джебсон був дебелим чорношкірим з білосніжною усмішкою.

Його удари, мов град, сипалися на Іванову голову. Сила тільки прикривався кулачистками.

Та один удар він таки пропустив, від чого розтягнувся на манежі.

— Один, два, три... — почав рахувати суддя під улюлюкання натовпу.

Та Іван звівся на ноги, і поєдинок продовжився.

Коли ж Джебсон боляче вдарив його в печінку, а далі в брову (ой, що зараз буде! зажмуртеся!), Іван вилаявся й гримнув з усієї сили у відповідь. Негр відлетів на кілька метрів і непорушно застиг.

Суддя почав над ним рахувати, але той не ворухнувся.

— Лікаря! — гукнув на все горло арбітр.

Захеканий медик кілька секунд оглядав Джебсона, а далі кудись побіг. Увесь цей час публіка стояла, застигши в німому передчутті. Коли ж непритомного Джебсона на ношах винесли з цирку, усі згадали про Івана Силу.

Що тут почалося! В Івана полетіли прокльони, лайка й навіть окремі предмети. Суддя грізно підійшов до нього й попросив зняти рукавиці. Правиця, якою було завдано останнього удару, була тріснутою.

— Покажіть руки! — наказав арбітр.

Іван розкрив долоні. У них нічого не було. Суддя здивовано похитав головою, а тоді підняв праву руку парубійка догори. Іван Сила переміг!

Англійська королева покидала цирк розчарованою.

У Франції на Івана Силу було вчинено замах. Його обманом завели в темне підворіття й сильно побили кілька чоловіків, сказавши, що це йому за Джебсона. У цей час поруч був агент Фікса, який досі стежив за українцем. Він кинувся до бандитів, щоб зупинити їх і розіграти порятунок Івана, ті не розгубилися й гепнули його залізним прутом по голові, агент 008 зойкнув і знепритомнів. Французькі лікарі замінили пробиту частину Іванового черепа металевою пластиною. Силач досить швидко одужав. Далі були гастролі в Америці. Тут Піня знайшов свою другу половинку. Іван освідчився в коханні Мілці й попросив її руки й серця, на що дістав схвальну відповідь. І в Америці Силі вдалося здолати в півтора рази більшого за нього японця й заробити великі гроші.

Розділ останній,

у якому нічого не залишається, як попрощатися

З Америки цирк Бухенбах відпливав уже не в повному складі. На причалі циркачам довго махали рукою дві маленькі фігурки. Це була міс Крокі та її наречений — карлик Піня.

Попри все, розлучення було важким. Адже всі розуміли, що в історії цирку настає новий період.

Аби Піня не сумував, Іван віддав йому мавпочку. Та ж відразу застрибнула карлику на голову й почала його скубти. Усі засміялися...

Подорож до Європи тривала кілька днів, і в один із вечорів мадам Бухенбах зібрала циркачів у своїй каюті вищого класу.

— Кохані мої, — урочисто мовила вона. — Нам треба обговорити наше нове життя.

— У нас з Ренатою все без змін, — першим бадьоро озвався Фандіго.

— У мене теж, — задумано крутнув вуса Пандорський.

— Друзі! — Іван Сила підвівся. — Ми з Мілкою вирішили одружитися.

— Ура! — гримнуло над океаном, так що чайки перелякано злетіли з пароплава.

— Але це ще не все, — підняв він руку. — Ми вирішили піти з цирку. Стало чути, як цокає настінний годинник.

— І куди ж ви подастесь? — першим отямився Пандорський.

— Поїдемо до мене в гори. Я так скучив за маминими галушками... Усі повеселішали.

— А ти, Міхо? — запитала Рената.

— Ми з Бобі — перші свідки на весіллі найсильнішої людини світу, — усміхнувся Голий. — А там буде видно. Може, стану начальником вокзалу.

Циркачі засміялися і звернули погляди на мадам Бухенбах. Вона була сумна і, здавалося, от-от розплачеться.

— Що ж, — мій цирк припиняє існування на вершині своєї слави.

Каюта завмерла.

— Так-так, любі мої, — продовжувала пані Аделія. — Дванадцять років після смерті свого коханого чоловіка я тягнула справу його життя, але бачу, що всьому є початок і кінець.

— Я виходжу заміж, — раптом крізь сльози мовила вона.

Здивування сягнуло піку.

— І хто цей щасливець? — запитав Пандорський.

— Ви його знаєте. Це мсьє Фрасьє. Уже півроку він чекає моєї згоди.

Одразу стало гамірно. Товариство загуло, як вулик.

— Але це ще не все, — продовжувала інтригувати пані Аделія. — Я дарую нашим нареченим своє авто. Хай воно нагадує їм цирк Бухенбах і... мене.

— Ура! — знову гримнуло над океаном.

— Якщо Пандорський, Фандіго й Рената хочуть продовжувати виступи, — мадам Бухенбах сьогодні годі було спинити, — то я даю їм у безоплатне користування циркове майно.

— Ура! — утретє пролунало в каюті.

Тут у двері постукали.

— У вас усе гаразд? — це був капітан пароплава в білосніжній формі й з люлькою в руці.

— Краще не буває, — відповіла за всіх пані Аделія, змахуючи сльозу.

Ніч окутала мороком океан, і тільки світло маленької каюти падало на темні хвилі майже до ранку...

Зауважте

Іван Фірцак народився в червні 1899 р. в українському селі Білках на Закарпатті. За неймовірну силу отримав прізвисько Кротон. Чемпіон Чехословаччини з важкої атлетики та боротьби. Чемпіон Європи з культуризму. Вісімнадцять років був артистом чехословацького цирку. Побував у шістдесяти чотирьох країнах, дивуючи всіх неймовірною силою. Виграв чимало поєдинків із відомими борцями світу. Після програшу українському силачеві Кротону чемпіон Британії з боксу Джон Джексон викинувся з вікна. З рук королеви Англії Іван Фірцак отримав шолом і пояс, оздоблені золотом і діамантами.

Американська преса називала його найсильнішою людиною ХХ ст. Після одного з боїв переніс важку операцію, під час якої йому замінили частину черепної кістки на золоту пластину. Але Кротон і далі продовжував свої знамениті виступи. На початку 1940-х років повернувся на Закарпаття з дружиною Руженою Зікл, повітряною гімнасткою «Герцферт-цирку». Подружжя мало восьмеро дітей. Старший син Іван став чемпіоном України з боксу в середній вазі. У 1948 р. він був засуджений за «український буржуазний націоналізм». У концтаборах відсидів вісім років. Це була одна з причин, чому за радянських часів ім'я Кротона не афішувалося. Знаменитий силач помер у 1970 р. в рідному селі Білках. У народі його прозивали Іваном Силою.

Іван Фірцак.
Фото

До речі...

Олександр Гаврош в одному інтерв'ю розказав, що в справжньому житті Івана Фірцака не було вуличного хлопця Міхи, таємного агента Фікси, карлика Піні й інших дуже важливих для дитячої повісті персонажів і колізій.

1. Робити «слоника» в Івана Сили вимагав (вимагала)

- А** Міха
- Б** Піня
- В** Беня
- Г** Мілка

2. Прочитайте речення.

Це був опецькуватий чоловік із швидким поглядом і рухливими щурячими вусами.

Це портретна деталь

- А** Піні
- Б** Фікси
- В** Брякуса
- Г** Фандіго

3. Установіть відповідність.

Літературний герой	Риса
1 Сила	А мстивість
2 Мілка	Б скромність
3 Аделія	В лагідність
4 Фікса	Г зарозумілість
	Д підприємливість

4. Чи не здалося вам, що Іван Сила був слабохарактерним? Аргументуйте свою думку.
5. Охарактеризуйте Аделію Бухенбах. Чи змінилася вона як людина під кінець твору? Якщо так, то що її змінило?
6. Як, на вашу думку, склалася б доля Міхи Голого, якби він не зустрів у своєму житті Івана Силу?
7. Які особливості композиції повісті О. Гавроша «Неймовірні пригоди Івана Сили»?
8. Доведіть, що твір О. Гавроша «Неймовірні пригоди Івана Сили» за жанром — повість.
9. Прочитайте рубрику «До речі...» й скажіть, чому письменник увів до своєї історії про Івана Фірцака персонажів, яких у його житті насправді не було. Чи мають право на це письменники?
10. Чого навчає повість О. Гавроша «Незвичайні пригоди Івана Сили»?

11. Доберіть назви до ілюстрацій, уміщених у підручнику.
12. Напишіть невеликий твір (6–7 речень) на тему «Іван Сила — утілення непереможного духу українського народу, його доброти й щирості».

1. Підготуватися в групі до читання за ролями найцікавішого розділу повісті О. Гавроша «Неймовірні пригоди Івана Сили».
2. Прочитати розділи тридцять дев'ять–сорок два про пригоди Івана Сили в Америці (за бажанням).

АНДРІЙ МАЛИШКО (1912–1970)

Український поет.

Найвідоміші твори: «Пісня про рушник», «Пісня про Київ», «Ми підем, де трави похилі», «Вчителька», «Чому, сказати, й сам не знаю...», «Київський вальс».

Лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1964).

«Рідна мати моя, ти ночей не доспала...» — кожному українцеві відомі ці слова з «Пісні про рушник» А. Малишка, з творчістю якого ви ознайомитеся в цьому навчальному році. Хто ж цей поет, який написав пісню, що стала народною й передається з покоління в покоління не лише друкованим рядком, а й з уст в уста?

Андрій Самійлович Малишко народився 14 листопада 1912 р. в с. Обухові, що на Київщині. «Сім'я наша, — напише пізніше митець в «Автобіографії», — була велика — одинадцятьоро дітей, та батько з матір'ю, та старенька бабуся». Закінчивши семирічну школу, майбутній поет поїхав до м. Києва, де навчався в Інституті народної освіти, після закінчення якого вчителював, працював у редакціях газет і журналів.

Протягом життя А. Малишко видав майже сорок збірок. У літературу ввійшов як поет-пісняр, бо пісні на його вірші стали народними.

Андрій любив пісні з дитинства, і в цьому велика заслуга його матері Ївги Остапівни, яку по-вуличному називали Базилихою. Про неї він згадував так: «Вечорами, сидячи біля куделі¹, вона співала тихенько й протяжно, і ці пісні вривалися мені в пам'ять на все життя». Ще зовсім малим від старшого брата навчився грати на гармонії, а коли починав з братом співати, то не можна було не заслухатися. Ось звідки пісенні витоки творчості А. Малишка.

У творчому доробку поета понад сто пісень. Андрій Малишко співпрацював із багатьма композиторами, але найбільше — з Платоном Майбородою (створивши з ним їх понад тридцять). Найвідоміші з них: «Пісня про рушник», «Стежина», «Вчителька», «Київський вальс: знову цвітуть каштани». Пісенній спадщині поета притаманні глибокий ліризм в оспівуванні найсвітліших почуттів — кохання, краси рідного краю, його природи.

¹ *Куделя (кўжіль)* — прядиво або вовна, намотані на спеціальну частину прядки.

ПІСНЯ ПРО РУШНИК

Рідна мати моя, ти ночей не доспала,
І водила мене у поля край села,
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя дала.

І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя, на долю дала.

Хай на ньому цвіте росяниста доріжка,
І зелені луги, й солов'їні гаї,
І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші твої.

І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші блакитні твої.

Я візьму той рушник, простелю, наче долю,
В тихім шелесті трав, в щебетанні дібров.
І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, і вірна любов.

І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, й твоя материнська любов.

Зауважте

А. Черниш. Весілля. 2011 р.

Образність «Пісні про рушник» асоціюється передусім із рушником, бо з ним в українців пов'язано всі урочисті дієства від народження до останнього шляху: на рушничкові подавали хліб-сіль, ним благословляли на самостійне життя молодих, рушником перев'язували їм руки під час вінчання, з ним приходили в дім вітати новонароджене дитя, рушником покривали ікони та використовували його в процесі обряду поховання людини.

Прямокутна форма рушника символізує життєву дорогу, а вишиті переважно червоними й чорними нитками візерунки (хоча є рушники й іншої кольорової гами — залежно від регіону

України) означають переплетені в житті людини радісні й сумні моменти:
«І дитинство, й розлука, і вірна любов».
Для українців рушник — це справжній оберіг, талісман, який оберігає
людину й приносить щастя.
Отже, рушник є символом України.

 До речі...

«Пісня про рушник», покладена на музику П. Майбороди, набула такої популярності, що її було перекладено тридцятьма п'ятьма мовами світу.

* * *

Чому, сказати, й сам не знаю,
Живе у серці стільки літ
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт.

На вечоровім виднокрузі,
Де обрій землю обніма,
Нема кінця їй в темнім лузі,
Та й повороту теж нема.

Кудись пішла, не повертає,
Хоч біля серця стеле цвіт,
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт.

Дощами мита-перемита,
Дощами знесена у даль,
Між круглих соняхів із літа
Мій ревний біль і ревний жаль.

ВЧИТЕЛЬКА

Сонечко встає, і в росі трава,
Біля школи в нас зацвітають віти.
Вчителько моя, зоре світова,
Де тебе питать?
Де тебе зустріти?

На столі лежать зошитки малі,
І роботи час проганяє втому.
І летять-летять в небі журавлі,
І дзвенить дзвінок
Хлопчику малому.

Скільки піросло й полетіло нас
В молодій весні, в колосистім полі,
А у тебе знов та ж доріжка в клас,
Той же явір наш
Під вікном у школі.

Двох синів твоїх узяли фронти,
Бо на рідний край впала чорна злива.
В партизанську ніч посивіла ти,
Як в тяжкий мороз
Непожата нива.

Знов щебече юнь і цвіте трава,
Пізнаю тебе в постаті несхилій.
Вчителько моя, зоре світова,
Раднице моя
На Україні милій!

1. «Пісню про рушник» поклав на музику

- А** Ігор Шамо
- Б** Олександр Білаш
- В** Володимир Івасюк
- Г** Платон Майборода

2. Установіть відповідність.

Назва вірша	Художній образ
1 «Вчителька»	А солов'їні гаї
2 «Пісня про рушник»	Б явір під вікном
3 «Чому, сказати, й сам не знаю...»	В вишита сорочка Г стежина біля воріт

3. Установіть відповідність.

Уривок із вірша	Назва вірша
1 ...Нема кінця їй в темнім лузі, Та й повороту теж нема.	А «Вчителька» Б «Київський вальс»

Уривок із вірша	Назва вірша
2 Скільки піросло й полетіло нас В молодій весні, в колосистім полі...	В «Пісня про рушник» Г «Чому, сказати, й сам не знаю...»
3 Рідна мати моя, ти ночей не доспала, І водила мене у поля край села...	

4. Окрім того, що рушник — це предмет побуту, чим він ще є для українців? Підтвердьте свою відповідь прикладами з тексту «Пісні про рушник» А. Малишка.
5. Знайдіть і прочитайте приклади персоніфікації в поезії «Чому, сказати, й сам не знаю...».
6. Прокоментуйте порівняння *як в тяжкий мороз непожата нива* з пісні «Вчителька».
7. Про яку далеку дорогу каже ліричний герой «Пісні про рушник»?
8. Визначте віршовий розмір пісні «Чому, сказати, й сам не знаю...».
9. Розкрийте значення слів-символів *сонечко, роса, журавлі, дзвінок, зоря, злива, мороз*, використаних у пісні «Вчителька».
10. «Пісня про рушник», «Чому, сказати, й сам не знаю...», «Вчителька» — це літературні твори, які стали народними. Чому, на вашу думку, не всі, а лише деякі твори окремих поетів стають народними? Чому названі пісні стали саме такими?

11. Знайдіть у «Пісні про рушник» епітети й випишіть їх у робочий зошит.
12. Напишіть невеликий твір на тему «У чому секрет успіху пісень А. Малишка, які стали народними?».

Вивчити напам'ять один вірш А. Малишка.

КОРОТКИЙ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Автобіографічний твір — твір, головним героєм якого є сам автор.

Алегорія — спосіб двопланового художнього зображення, що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями.

Архаїзми — слова, які вийшли з активного вжитку.

Балада — невеликий віршований ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом і співчутливо-сумним звучанням.

Вільний вірш — поезія з неримованими рядками.

Героїко-романтична повість — це повість, у якій зображено героїчні вчинки виняткового героя в надзвичайних обставинах.

Гумор — відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах у доброзичливому, жартівливому тоні.

Драматичний твір — твір, призначений для постановки на сцені.

Експозиція — місце у творі, де читач ознайомлюється з часом, місцем подій, персонажами ще до початку конфлікту; уведення в ситуацію, у якій визріває конфлікт.

Епічний твір — розповідний твір, у якому життя змальовується у формі авторської розповіді про людей і їхні вчинки.

Зав'язка — частина художнього твору, у якій зображено перше зіткнення героїв.

Ідейний зміст — це сукупність ідей твору.

Ідея художнього твору — це основна думка про зображені у творі життєві явища, висвітленню якої підпорядковано всі картини й образи.

Історична повість — повість, побудована на історичному сюжеті, у якому широко відтворені певна епоха та її діячі.

Коломійки — жанр української пісенної лірики, пов'язаної з однойменним народним танцем.

Композиція — будова художнього твору, розташування й співвідношення всіх його компонентів: сюжетних і позасюжетних елементів.

Контраст — різко окреслена протилежність у чомусь: рисах характеру, у властивостях предметів чи явищ.

Кульмінація — момент найвищого піднесення, напруження, розвитку конфлікту, вирішального зіткнення характерів.

Ліричний геро́й — це особа, думки й почуття якої виражаються в ліричних творах.

Ліричний твір — зазвичай віршований твір, невеликий за обсягом, у якому реальність відображається через передачу думок і почуттів людини.

Ліро-епічний твір — твір, який містить елементи лірики й епосу.

Метаморф́о́за — прийом, за основу якого взято перетворення людини на рослину чи тварину.

Мора́ль — повчальний висновок у байці.

Моти́в — тема ліричного твору або одна з тем епічного твору.

Новела́ — невеликий розповідний твір про якусь незвичайну життєву подію з несподіваним закінченням.

Па́фос твóру — натхнення, почуття ентузіазму, пристрасне переживання душевного піднесення, викликане певною ідеєю чи подією.

Пові́сть — прозовий розповідний твір, за обсягом більший від оповідання, у якому йдеться про одну або декілька подій одного чи декількох головних героїв протягом досить тривалого часу.

Пові́сть-казка — повість, якій властиві казкові елементи.

Притча́ — переважно прозовий алегоричний твір із чітко висловленою мораллю.

Рі́ма — співзвучне закінчення у віршових рядках.

Розвито́к ді́ї — одна або декілька подій, у розгортанні яких виявляються характери дійових осіб, розвиваються суперечності між ними.

Романти́чний геро́й — винятковий герой у надзвичайних обставинах.

Сати́ра — різке висміювання хиб і пороків, негативних явищ. Твори такого викривального характеру називають *сатиричними*.

Сі́мвол — умовне позначення якогось предмета, поняття, явища, процесу; художній образ, який відтворює певну думку, ідею, почуття.

Сюже́т — подія чи система подій, у яких розкриваються характери й розв'язуються суперечності між ними.

Те́ма худо́жнього твóру — коло подій, життєвих явищ, представлених у художньому творі в тісному зв'язку з проблемами, які з них постають і потребують осмислення.

Тетрало́гія — художній твір, який складається з чотирьох самостійних частин, що мають спільний художній задум та основних персонажів.

Худо́жня дета́ль — така характерна риса чи подробиця, яка має відносно самостійне значення й використовується для емоційнішого й глибшого зображення картини чи образів, для підкреслення їхньої індивідуальної особливості.

ЗМІСТ

ВСТУП

Художній твір як явище мистецтва	3
--	---

ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ

Суспільно-побутові пісні	6
<i>Теорія літератури. Суспільно-побутові пісні</i>	6
<i>Козацькі пісні</i>	7
Ой на горі да женці жнуть	7
Стоїть явір над водою	8
Гомін, гомін по діброві	9
<i>Чумацькі пісні</i>	11
Ой у степу криниченька	12
Коломийки	14
<i>Теорія літератури. Коломийки</i>	14
Дозвілля молоді	16
Жартівливі коломийки	17

ПРО МИНУЛІ ЧАСИ

Іван ФРАНКО	21
Захар Беркут (<i>Скорочено</i>)	23
<i>Теорія літератури. Історична повість</i>	57
Тарас ШЕВЧЕНКО	60
Н. Н. «Мені тринадцятий минало...»	61
Тополя	64
<i>Теорія літератури. Балада. Метаморфоза</i>	68
Заповіт	70
<i>Теорія літератури. Ідея художнього твору</i>	70
Андрій ЧАЙКОВСЬКИЙ	73
За сестрою (<i>Скорочено</i>)	74
<i>Теорія літератури. Героїко-романтична повість.</i> Романтичний герой. Композиція художнього твору	106
Михайло СТЕЛЬМАХ	109
Гуси-лебеді летять... (<i>Фрагменти</i>)	110
<i>Теорія літератури. Автобіографічний твір</i>	140
Григір ТЮТЮННИК	143
Климко	144
<i>Теорія літератури. Художня деталь</i>	181

«ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА...»

Олекса СТОРОЖЕНКО	183
Скарб	184
Богдан ЛЕПКИЙ	193
Мишка	194
Ліна КОСТЕНКО	198
Дощ полив... ..	198
Кольорові миші	199
Чайка на крижині	201
Крила	203
Василь СИМОНЕНКО	206
Лебеді материнства	207
Ти знаєш, що ти — людина?	209
Гей, нові Колумби й Магеллани	210
Марина ПАВЛЕНКО	212
Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських (<i>Скорочено</i>)	212
Любов ПОНОМАРЕНКО	243
Гер переможений	243
<i>Теорія літератури</i> . Новела	245

МИ – УКРАЇНЦІ

Олег ОЛЬЖИЧ	247
Господь багатий нас благословив	248
«Захочеш — і будеш...»	248
Олена ТЕЛІГА	250
Сучасникам	250
Радість	251
Пломінний день	251
Олександр ГАВРОШ	254
Неймовірні пригоди Івана Сили (<i>Скорочено</i>)	254
Андрій МАЛИШКО	279
Пісня про рушник	280
«Чому, сказати, й сам не знаю...»	281
Вчителька	281
Короткий літературознавчий словник	284

Навчальне видання

Авраменко Олександр Миколайович

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

На обкладинці підручника використано репродукцію картини
Т. Пати «Птахи у квітах». 1949 р.

В оформленні підручника використано фрагменти картин:
*І. Сколоздра «Веснянки». 1986 р., «Чумацький шлях». 1982 р.,
«Автопортрет». 1988 р., «Слава не вмере, не поляже». 1984 р.;*
Є. Миронова «Ранок». 1981 р.

Художники: *В. Баріба, К. Кусько, Ю. Мітченко, Ю. Ясінська*

Редактор *Н. Забаштанська*

Макет *О. Здор*

Обкладинка та художнє оформлення *Ю. Ясінської*

Технічний редактор *Л. Ткаченко*

Комп'ютерна верстка *С. Груніної*

Коректори *І. Барвінок, Т. Мельничук*

Підписано до друку 9.08.2015 р. Формат 70×100/16.

Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург С.

Друк офс. Ум. др. арк. 23,328. Обл.-вид. арк. 20,275.

Умовн. фарбовідб. 93,312.

Наклад прим. Зам. №

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 15, м. Київ, 01033.
Тел./факс: (044) 253-98-04. Електронна адреса: gramotanew@bigmir.net;
www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота» на ПП «ЮНІСОФТ»
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.